

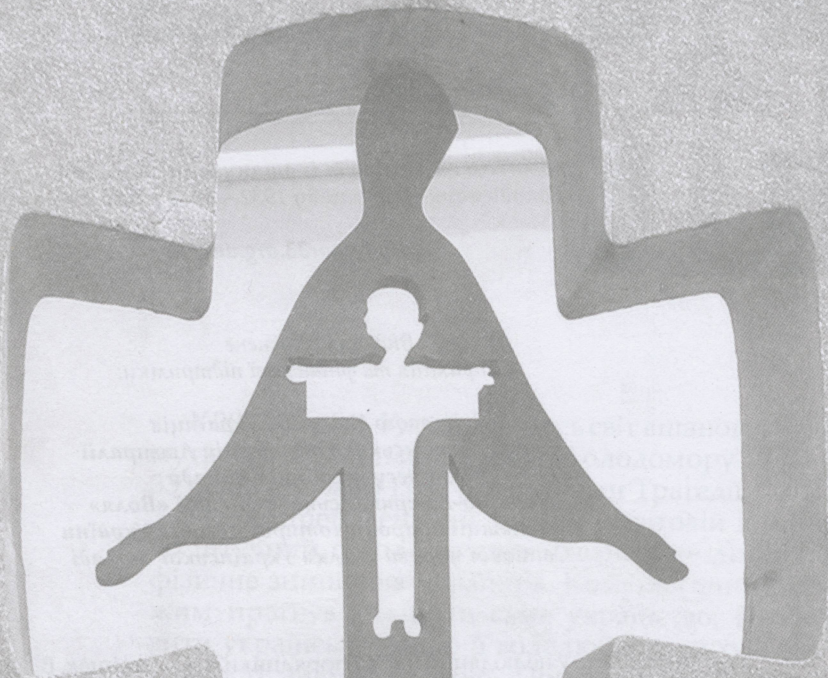
*Коли вбивають голодом,
ділитися хлібом – подвиг*

Людяність у нелюдяний час

Доброчинці в часи Голодомору

1932 1933

Людяність
у
нелюдяний
час

УДК 94 (477) "1932/1933"

ББК 63.3 (4УКР)61

Л 93

*Громадський комітет із вшанування пам'яті
жертв Голодомору — геноциду 1932—1933 років в Україні*

holodomor33.org.ua

*Видання здійснене
за сприяння та фінансової підтримки:*

*Світового Конгресу Українців
Союзу Українських Організацій Австралії
Конгресу українців Канади
Україно-Американської фундації «Воля»
Організації оборони чотирьох свобод України
Світової управи Співки Української молоді*

Л 93 *Людяність у нелюдяний час / Упорядники В. С. Тиліщак, В. М. Яременко. — Львів: Часопис, 2013. — 236 с.*

ISBN 978-966-2720-05-1

Книгу присвячено доброчинцям, які у 1932—1933 рр. допомагали вижити тим, хто голодував.

У виданні подано інформацію про понад 140 праведних людей часів Голодомору, прізвища та імена яких встановлено на основі документальних даних та усних свідчень.

Для усіх, хто цікавиться минулим України, та кому небайдужа пам'ять про трагічні 1932—1933 рр.

УДК 94 (477) "1932/1933"
ББК 63.3 (4УКР)61

© В.С. Тиліщак, В.М. Яременко,
упорядкування, 2013
© О.К. Сало, дизайн
обкладинки, 2013
© ТзОВ «Часопис», 2013

ISBN 978-966-2720-05-1

Вступне слово

У 2013 році — Україна й увесь світ вшановуватимуть пам'ять мільйонів жертв Голодомору 1932—33 років у зв'язку із 80 роковинами Трагедії.

Це безпрецедентний злочин у світовій історії, бо штучний голод був спрямований не лише на фізичне знищення українців. Комуністичний режим прагнув знищити саме українство. Позбавити українську націю її волелюбного духу, ідентичності, зламати хребет. Поставити знесилених голодом, страхом та відчаєм українців на коліна. Стерти генетичну пам'ять народу. Викорінити навіть думки про свободу та власну державу. Мільйони загиблих. Десятки мільйонів ненароджених. Понівечені людські долі. Виснажена душа українського народу. Немислимий масштаб цієї Трагедії. Ім'я їй — Голодомор. Її суть — геноцид.

Голодомор 1932—1933 років залишається незагоєною раною в історії України. За роки незалежності в Україні багато зроблено для відновлення історичної правди та збереження національної пам'яті про злочин. У 2006 році Верховною Радою ухвалено Закон «Про Голодомор 1932—1933 років в Україні», 2008 року видана «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932—1933 років в Україні», у 2009 СБУ розслідувана кримінальна справа за злочином Голодомору. Пам'ять про вбитих голодом скресла: ми відкриваємо для себе нові факти, збираємо свідчення очевидців, вшановуємо могили хрестами, пам'ятними знаками.

Маємо надію, що їх душі знайдуть — хоч і через багато років – умиротворення і спокій.

Проте ми донині недостатньо знаємо про мужні, людяні діяння у ті роки. Адже і у той жахливий час голодного мору, у час, коли людина ламалася фізично і психічно, доводилася до останньої межі існування і втрачала людську подобу, лишалися ті, що вистояли. Серед хаосу, безкінечної вервиці смертей і страху продовжували жити люди, що не злякалися, не втратили благородства і протягнули руку допомоги приреченим. Ті, кого у світі прийнято називати праведними людьми. Без знання таких праведних людей, добродійців у часи Голодомору, національна пам'ять про цей злочин проти українського народу не є повною.

Вельмишановний читачу, у Ваших руках унікальне видання, де вперше зібрано дані про добродійців у часи Голодомору. Ви познайомитесь із різними людьми: і з головами колгоспів чи сільрад, і зі звичайними матерями. Всі вони сприймали чужу біль, горе як власне і, відриваючи останню крихти від себе, ділилися з іншими, рятуючи їх від голодної смерті.

У книзі зібрано відомості про півтора сотні добродійців. Та подібні герої були у кожному українському селі чи місті. Тож, ця книга лише перший крок у шляхетній справі відновлення і гідного вшанування пам'яті тих, хто був прикладом людяності у нелюдяний час. І така робота, ми впевнені, буде продовжена. Громадський комітет із вшанування пам'яті жертв Голодомору-геноциду 1932—1933 років в Україні й надалі всіляко її підтримуватиме.

*Співкоординатори
Громадського комітету
із вшанування пам'яті
жертв Голодомору-геноциду
1932—1933 років в Україні
Іван Васюник
Стефан Романів
Ігор Юхновський*

Передмова

У 2009 році Український інститут національної пам'яті започаткував Всеукраїнську акцію «Людяність у нелюдяний час», з метою виявлення та вшанування пам'яті добродійців, які в лихоліття Голодомору 1932—1933 рр. допомагали тим, хто голодував, рятували їх від смерті. За час проведення акції на адресу Інституту надійшла значна кількість листів зі спогадами врятованих про своїх рятівників, а також очевидців добродійності. Саме ці матеріали склали основу збірника. У книзі містяться дані про понад 140 добродійців, чий людяні діяння збереглися в народній пам'яті. Можливо, деякі із поданих нижче випадків для наших сучасників здадуться буденними. Проте, щоб оцінити їхню значимість, потрібно розуміти, що й ті, хто отримував ці крихти їжі, й ті, хто ділився ними, однаково дивилися в очі смерті. Як відзначив у своєму листі один із учасників акції, ці вчинки були героїчними, «бо не кожен віддасть останній шматок чужій людині, сам умираючи з голоду».

Ціну цьому героїзму можна скласти лише усвідомлюючи, в яких нелюдських умовах існування опинилися мільйони людей у центрі Європи в цивілізованому ХХ столітті. Україна в 1932—1933 рр. пережила страшну трагедію — Голодомор. Його цинізм полягає, передусім, у тому, що голод не був наслідком стихійного лиха, засухи або неврожаю, а став результатом цілеспрямова-

ної політики сталінського режиму. Парламентська Асамблея Ради Європи у своїй резолюції 1723 (2010) від 28 квітня 2010 р., присвяченій пам'яті жертв Голодомору 1932—1933 рр., наголосила, що великий голод в СРСР був «викликаний жорстокими зумисними діями і політикою радянського режиму». Також у резолюції підкреслюється: «В Україні, яка постраждала найбільше, особливих втрат зазнало селянство, мільйони селян-одноосібників та членів їхніх родин померли від голоду, що настав після примусової «колективізації», і внаслідок конфіскації зерна й іншої їжі та заборони покидати вражені голодом райони. Ці трагічні події названі Голодомором (політично-мотивованим голодом) і визнаються Законом України актом геноциду проти українців»¹.

«Революція зверху», розпочата Й. Сталіним наприкінці 1920-х років обернулася трагедією для багатьох мільйонів громадян СРСР. Зокрема, відмова від елементів ринкового господарства і повернення до адміністративних методів управління у сільському господарстві супроводжувались ламанням традиційних форм господарювання шляхом розкуркулення, примусової колективізації, встановлення обов'язкових планів хлібозаготівель. Плануючи та здійснюючи хлібозаготівлі 1930—1931 рр., більшовицьке керівництво, найімовірніше, ще не мало наміру викликати голод. Мета полягала у створенні великих централізованих запасів хліба й інших сільгосппродуктів, необхідних для отримання валютних надходжень. Валюту використовували для створення потужного військово-промислового комплексу, модернізації й озброєння Червоної Армії з метою подальшого силового поширення комунізму в світі.

Виконання в Україні хлібозаготівельного плану 1931 р. проходило з великою напругою і супровод-

1. Parliamentary Assembly. Режим доступу: <http://assembly.coe.int/Mainf.asp?link=/Documents/AdoptedText/ta10/ERES1723.htm>

жувалося вилученням максимально можливих обсягів хліба як у колгоспів, так і в одноосібників. Унаслідок цього вже 1931 р. у багатьох районах України через нестачу продовольства розпочалося голодування. Наприклад, 1 листопада 1931 р. у своїй заяві на ім'я республіканського керівництва учні однієї зі шкіл Вінниччини писали: «Нам треба вчитися, а ми з голоду не можемо по світі ходити. Індивідуальні і колгоспники — всі пухнемо з голоду, бо працювати ми не можемо, а хліб дають тільки тим, хто має трудовні. Скоро наближаються Жовтневі свята, нам треба радіти, а у нас з голоду в очах пожовкло, в шлунку болить від того сміття, яке ми зараз їмо, бо у нас забрали не тільки хліб до зерна, а і картоплю, квасолю і все що можна їсти»².

Подібних листів з усіх куточків України до республіканського і союзного керівництва восени 1931 — навесні 1932 рр. надходило сотні, якщо не тисячі. У зведеннях ДПУ навесні 1932 р. йдеться про численні випадки голоду в більшості регіонів республіки. Отже, керівництво мало інформацію про критичну ситуацію в Україні. Проте можливо-владці зрозуміли, що голод, перші ознаки якого з'явилися ще наприкінці 1931 р. і який почав поширюватися в Україні на початку 1932 р., може стати основою і для вирішення політичних завдань.

7 серпня 1932 р. за ініціативою Й. Сталіна прийнята постанова, згідно з якою так зване «розкрадання колгоспного майна» каралося розстрілом або позбавленням волі терміном не менше, ніж на 10 років. У народі вона отримала назву «Закон про п'ять колосків». Ця постанова стала основою для розгортання масових репресій проти селян, які всього лише прагнули вижити.

Наприкінці жовтня 1932 р. до України з Москви прибула надзвичайна хлібозаготівельна ко-

2. Лист учнів Печерської школи Брацлавського р-ну до ВУЦВКУ про голодування // Колективізація і голод на Україні: 1929—1933. Збірник матеріалів і документів. — К., 1992. — С. 365.

місія на чолі з головою РНК СРСР В. Молотовим. Відтак, маховик репресій було запущено на повну потужність. 5 листопада 1932 р. В. Молотов і секретар ЦК КП(б)У М. Хатаєвич надіслали обкомам директиву, вимагаючи від них негайних і рішучих дій із виконання ухвали від 7 серпня в 1932 р. «з обов'язковим і швидким здійсненням репресій та нещадною розprawою зі злочинними елементами у правліннях колгоспів»³. Кількість арештів за хлібозаготівельними справами в останні місяці 1932 року нестримно зростала⁴. Об'єктами репресій ставали не лише рядові селяни, а й місцеве колгоспне і партійне керівництво. Показовою стала «Оріхівська справа» у грудні 1932 року. Керівництво Оріховського району (сучасна Запорізька обл.) звинуватили у саботажі й засудили на великі терміни. Й. Сталін особисто наказав надати цій справі широкого розголосу⁵, з метою залякати її прикладом місцевих керівників України, які, на його думку, були «гнилим елементом» і не старалися у справі вилучення продовольства в селян.

Варто відзначити, що становище голів колгоспів, сільрад та інших місцевих керівників восени 1932 р. було особливо складним. Вони опинились перед важким, для багатьох непосильним, вибором. Виконати план хлібозаготівель означало приректи колгоспників, своїх односельців на голодну смерть. Не виконати — бути обвинуваченими у саботажі та шкідництві із відповідними наслідками. Проте, все ж таки, багато місцевих керівників, наражаючись на небезпеку арештів, робили все можливе для порятунку односель-

3. Телеграма М. Хатаєвича та В. Молотова до секретарів обкомів КП(б)У з вимогою репресій до членів правлінь колгоспів // Голодомор 1932—1933 років в Україні: Документи і матеріали / Упоряд.: Р. Я. Пиріг. — К., 2007. — С. 371—372.

4. Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932—1933 років в Україні в документах ГПУ—НКВД. — К., 2007. — С. 39.

5. Лист Й. Сталіна... 7 грудня 1932 р. // Голодомор 1932—1933 років в Україні: Документи і матеріали / Упоряд.: Р. Я. Пиріг. — К., 2007. — С. 455—456.

ців. Задля цього вони наважувалися навіть на прямі порушення вимог партійного керівництва, зокрема щодо видачі натуральних авансів колгоспникам, обмолоту зерна тощо. Відомі непоодинокі випадки, коли керівники при отриманні планів непосильних хлібозаготівель відмовлялися їх виконувати чи радили селянам приховувати власні запаси. З такими прикладами читачі зможуть ознайомитися і на сторінках цієї книги.

18 листопада 1932 р. під тиском В. Молотова ЦК КП(б)У приймає постанову «Про заходи з посилення хлібозаготівель», а 20 листопада того ж року аналогічний документ ухвалює Раднарком України. Ними до репресивних заходів додаються натуральні штрафи — вилучення продовольства і худоби в господарствах, що «заборгували» за нереальними планами хлібозаготівель⁶. У грудні для посилення хлібозаготівель ЦК ВКП(б) направило до України Л. Кагановича і П. Постишева⁷. Останній з лютого 1933 р. зайняв пост другого секретаря ЦК КП(б)У і став фактичним керівником України. Наприкінці грудня 1932 р. ЦК ВКП(б) зобов'язав українське республіканське керівництво у рахунок хлібозаготівель вивезти з українських сіл усі наявні зернові запаси, навіть посівний матеріал, що й було зроблено⁸.

Незважаючи на те, що селяни голодували, вище партійне керівництво продовжувало поширювати думки про умисний саботаж хлібозаготівель. 28 грудня 1932 р. Й. Сталін розсилає в усі партійні та державні органи доповідну записку

6. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У про заходи з посилення хлібозаготівель 18 листопада 1932 р. // Там само. — С. 391 — 394.
7. Постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР про хлібозаготівлі в Україні 19 грудня 1932 р. // Там само. — С. 495.
8. Голодомор 1932 — 1933 років в Україні: Документи і матеріали / Упоряд.: Р. Я. Пиріг. — К., 2007. — С. 513—514; 521; 524 — 525; 530.

керівника ДПУ в Україні В. Балицького про нібито існування «петлюрівської організації на Україні, котра ставить собі за мету саботаж хлібозаготівель та підготовку селянських повстань для відокремлення України від СРСР»⁹. А 1 січня 1933 р. Й. Сталін надіслав селянам України телеграмою постанову ЦК ВКП(б), в якій відкрито погрожував застосуванням «суворих заходів покарання» до всіх, хто не побажав добровільно здати начебто прихований хліб¹⁰. Цією телеграмою українських хліборобів було звинувачено в саботажі й нею ж санкціонувалися поголовні обшуки та вилучення останніх запасів їжі. Сталінські листи 28 грудня 1932 р. та 1 січня 1933 р. фактично стали ультиматумом та підтверджують штучну природу голоду, його антиукраїнську спрямованість.

Для вилучення продовольства створювалися спеціальні загони з активістів — «буксирні бригади», які ходили по сільських садибах і здійснювали обшуки. От як описує «діяльність» такої бригади в селі Краснопілля тодішньої Одеської (сьогодні — Кіровоградської) області кореспондент газети «Радянське село» у доповідній записці у грудні 1932 року: «Ця бригада ходить попід хатами і бере, що в кого хоче, і де діває — невідомо. Є випадки, що забирають хліб, скільки є, а як не даєш з хати, то арештують і забирають все майно. Як не даєш, то ще й поб'ють, або не пускаєш до хати, то вони двері б'ють. Дехто й купив хліба, то бригада каже "вкрав з колгоспу", а то беруть з погрібів капусту, огірки і все»¹¹.

Для розправи з селянами влада широко використовує спеціальний позасудовий репресивний

9. ЦДАГО України. — Ф. 01. — Оп. 20. — Спр. 5242. — Арк. 1.

10. Постанова Політбюро ЦК ВКП(б) про хлібозаготівлі в Україні, 1 січня 1933 р. // Голодомор 1932—1933 років в Україні: Документи і матеріали / Упоряд.: Р. Я. Пиріг. — К., 2007. — С. 567.

11. Доповідна записка сількора до газети «Радянське село», грудень 1932 р. // Колективізація і голод на Україні: 1929—1933. Збірник матеріалів і документів. — К., 1992. — С. 582—583.

захід — занесення на «чорну дошку» районів, сільрад, сіл і колгоспів за «невиконання хлібозаготівель»¹². Занесення на «чорні дошки» колгоспів, сіл і цілих районів означало їхню ізоляцію, вилучення всього продовольства, заборону ввезення яких-небудь товарів та інші жорстокі репресії, що ставали рівнозначними смертному вироку їхнім жителям.

Ключовим елементом убивства голодом стала ізоляція України і Кубані. Голод в Україні спостерігався вже у 1931 і, особливо, навесні 1932 рр., коли загинуло близько 100 тис. чоловік, але мільйонних жертв не було. Не в останню чергу тому, що тоді від голодної смерті населення рятувалося шляхом виїзду з охоплених голодом районів. У 1933 р. ситуація принципово змінилася. 22 січня 1933 р. директивою за підписом Й. Сталіна було заборонено виїзд селян з території УРСР і Кубані за хлібом в інші місцевості Радянського Союзу¹³. Селянам припинили продавати квитки на залізничний і водний транспорт. Дороги блокували підрозділи ДПУ. Тих, хто встиг виїхати, заарештовували та повертали назад¹⁴. Пізніше заблокували дороги до міст, щоб не пустити тих, хто голодує. У результаті взимку й навесні 1933 р. в Україні стрімко зростає смертність від голоду.

12. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У про заходи з посилення хлібозаготівель 18 листопада 1932 р. // Голодомор 1932—1933 років в Україні: Документи і матеріали / Упоряд.: Р. Я. Пиріг. — К., 2007. — С. 92—393; Довідка Наркомзему УСРР про виконання постанов РНК УСРР з питань хлібозаготівель // Там само. — К., 2007. — С. 435—436; Кокін С. Голодомор в Україні і ДПУ // Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932—1933 років в Україні в документах ГПУ—НКВД. — К., 2007. — С. 84—85.
13. Директива ЦК ВКП(б) і СНК СРСР о предотвращении массового выезда голодающих крестьян, 22 января 1933 г. // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. — Т. 3: Конец 1930—1933. — М., 2001. — С. 634.
14. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. — Т. 3: Конец 1930—1933. — М., 2001. — С. 32—33.

Найстрашнішим періодом стала весна 1933 р., коли будь-які продовольчі запаси у більшості селянських родин повністю вичерпались. Для порятунку від смерті голодні люди шукали будь-що придатне до їжі. Споживали навіть висушені стебла лободи та інших бур'янів. У селах зникли собаки і коти — їх було з'їдено. Часто фіксувались випадки споживання мертвих тварин. Окраєць хліба, сухарик став розкішшю, а для багатьох — недосяжною мрією.

З кінця зими 1933 р. союзний центр починає надавати певну допомогу охопленим голодом регіонам, у тому числі й Україні. Але, як це було доведено російськими дослідниками, така допомога була вибірковою, несвоечасною, а, головне, недостатньою¹⁵. Значні її обсяги становила не продовольча поміч голодуючим, а насіннева допомога колгоспам задля проведення посівної кампанії, адже, як уже згадувалося, в грудні 1932 р. із українських сіл вивезли увесь насінневий матеріал.

У першу чергу харчова підмога призначалася партійному та комсомольському керівництву, активістам¹⁶. Якщо продовольство надходило до села, його використовували лише для громадського харчування виключно тих колгоспників, котрі виходили на роботу. Знесилені, старі, а також селяни-одноосібники не отримували допомоги¹⁷. Ось, наприклад, характерний запис у щоденнику жителя с. Леб'яжого Печенізького (нині Чугуївського) району Харківської області Н. М. Білоуса у квітні 1933 року: *«27/IV умер Бутенко Николай Федорович молодой парень 22 лет настоящий гвардеец большого роста, красивый и пришлось умереть голодной смертью лишь потому, что сельсовет не дал ему справки*

15. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. — Т. 3: Конец 1930—1933. — М., 2001. — С. 34.

16. Див. напр.: http://media.mid.ru/golod/069_17-162-14-60.jpg

17. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. — Т. 3: Конец 1930—1933. — М., 2001. — С. 33.

как сыну розкуркуленого отца а без справки негде на работу не принимают а весной когда уже он совсем ослаб тогда и работа была но он не мог работать и пришлось ему умереть голодной смертью»¹⁸.

Таким чином, очевидно, що рішення союзних органів щодо «виправлення становища» і «надання допомоги Україні» були спрямовані не на подолання причин голоду і порятунк українських селян, а, насамперед, на забезпечення виробничих потреб у ході посівних та збиральних кампаній. Продовольча допомога надавалася, а смертність серед українських селян зростала. За підрахунками дослідників, протягом лютого—червня 1933 було видано не менше 35 постанов про надання допомоги голодним. Проте на цей же час припадає пік Голодомору, коли рахунок його жертв йшов на мільйони. Зокрема, лише у червні 1933 р., за підрахунками Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, померло понад 1 мільйон осіб¹⁹, більшість — з голоду.

«Усяка насильницька смерть страшна: коли розстрілюють, вішають, душать... Це триває секунди, хвилини. А вбивство голодом розтягується на тижні, місяці. Смерть від голоду — це смерть без крові. Кров не лється, кров поступово холодне. Умирили з голоду усі: чоловіки і жінки, старі і молоді. Вимирили родинами і цілими селами»²⁰. Примара голодної смерті, що дамокловим мечем нависала над мешканцями України, притупляла будь-які людські почуття. Перед кожним стояла мета вижити за будь-яку ціну. Проте й у цих дуже складних, нелюдських умовах, залишались ті, хто зберігав у своєму серці чуйність і доброту. Особливо потрібно відзначити жінок, матерів, які, рятуючи свої сім'ї, одночасно знаходили можливості підтри-

18. Голодомор 1932—1933 рр. Харківська область. Режим доступу: <http://golodomor.kharkov.ua/diary.php>

19. Розрахунки О. П. Рудницького.

20. П. Авраменко // 33-й: Голод: Народна Книга-Меморіал / Упоряд. Л. В. Коваленко, В. А. Маняк. — К., 1991. — С. 367.

мати ще більш нужденних. Саме ці мужні жінки є головними героїнями книги.

Порівняно більші можливості мали бездітні сім'ї, а також родини, у господарствах яких були корови. Молоко часто ділили не лише серед власної родини, але і віддавали опухлим з голоду сусідам. Траплялись випадки, коли бездітні сім'ї брали до себе сиріт чи дітей із багатодітних сімей, у яких уже не було нічого їсти. Завдяки цьому діти виживали.

Ті, хто серед хаосу, безкінечної вервиці смертей і страху, не злякалися, не втратили людської гідності й простягнули руку допомоги приреченим, були серед різних верств населення. Це і вчителі, й лікарі, й священники. Навіть деякі уповноважені чи члени буксирних бригад намагалися у силу своїх можливостей допомагати змореним голодом людям.

Окремо потрібно сказати про місцевих керівників: голів колгоспів, сільських рад, бригадирів, директорів підприємств і шкіл. Знаходячись між ковадлом голоду та молотом репресій, багато з них зробили все можливе для порятунку односельців. Голодного 1933 р. деякі голови колгоспів та бригадири намагалися виділяти харчі для усіх мешканців, а не лише колгоспникам, що виходили на роботу. Для цього їм доводилося йти на забій колгоспної худоби, а влітку без дозволу вищого керівництва скошувати частину ще недозрілих посівів. Багато місцевих керівників активно опікувалися створенням дитячих притулків, надавали допомогу школам для забезпечення харчування дітей. Нерідко наслідки такої допомоги ставали фатальними для самих керівників. Попри все, їхня мужність збереглася у народній пам'яті, й досі мешканці українських сіл пам'ятають своїх рятівників. Окремим із них вдячні нащадки встановили пам'ятники та меморіальні дошки.

На сторінках цієї книги читачі зможуть познайомитися із конкретними прикладами людяності у нелюдяний час Голодомору 1932—1933 рр.

* * *

Пропонована читачам книга складається з трьох частин. У першій — вміщена коротка інформація про понад 140 доброчинців у часи Голодомору, їхні людяні вчинки. Прізвища та імена доброчинців встановлено на основі документальних даних і спогадів очевидців. Інформативність надісланих спогадів різна: від детальних оповідей до коротких згадок. Часто дитяча пам'ять врятованих не зафіксувала прізвищ рятівників, у спогадах називаються лише їхні імена чи вуличні прізвиська. Ці обставини не дали можливості подати хоча б децицію біографічних даних про них у першій частині книги. Однак спогади про всіх рятівників уміщено в другому розділі.

Дані до доброчинців подаються із зазначенням джерела інформації. В тих випадках, якщо джерелами були свідчення, які надійшли до Українського інституту національної пам'яті в рамках Акції, зазначається прізвище та ім'я свідка, а сам текст свідчення наводиться в другій частині книги. Якщо свідчення чи документи публікувались раніше, то подано відповідні бібліографічні дані.

У другій частині книги вміщено спогади очевидців. Здебільшого це спогади врятованих про своїх рятівників. Під час упорядкування спогадів ми прагнули зберегти їх автентичність, як мовну, так і стилістичну.

Після тексту свідчення зазначається дата їх запису та прізвище інтерв'юера. Якщо не вказано іншої інформації, то оригінали записів або їх друківані чи електронні копії, надіслані в рамках акції «Людяність у нелюдяний час» до Українського інституту національної пам'яті, сьогодні зберігаються в Національному музеї «Меморіал пам'яті жертв голодоморів в Україні».

У третій частині книги подано публіцистичні нариси та розвідки про окремих доброчинців. Деякі з них раніше публікувалися, а інші, як, на-

приклад, розвідка учениці Бобринецької гімназії Яни Луговської, були підготовлені в рамках акції «Людяність у нелюдяний час».

Назви та адміністративне підпорядкування населених пунктів у книзі подаються відповідно до сучасного адміністративно-територіального поділу.

Робота із встановлення імен добровольців у лихоліття Голодомору 1932—1933 рр. не завершена. Наші пошуки, спрямовані на збереження пам'яті про людяність у нелюдяний час, тривають. Ця книга є першим кроком для відновлення пам'яті про мужність і людяність у часи Голодного Мору.

* * *

Висловлюємо глибоку вдячність усім краєзнавцям, архівістам, бібліотекарям, учителям та учням, студентам, працівникам закладів культури, органів місцевого самоврядування, виконавчої влади, всім небайдужим, хто взяв участь в Акції та надіслав до Українського інституту національної пам'яті зібрані матеріали про добровольців у часи Голодомору. Книга «Людяність у нелюдяний час» є, передусім, результатом їхньої шляхетної праці.

Також хочемо висловити щирю подяку працівникам обласних і районних державних адміністрацій, управлінь освіти за їхнє сприяння у проведенні 2009 р. Всеукраїнської акції «Людяність у нелюдяний час».

*Володимир Тилищак
Вікторія Яременко*

Доброчинці у лихоліття Голодомору

Наприкінці лютого 1933 року в село
послу Панаши Соловей
заручили усякі. На той
контра-дже випадок, що
рожа. Для того, щоб
дока когось Соловей
та Петро Бесарбю
форму та молами
на вариво — мари
Гачей у школі. Ріш
не вступили село

Таблиця Часу Фігурів
с Новолиманівка
Хмельницької області
У роки Голодомору
1933 р. незрадливий
та тямно працював
чл. партії, який

Бабенко Андрій,

с. Тагран Володарського району Київської області.

Наприкінці лютого 1933 р. допомагав голові колгоспу Пилипу Соловею організувати громадське харчування у селі. На той час увесь хліб з колгоспної комори вже вивезли, лишився тільки насінневий фонд. Для того, щоб годувати ще живих селян, голова колгоспу Соловей разом із Андрієм Бабенком та Петром Бесарабом таємно брали зерно з цього фонду та мололи його. З борошна готували ріденьке вариво — «линду», якою годували колгоспників і дітей у школі. Рішучі дії голови та його помічників врятували село від голодної смерті.

Свідчення Овдіюк (Шевчук) Олександри Іванівни

Бабенко Іван Федорович,

*с. Новомиколаївка Іванівського району
Херсонської області.*

У роки Голодомору був головою колгоспу. 1933 р., незважаючи на заборону влади, скосив жито та таємно роздав зерно опухлим з голоду селянам, чим врятував життя багатьом односельцям.

Свідчення Горілова Василя Миколайовича

Бабаченко Данило Митрофанович,

с. Новогригорівка Новобузького району
Миколаївської області.

Допоміг вижити сім'ї Лихошерст Олександри
Єфремівни, у якої буксирна бригада забрала з
хати все. Данило Бабаченко носив Олександрі та
її чоловіку «жменями ячмінь».

Свідчення Лихошерст Олександри Єфремівни

Бабошко Оверко,

с. Новопетрівка Білозерського району Запорізької
області.

Протягом 1932—1933 рр., незважаючи на
скрутне становище власної родини, допомагав
продуктами тим, хто голодував.

Свідчення Войтенко Євдокії Юхимівни

Балакшей Іван,

с. Щербані Вознесенського району Миколаївської
області.

У 1932—1933 рр. працював комірником місце-
вого колгоспу. Допоміг вижити сім'ї сусідів, зок-
рема, Феофанії Щербець та її батьку. Інші члени
родини Феофанії (мати, брати і сестри) померли
з голоду. І. Балакшей таємно приносив сусідам
дерь, макуху. Саме це врятувало їх від смерті.

Свідчення Щербець Феофанії Іванівни

Баран Андрій ґОхимович,

1910 р. н., с. Велика Мечетня Балтського повіту
Подільської губернії (нині Кривоозерського району
Миколаївської області).

Впродовж 1930—1932 рр. працював рахівни-
ком колгоспу «Шлях пролетарія» Великомечет-
нянської сільської ради.

Для порятунку односельців від голоду нама-
гався приховати частину зібраного врожаю від
хлібозаготівлі. В грудні 1932 р. виключений з кол-
госпу як син куркуля та заарештований за нама-
гання приховати у колгоспній коморі 500 пудів
зерна для подальшої роздачі колгоспникам. Об-

винувачувався також у тому, що у серпні 1932 р. на загальних зборах колгоспників закликав не приймати хлібозаготівельний план, доводив його нереальність і заявляв про неминучість голоду.

Постановою Особливої наради при колегії ДПУ УСРР від 11.01.1933 р. засуджений до ув'язнення у концтаборі строком на 3 роки. Реабілітований 17 квітня 1989 р.

*Трагедія століття: голодомор 1932—1933 років
на Миколаївщині. — Миколаїв, 2003. — С. 106—107.*

Баркар (ім'я, по-батькові невідомі).

Під час Голодомору врятував життя дитині — сироті (матері Крижанівських Феодосія і Дарії). Після смерті батьків він забрав її у свою сім'ю, де вже було восьмеро дітей. Також самотійно або через учителів попереджав односельців про можливі обшуки.

Свідчення Крижанівських Феодосія і Дарії

Бевз Михон Савович із дружиною Ксенією,
с. Виноградівка Веселинівського району
Миколаївської області.

Під час Голодомору допомогли вижити Ганжі Ганні Фотіївні та двом її сестрам, батьки яких померли. Приносили дітям молоко, квасолу, крупи.

Свідчення Ганжі Ганни Фотіївни

Бесараб Петро,

с. Тагран Володарського району Київської області.

Наприкінці лютого 1933 р. допомагав голові колгоспу П. Соловею організувати громадське харчування у селі. (Див. довідку про Бабенка Андрія).

Свідчення Овдіюк (Шевчук) Олександри Іванівни

Бігота Параскева Олександрівна,

с. м. т. Велика Лепетиха Великолепетиського району Херсонської області.

У 1932—1933 рр. підгодовувала дітей односельців продуктами з пайка, який отримувала її чо-

ловік, передавала харчі сусідам і цим допомогла вижити сім'ям Павловських та Коваленків.

Свідчення Бойко (Павловської) Надії Макарівни // Груба М. Підтримка ціною в життя. — Велика Лепетиха, 2009. — С. 25 — 26.

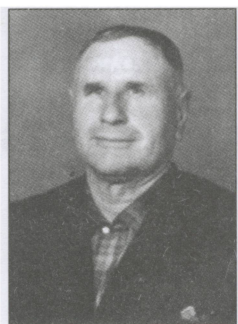
*Богородицький
(ім'я, по-батькові невідомі),*

с. Констянтинівка Арбузинського району
Миколаївської області.

У роки Голодомору був головою колгоспу «Жовтнева революція». Влітку 1933 р. для порятунку селян від голоду, спільно з членами управи колгоспу — заступником голови Мар'яновим та комірником Малишем (імена і по-батькові невідомі), організували покіс 0,45 га посіву жита. Обмолочене зерно роздали колгоспникам.

За вчинені дії голова та члени управи колгоспу постановою Арбузинського райкому КП(б)У від 17 липня 1933 р. були виключені з кандидатів до партії та засуджені.

Трагедія століття: голодомор 1932—1933 років на Миколаївщині. — Миколаїв, 2003. — С. 87—88.

*Богодицький Матвій
Климентійович,*

1898 р. н., с. Миколаївка Нижньосірогозького району Дніпропетровської області.

У 1930 р. став головою колгоспу «Сівач», пізніше очолював колгосп «Перше травня». Організував перший у районі притулок для сиріт, чим врятував від голодної смерті дітей розкуркулених

і засуджених селян с. Миколаївки, зокрема Єфросинію і Поліну Савіцьких.

Свідчення Савіцької Єфросинії Іванівни // Груба М. Підтримка ціною в життя. — Велика Лепетиха, 2009. — С. 12.

Бойко Іван,

с. Помічна Новоукраїнського району
Кіровоградської області.

У 1933 р. — голова колгоспу «Ленінський переселенець». З метою порятунку односельців від голоду, «замість боротьби та мобілізації колгоспників свого колгоспу на виконання рішення ЦК і РНК про здачу хліба державі, вирішив раніше нагодувати колгоспників та інших робітників».

23 липня 1933 р. за розпорядженням голови колгоспу обмолотили 3,54 центнери жита. Зерно роздали колгоспникам, а також організували громадське харчування. За такі дії Іван Бойко зазнав партійних та судових переслідувань.

Звернення начальника політвідділу Помічянської МТС... // Безкровна війна. Мовою архівних документів про голод 1921—1923 рр. Збірник документів і матеріалів. — Кіровоград, 2003. — С. 159.

Боцман Іллян Макарович,

1897 р. н., с. м. т. Велика Лепетиха Великолепетиського району Херсонської області.

У листопаді—грудні 1932 р., перебуваючи на посаді голови артїлі «Декабрист», роздав зерно членам артїлі, за що був виключений з партії. Не зважаючи на це та на прями розпорядження про припинення авансування, видав додатково ще 92 центнери кукурудзи. Комісія ЦК КП(б)У по чистці партосередків при колгоспі ім. Петровського Дніпрянської сільради Великолепетиського району 24 грудня 1932 р. віддала П. М. Боцмана під суд.

ДАХО. — Ф. П-104. — Оп. 1-а. — Спр. 214.

Бурлаченко Федір Іванович,

1889 р. н., с. Михайлівка Херсонського повіту Херсонської губернії.

На 1932 р. проживав у с. Суворівка Новоодеського району сучасної Миколаївської області та був головою колгоспу «Вперед до праці». Восени 1932 р. вживав заходів для порятунку колгоспни-

ків від голоду. Зокрема, за матеріалами слідства, домігся вилучення 86 гектарів посівів ячменю з плану хлібоздачі. Зібране з цієї посівної площі зерно та 70 центнерів посліду, в якому було зерно, роздав колгоспникам. Також при обмолоті допустив пуск зерна у полуку та соломі і таким способом зберіг його для села.

Арештований 2 січня 1933 р. Новоодеським районним відділом ДПУ УСРР. 15 січня 1933 р. постановою Особливої наради при колегії ДПУ УСРР засуджений до ув'язнення у концтаборі терміном на 10 років. Подальша доля невідома. Реабілітований 12 травня 1989 р.

Трагедія століття: голодомор 1932 – 1933 років на Миколаївщині. — Миколаїв, 2003. — С. 130.

Викник Ларіон,

с. Придніпровське (Мойсинці)

Чорнобаївського району Черкаської області.

У роки Голодомору — голова колгоспу «Нове життя». Щоб допомогти людям вижити, видавав з колгоспної комори відходи зерна разом з лузгою і сміттям, з яких у селі пекли оладки. Врятував сім'ю Степана Біди, виписавши для них 2 пуди зерна.

Свідчення Біди Івана Степановича

Винокур (ім'я, по-батькові невідомі),

с. м. т. Базалія Теофіпольського району

Хмельницької області.

Кравець. У роки Голодомору допоміг вижити Ганні, Ліді, Марії та Василю Писарукам, дітям розкуркуленого односельця Писарука Омеляна Маркевича, якого засудили до трьохрічного ув'язнення. Четверо дітей залишились жити у бабусиному хліві. Єврей Винокур допомагав дітям одягом та харчами, завдяки чому діти не померли з голоду.

Свідчення Писарук Ганни Омелянівни

Вільчинецька Мокрина,

с. Тимкове Кодимського району Одеської області.

Під час Голодомору ділилась молоком та харчами з сусідами, чим допомогла вижити Кравчук Надії Сергіївні та її сестрам і батькам.

Свідчення Кравчук Надії Сергіївни

Волошина Євдокія,

с. Бендзарі Балтського району Одеської області.

Допомогла вижити сусідам — сім'ї Сарафанюка Івана Дем'яновича, який мав трьох дітей. Незважаючи на те, що в Євдокії Волошиної було дві доньки, вона ділилась останніми харчами з сусідами. Завдячуючи цій допомозі вони вижили.

Свідчення Сарафанюка Якова Івановича

Вонберг Арон,

с. Кримка Первомайського району Миколаївської області.

У 1932—1933 рр. очолював комуну інвалідів. Забезпечив харчування членів комуні. Дорослим видавав по 400, дітям — по 200 гр хліба щодня. Окрім цього, організовував харчування для тих, хто приходив до комуні у пошуках їжі.

Свідчення Бакшанського Пилипа Дем'яновича

Тайдамака Марія,

с. Топилівка Чигиринського району Черкаської області.

У роки Голодомору допомогла вижити Ганні Чупис, її сестрі Марії та їхній сліпій матері, що опухли з голоду.

Свідчення Чупис Ганни Миколаївни

*Гаса Йосип та його дружина
(ім'я невідоме).*

У 1933 р. врятували від голодної смерті Варвару Картаву, яка після смерті матері залишилась сиротою. Сім'я Йосипа Гаси прийняла сироту, що у пошуках їжі прийшла з сусіднього села, ділили-

ся з нею останніми крихтами. У цій сім'ї дівчина прожила чотири роки.

Свідчення Картавої Катерини Іванівни

Герасимчук Михайло,

с. Шпиків Шаргородського району
Вінницької області.

У роки Голодомору працював завгоспом місцевого колгоспу. Улітку 1933 р., коли достигав новий врожай, правління місцевого колгоспу вирішило змолоти 130 пудів зерна, щоб підтримати голодуючих колгоспників. Залежно від кількості людей у сім'ї видавали 2—3 пуди борошна. За вчинені дії членів правління та ревізійної комісії колгоспу звинуватили у розкраданні колгоспного хліба та репресували. М. Герасимчука разом із головою ревізійної комісії М. Шкуріним та членом комісії І. Козієм засудили до розстрілу. Після апеляції розстріл було замінено на 10 років тюремного ув'язнення.

Свідчення Дорофея Пікула // Нагребецький А. Н. Трагедія мого краю: Етапи «великого» шляху на Шаргородщині: розкуркулення, колективізація, голодомор. — Вінниця, 2008. — С. 407—408.

*Гирич Іван Калинович та його дружина
(ім'я невідоме),*

х. Авраменків (нині — с. Авраменкове) Смілівського
(нині — Роменського) району Сумської області.

Врятували від голодної смерті Катерину Картаву (1922 р. н.), яка після смерті матері залишилась сиротою. Сім'я Гиричів прийняла сироту, яка прийшла з сусіднього села, ділилися з нею їжею.

Свідчення Картавої Катерини Іванівни

Тонгаренко Василь,

с. Калантаєво Новобузького району
Миколаївської області.

У роки Голодомору — активіст, секретар райкому комсомолу. Допоміг вижити сім'ї сестер Лисенко Ірини Петрівни та Ратушної Віри Пет-

рівни. Дізнавшись про донос на батька Ірини і Віри, який виміняв за власні військові нагороди кілька мішків зерна, Василь Гончаренко напередодні обшуку попередив його. Порадив зерно сховати. Наступного дня, прийшовши разом із буксирною бригадою, Гончаренко зробив усе для того, щоб приховане зерно не було знайдене.

Свідчення Лисенко Ірини Петрівни та Ратушної Віри Петрівни

Гребінник Трохим, Гребінник Анастасія,

*с. Білогорілка Лохвицького району
Полтавської області.*

У 1933 р. допомогли вижити 13-річній Солосі Личко та її матері. Батько Солохи та брат Григорій померли з голоду, залишилось четверо малолітніх дітей. Щоб допомогти сиротам, Трохим і Настя, які проживали у сусідньому хуторі Зірки, забрали до себе одну дитину. Гребінники ділились із Солохою останнім, як могли допомагали продуктами її матері та іншим дітям. Завдяки цій допомозі сім'я Личко врятувалися від голодної смерті.

Свідчення Бойко (Личко) Солохи Родіонівни

Тригубенко Григорій Миколайович,

*1889 р. н., с. Новосевастополь Херсонського повіту
(нині село в Березнегуватському районі
Миколаївської області).*

Проживав у с. Тетянівка Снігурівського району тепер Миколаївської області. У 1932 р. обраний головою місцевого колгоспу «Червоний степ». Наприкінці 1932 р. намагався врятувати колгоспників від голоду. Зокрема, роздав 50 пудів пшениці багатодітним сім'ям, а також забезпечив видачу колгоспникам на трудодні більше зерна, ніж було передбачено.

Заарештований 16 січня 1933 р. Снігурівським районним відділом ДПУ УСРР. Постановою Особливої наради при колегії ДПУ УСРР від 07.02.1933 р. засуджений до ув'язнення у концта-

борі строком на 3 роки. Подальша доля невідома.
Реабілітований 9 серпня 1989 р.

Трагедія століття: голодомор 1932 — 1933 років
на Миколаївщині. — Миколаїв, 2003. — С. 168.

*Гриценко Микола Митрофанович
та Гриценко Антоніна Петрівна,*

с. Дніпровка Кам'янсько-Дніпровського району
Запорізької області.

У 1932 — 1933 рр. допомагали вижити сім'ї Михайла Миколайовича Фалієва, у якій було семеро дітей. Микола Гриценко та його дружина приносили для дітей овочі та крупи, чим врятували їх від голодної смерті.

Свідчення Фалієва Павла Михайловича

Грінченко Марфа Федорівна,

с. м. т. Березнегувате Березнегуватського району
Миколаївської області.

Під час Голодомору допомогла вижити дітям — братам Мишкові та Іванкові Сіленкам. Хлопці, що залишилися без батьків, приходили до Марфи Грінченко, яка їх годувала.

Свідчення Грінченко Килини Іларіонівни

Гуменюк Савка та Гуменюк Юстія,

с. Попівці Волочиського району
Хмельницької області.

У роки Голодомору сім'я Гуменюків допомагали тим людям, які голодували. Ділились із ними своїми запасами: картоплею, мукою, хлібом. Дякуючи подружжю, змогли вижити Ющук Анастасія Андріївна та «багато інших людей».

Свідчення Ющук Анастасії Андріївни

Дзюбич Параска,

с. Плоске Балтського району Одеської області.

Допомагла вижити сусідам. У голодні роки утримувала корову. Попри те, що мала власну сім'ю і п'ятеро дітей, ділилась молоком із голо-

дними односельцями. Врятувала від смерті дітей сусідки Степаниди (прізвище невідоме).

Свідчення Киківської Марії Матвіївни

Дробот Яків Олександрович,
1902 р. н., с. Великий Хутір
Драбівського району
Черкаської області.

У 1930-х роках працював головою колгоспу «Незаможник». Завдяки йому під час Голодомору в селі майже не було випадків голодної смерті.

Голова колгоспу роздавав зерно тим, хто потребував, організував громадську кухню та випікання хліба для жителів села. Щодня зранку бригадири обходили село та доповідали голові колгоспу, кому насамперед потрібна їжа. Також не допустив обшуків у односельців — буксирну бригаду вигнав із села.

Яків Дробот організував дитячі ясла для сиріт та тих, хто потребував допомоги. Дітей у ясла підбирали не лише з довколишніх сіл, але й на залізничних станціях: Пальмири, Золотоноші, Кононівки. Очевидці розповідають, що до Великого Хутора у пошуках порятунку приходили люди з сусідніх сіл. Вони також отримували допомогу.

У 1937 р. Дробота заарештували, але односельці виступили на його захист. Він повернувся у село, знову очолив колгосп. 1943 р. розстріляний нацистами.

Черкаський край. — 1993. — 16 жовтня.

Дудник Іван,

Григорівська сільрада м. Запоріжжя.

У 1932 р. — голова колгоспу «Комунаровець» Григорівської сільради. Для порятунку від голоду видав колгоспникам натуральні аванси вищі, ніж передбачалось постановами уряду. Неодноразово заявляв, що треба раніше забезпечити потреби

колгоспників, а що залишиться — здати державі. Зокрема, на партзборах заявив: «Якщо ми виконаємо план хлібозаготівель, колгоспники залишаться без хліба».

Наприкінці 1932 — на початку 1933 рр. знятий з посади голови колгоспу.

Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932—1933 років в Україні. Запорізька область. — Запоріжжя, 2008. — С. 721.

Ємець Макар Фикифорович,
1914 р. н., с. Федорівка Карлівського району
Полтавської області.

Допоміг вижити багатьом односельцям. Зокрема, врятував сім'ю Швеця Миколи Трифоновича. Їхній батько закопав мішок пшениці біля клуні, а Макар Ємець почув, як сусід доносив про це активістам і попередив Швеців, які встигли переховати зерно та годували ним інших. Також поділився своїми, заробленими на трудовні, продуктами з Оксаною Онисіївною Ляпотою, у якої вкрали видане на трудовні борошно. Ділився харчами з дітьми односельців.

Свідчення Ляпти Оксани Онисіївни

Єфремов Павло Прокопович,
1893 р. н., с. Володимирівка Новобузького району
Миколаївської області.

У 1932 р. був головою місцевого колгоспу «Шлях незаможника».

Для допомоги колгоспникам, що голодували, наприкінці 1932 р. організував видачу зерна. 2 січня 1933 р. його арештували за «опір хлібозаготівлям, розбазарювання зерна». Слідчі звинувачували Єфремова й у тому, що при обговоренні плану хлібозаготівель доводив його нереальність.

Постановою Особливої наради при колегії ДПУ УСРР від 15.01.1933 р. засуджений до ув'язнення у концтаборі терміном на 10 років. Звільнений у 1935 р. Реабілітований 9 червня 1989 р.

Трагедія століття: голодомор 1932—1933 років на Миколаївщині. — Миколаїв, 2003. — С. 39; 191.

Загороднюк Олександр Іванович,

1902 р. н., с. Маринівка Ананьївського району
Одеської області.

У 1932 р. був головою сільської ради у рідному селі. Під час обговорення плану хлібозаготівель провів загальні збори, на яких прийняли рішення про нереальність планів та необхідність спочатку забезпечити прожитковий мінімум колгоспникам. Восени і на початку зими 1932 р. вживав заходів для розподілу зерна між селянами. За ці дії 30 грудня 1932 р. був виключений з партії та заарештований Доманівським районним відділом ДПУ УСРР. Звинувачений у проведенні антирадянської агітації та «розбазарюванні» зерна. Постановою Особливої наради при колегії ДПУ УСРР від 13.04.1933 р. умовно засуджений до виселення у Північний край терміном на три роки. Подальша доля невідома. Реабілітований 13 вересня 1990 р.

*Трагедія століття: голодомор 1932—1933 років
на Миколаївщині. — Миколаїв, 2003. — С. 197—198.*

Заплюсвітка Василь Миколайович,

с. Шумили Лебединського району Сумської області.

У роки Голодомору працював мірошником колгоспного млина. За наказом керівництва колгоспу вночі змолотив зерно, а вже вранці колгоспникам видали по 1 кілограмові борошна на кожного члена сім'ї. Через декілька годин працівники НКВС заарештували всіх причетних до видачі хліба та без суду і слідства відправили їх у концентраційні табори Мурманська і Сахаліну, звідки Василь Миколайович не повернувся.

Життя Лебединщини. — 2002. — 27 липня.

Зарецький (ім'я, по батькові невідоме),

с. Обіточне Бердянського району
Запорізької області.

У 1932—1933 рр. — голова колгоспу «Ударники моря». Таємно дозволив роздати улов риби тим,

хто потребував. Згідно зі свідченнями мешканців села голову колгоспу репресували.

Свідчення Шановалової Марії Данилівни

Злоцький Трохим Арсентійович,

1901 р. н., с. Новоолексіївка Генічеського району
Херсонської області.

Трохим Арсентійович працював головою артілі ім. Петровського. Восени 1932 р. наказав роздати колгоспникам 126 центнерів зерна. Під час обмолоту закликав селян залишати зерно у соломі та полові: «Все рівно заберуть хліб, — а ми весною полуку перевиємо і будемо мати, що їсти».

Дніпропетровським обласним відділом ДПУ звинувачений у саботажі хлібопоставок. 17 січня 1933 р. справу Злоцького направили на розгляд Судової Трійки при Колегії ДПУ УСРР із визначенням покарання — «ув'язнення у концтаборі терміном на 5 років».

Херсонщина. Голодомор. 1932—1933: Збірник документів / Державний архів Херсонської області. — Херсон, 2008. — С. 103—104.

Знакківський

(ім'я, по-батькові невідомі),

с. Мойсинці (сучасне с. Придніпровське) Чорнобаївського району Черкаської області.

Працював у селі лікарем. Допоміг вижити сім'ї Параски Тимофіївни Гам'янін та іншим людям у селі.

Свідчення Гам'янін Параски Тимофіївни

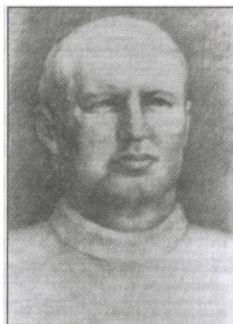
Іванова Мотря Дем'янівна,

1895 р. н., с. Бахмач Чернігівської області.

За спогадами сина, Мотря Дем'янівна Іванова, дізнавшись, що на Бахмачі-Пасажирському люди помирають з голоду, почала варити мамалігу з кукурудзяного борошна і носила її на станцію людям.

Спогад Іванова Василя Максимовича

Івчук Василь Якович,
1904 р. н., с. Дударків
Бориспільського району
Київської області.

До 1938 р. — директор Дударківської школи. Коли у селі почався голод, Василь Якович організував у школі харчування для дітей усіх класів. Для забезпечення додаткового харчування директор школи домовився з керівництвом сусіднього м'ясокомбінату, щоб учні після уроків виходили на прополювання сільськогосподарських культур. Платою за виконану роботу став черпак юшки. В такий спосіб директор школи врятував протягом 1933 р. усіх дітей шкільного віку села Дударкова від голодної смерті.

17 травня 1938 р. Івчука заарештували та звинуватили у членстві в польській диверсійній шпигунській контрреволюційно-повстанській організації. 28 вересня 1938 року «трійкою» при Київському обласному управлінні НКВС йому оголосили найвищу міру покарання — розстріл. Василь Якович помертвено реабілітований 1958 р.

21 листопада 2007 року Указом Президента України за героїзм і самовідданість, виявлені під час порятунку життя школярів у 1932—1933 роках, Василю Яковичу Івчуку присвоєно звання Герой України (помертвено).

Охріменко Г. Директор школи рятував дітей від голодної смерті // Українське слово. — 2005. — 20—26 липня.

Гнап'єнко Микола Якович,
с. Осипове II Новописковського району
Луганської області.

Микола Якович перебував на посаді голови колгоспу «Червона Україна». У 1933 р. врятував від голодної смерті сім'ю Білянської Олександри Яківни, видавши їй батькові мішок квасолі. Завдя-

ки цій допомозі Олександра, її батько та брат Михайло змогли вижити.

Свідчення Білянської Олександри Яківни

Пащенко Степан Савелійович,

1899 р. н., с. Спиридонівка Кашиперівської сільської ради Новоодеського району Миколаївської області.

У роки Голодомору був головою колгоспу ім. Сталіна. Для порятунку селян роздав 350 пудів зерна колгоспникам, а також іншим мешканцям села: лікарю, вчителям. За ці дії 13 січня 1933 р. був арештований Новоодеським районним відділом ДПУ УСРР. Звинувачений у «розбазарюванні хліба». Постановою Особливої наради при колегії ДПУ УСРР від 07.02.1933 р. засуджений до виселення у Північний край терміном на три роки. Подальша доля невідома. Реабілітований 30 жовтня 1989 р.

Трагедія століття: голодомор 1932–1933 років на Миколаївщині. — Миколаїв, 2003. — С. 211–212.

Кабанюк Василь Харитонович,
с. Петровосолониха Миколаївського району Миколаївської області.

У роки Голодомору — голова місцевого колгоспу. Зумів зберегти від хлібозаготівель частину зерна, заховавши його «у надійному сховищі». Згодом організував громадське харчування для мешканців села. Крім того, багатодітні сім'ї отримували від колгоспу молоко.

Внаслідок заходів голови колгоспу в селі не було масової смертності з голоду. В Петровосолониху в пошуках порятунку приходили й голодні мешканці сусідніх сіл, яких рятували від смерті завдяки організованій В. Х. Кабанюком колгоспній кухні.

Свідчення Сердешної Марії Павлівни,
Серебрякової Лідії Яківни

Камюгенко Олекса,

с. Шестеринці Лисянського району
Черкаської області.

Працював колгоспним сторожем. На відміну від інших об'їждчиків, дозволяв голодним односельцям збирати колоски на колгоспних полях.

Свідчення Півленко Олени Матвіївни

Каменська Фекла Іванівна,

1888 р. н., с. Маринівка Доманівського району
Миколаївської області.

Під час Голодомору врятувала життя хлопчику-сироті Сергію Прокопенку, батьки якого померли з голоду. В пошуках порятунку він прийшов із х. Веселики до с. Маринівки. Фекла Іванівна, яка й сама голодувала, взяла його до себе, ділилася з дитиною останнім. Завдяки людяності Каменської Фекли Іванівни хлопець вижив.

Свідчення Іваніченко Марії Данилівни

Каретін Олексій,

с. Новосафронівка Новоодеського району
Миколаївської області.

Під час лихоліття допоміг вижити Медведенко Євгенії та її сестрі, що залишились без батька. Олексій Каретін ділився з дітьми своїм пайком, який отримував у колгоспі. Весною підготовував дівчат рибою.

Свідчення Черевченко (Медведенко)
Євгенії Тарасівни

Картава Іван Єлизарович,

с. м. т. Березнегувате
Березнегуватського району
Миколаївської області.

Працював лікарем у Березнегуватській лікарні. Врятував від голодної смерті Черевань (Грінченко) Килину Іларіонівну. Побачивши її, восьмирічну дівчинку, виснажену і з опухлими

від голоду ногами, поклав у лікарню та годував. Також допоміг вижити іншим хворим, продовжуючи їм перебування у лікарні, де надавалося харчування. Ділився з хворими харчами з власного пайка.

Свідчення Грінченко Килини Іларіонівни

Кашук Григорій,

с. м. т. Базалія Теофіпольського району
Хмельницької області.

Швець. У роки Голодомору допоміг вижити Ганні, Ліді, Марії та Василю Писарукам, дітям розкуркуленого односельця Писарука Омеляна Маркевича, якого засудили до трьохрічного ув'язнення. Четверо дітей залишились жити у бабусиному хліві. Григорій Кашук допомагав дітям взуттям та продуктами, завдяки чому діти не померли з голоду.

Свідчення Писарук Ганни Омелянівни

Квар Маланка Зіновіївна,

с. Чернече Балтського району Одеської області.

Під час Голодомору допомагала виживати сусідам: ділилась молоком власної корови.

Свідчення Марченко Ганни Іванівни

Квітка Андрій Іванович,

1898 р. н., с. Богодухівка Чорнобаївського району
Черкаської області.

Перебував на посаді голови колгоспу. Влітку 1933 р. для порятунку односельців вирішив скосяти декілька десятин пшениці. Рішення підтримали на зборах. Людям видали по 3 кілограми зерна. За доносом невідомого Андрія Івановича Квітку засудили до 15 років таборів за шкідництво. Судимість відбував в Омську. В 1941 р. загинув під Харковом, перебуваючи в Червоній армії.

21 листопада 2008 р. за порятунок односельців від голодної смерті нагороджений орденом «За мужність III ступеня» (посмертно).

Матеріали Чорнобаївського районного краєзнавчого музею.

Кисляк Наталія,

с. Бендзарі Балтського району Одеської області.

Дружина голови сільської ради. Допомогла вижити Ніні та Марії, а також їхній матері, які після смерті батька залишилися без годувальника. Таємно від чоловіка брала з дому продукти та носила сиротам. Окрім цього, попередила селян про майбутні обшуки та виселення.

Свідчення Рябушенко (Струсевич) Ніни Василівни

Кистерний Яків Петрович,

с. Хотіївка Семенівського району Чернігівської області.

У роки Голодомору працював головою колгоспу «Доброволець». У 1933 р. організував притулок для дітей-сиріт. Особисто звозив дітей, батьки яких померли з голоду, в притулок і надавав їм усляку допомогу.

Свідчення Безручко (Кистерної) Олени Яківни,
Баланчук (Мирошник) Марії Прохорівни

Клименко Василь 70химович,

с. Олександрівка Пирятинського району Полтавської області.

Перебував на посаді голови колгоспу. Протягом 1932—1933 рр. разом із головою сільради Петром Харченком врятував більшість односельців від голодної смерті. Восени 1932 р. керівники роздали колгоспникам зерно на трудодні, організували в селі громадське харчування. На кожній бригаді та у центрі села створили громадські кухні, де щодня варили затірку. Наприкінці зими 1932—1933 р., коли будь-які запаси їжі в селі закінчилися, голова колгоспу вивів свою власну корову, наказав її забити, а з цього м'яса готували страви для селян.

Тих людей, які найбільше потребували їжі, представників сімей, де були малі діти, голова

колгоспу направляв на роботу в Чорний Хутір (нині — село Вікторія) — там було організовано радгосп і видавали хлібний пайок.

Василь Юхимович врятував від голодної смерті матір Михайла Степановича Приймака.

У 2008 р. на честь В. Ю. Клименка та П. П. Харченка у селі Олександрівка вдячні земляки відкрили меморіальну дошку.

Свідчення Приймака
Михайла Степановича

Клименко Павло Торгійович,

с. Радивонівка Великобагачанського району
Полтавської області.

У 1933 р. витягнув із ями, у яку скидали тіла померлих з голоду, ще живого незнайомого чоловіка. Павло Клименко поділився із незнайомцем своїми харчами, забрав його додому, виходив, врятував від смерті.

Свідчення Дзюбенка Михайла Григоровича

Кобельник Степан та Кобельник Марія,

с. Завалійки Волочиського району
Хмельницької області.

Під час Голодомору допомогли вижити сім'ї Калини Тимофійовича та Параньки Іванівни Мудь, котрі виховували п'ятьох дітей. Кобельники ділилися з сусідами останніми запасами. Дякуючи цій допомозі багатодітна сім'я змогла вижити.

Свідчення Мудь Леоніди Калинівни

Ковальчук Тригорій Минович,

1894 р. н., с. Висунька Снігурівського району
Миколаївської області.

У 1932 р. — заступник голови Висуньської сільської ради. Організовував роздачу хліба селянам.

За ці дії 28.12.1932 р. заарештований. Постановою Особливої наради при колегії ДПУ УСРР від 19.04.1933 р. із звинуваченням у зриві плану хлібозаготівлі засуджений до ув'язнення в концтаборі терміном на 3 роки. Реабілітований 31 червня 1989 р.

Трагедія століття: голодомор 1932—1933 років на Миколаївщині. — Миколаїв, 2003. — С. 223.

Козій Йосип Сидорович,

с. Шпиків Шаргородського району Вінницької області.

Працював головою колгоспу. Голодною весною 1933 р. розпорядився, щоб все зерно, яке лишилося у коморі, змолотли для порятунку людей. Улітку 1933 р., коли досягав новий врожай, правління колгоспу прийняло рішення змолоти 130 пудів зерна для підтримки голодних колгоспників. Залежно від кількості людей у сім'ї селянам видавали 2—3 пуди борошна.

За вчинені дії голову колгоспу звинуватили у розкраданні колгоспного хліба та репресували. Йосип Козій був засуджений до 10 років ув'язнення.

Свідчення Дорофея Пікула // Нагребецький А. Н. Трагедія мого краю: Етапи «великого» шляху на Шаргородщині: розкуркулення, колективізація, голодомор. — Вінниця, 2008. — С. 407—408.

Козій Іван,

*с. Шпиків Шаргородського району
Вінницької області.*

У 1932—1933 рр. входив до ревізійної комісії місцевого колгоспу. Влітку 1933 року правління колгоспу прийняло рішення змолоти 130 пудів зерна для голодних селян. За звинуваченням у розкраданні колгоспного хліба І. Козія разом із головою ревізійної комісії М. Шкуріним засудили до розстрілу, який після апеляції замінили на 10 років тюремного ув'язнення.

Свідчення Дорофея Пікула // Нагребецький А. Н. Трагедія мого краю: Етапи «великого» шляху на Шаргородщині: розкуркулення, колективізація, голодомор. — Вінниця, 2008. — С. 407—408.

Козоріз П.,

с. Великий Хутір Драбівського району
Черкаської області.

У роки Голодомору працював бригадиром місцевого колгоспу. Врятував від голодної смерті одинадцять дітей. Попри те, що у його сім'ї росло шестеро власних дітей, узяв до себе ще одинадцять сиріт та виходив їх. Ділився чим міг і з іншими дітьми села.

Дяченко С. Страшний місяць Пухкутень // Огонек. — 1989. — № 27. — С. 25.

Колесниченко Сидір Тимофійович,

1898 р. н., с. Мар'янівка Арбузинського району
Миколаївської області.

У 1932 р. — голова артiлі ім. Ворошилова села Полянка Мар'янівської сільської ради.

Наприкінці цього ж року відмовився вивозити з колгоспу останні залишки зерна (100 центнерів). Також в рахунок натуральної оплати роздав колгоспникам 24 центнери зерна замість передбачених приписами 15. На вимогу вивезти зерно, публічно заявив: «Ви хочете колгоспників залишити голодними як у минулому році. Тепер план удвічі більший, ніж тоді. Якщо ми вас будемо слухати, то залишимося без хліба».

За ці дії 2 січня 1933 р. заарештований. Рішенням судової трійки при колегії ДПУ УСРР від 15.01.1933 р. зі звинуваченням у зриві плану хлібозаготівлі, організації саботажу в обмолоті хліба засуджений до ув'язнення в концтаборі терміном на 5 років. У 1935 р. достроково звільнений. Реабілітований 12 червня 1989 р.

Трагедія століття: голодомор 1932—1933 років на Миколаївщині. — Миколаїв, 2003. — С. 225.

Колодін Кузьма Петрович,

с. Шумили Лебединського району
Сумської області.

Перебував на посаді голови місцевого колгоспу «Нове життя». Щоб якимось полегшити стано-

вище односельців, наказав мірошнику Василю Заплюсвічці вночі змолотити зерно, незважаючи на те, що всі комори та млини було опломбовано. Вже вранці селяни одержали по 1 кілограмові борошна на кожного члена сім'ї. Через декілька годин працівники НКВС заарештували всіх причетних до видачі хліба та відправили їх у концентраційні табори Мурманська й Сахаліну.

Життя Лебединчини. — 2002. — 27 липня.

Колчановська Ганна,

*с. Удріївка Дунаєвецького району
Хмельницької області.*

Під час Голодомору допомогла вижити сім'ї сестри, ділилася з ними продуктами та молоком від корови.

Свідчення Кліпак Антоніни Андріївни

*Косак Володимир
Олександрович
(1881—1969),*

*с. Шарівка, Ярмолинецького району
Хмельницької області.*

У 1931—1933 рр. — директор місцевого радгоспу. Восени 1932 р. під час хлібозаготівельної кампанії організував роздачу зібраного врожаю працівникам радгоспу в якості натуральної оплати. Надавав допомогу сім'ям овочами та іншими продуктами з радгоспівських запасів.

За свідченнями очевидців, за самовільну роздачу харчів Володимира Косака на початку 1933 р. звільнили з посади директора радгоспу та виключили з партії.

*Свідчення Степанишиної Євгенії Аркадіївни,
Глеги Бориса Івановича, Папуги Віри Валентинівни,
Мировської Ніни Михайлівни, Халаменди Ганни Тимофіївни,
Попович Аделії Іванівни та ін.*

Косарев Іван Харитонович,

с. Катеринівка Великолепетиського району
Херсонської області.

Іван Харитонович працював головою колгоспу «Молот». Організував харчування селян. За його вказівкою в колгоспі забивали худих і слабких коней та роздавали м'ясо. Голова колгоспу особисто розвозив продукти по садибах односельців.

Свідчення Гулякіної Віри Петрівни // Груба М. Підтримка ціною в життя. — Велика Лепетиха, 2009. — С. 19—20.

Костюк

(сім'я, імена і по-батькові невідомі),

м. Лебедин Сумської області.

У роки Голодомору допомагали вижити сім'ї Кравчинської Катерини Іванівни, ділилися з сусідами їжею.

Свідчення Кравчинської Катерини Іванівни

Кравців Яків Степанович,

с. Ходорків Попільнянського району
Житомирської області.

У 1930-х рр. — директор середньої школи та сільськогосподарського технікуму. Організував у школі підсобне господарство та зумів під час Голодомору зберегти значну кількість врожаю. Завдяки цьому, в школі діяла їдальня. Для учнів варили з борошна так звану «затірку», що дозволило їм вижити.

Свідчення Яроша Бориса Іллєча // Український голокост 1932—1933: Свідчення тих, хто вижив. — К., 2008. — Т. 6. / Упоряд. Ю. Мицик. — С. 103.

Кузьмін Т. Т.,

м. Запоріжжя.

У 1932 р. Запорізький міськком КП(б)У направив Г. І. Кузьміна для «зміцнення роботи» у колгосп ім. Чубаря Лукашівської сільради.

Керуючи колгоспом, Кузьмін із початку обмолоту почав роздавати колгоспникам зерно. Незважаючи на невиконання плану хлібозаготівель, селяни отримали понад 40 центнерів пшениці.

За ці дії на початку 1933 р. Запорізький міськком КП(б)У виключив Г. І. Кузьміна з партії.

Національна книга пам'яті жертв Голодомору
1932—1933 років в Україні. Запорізька область. —
Запоріжжя, 2008, — С. 721.

Кучим Григорій Митрофійович,

1894 р. н., с. Куцо-Ганебне (сучасне с. Лебедівка)
Сахновщинського району Харківської області.

У роки Голодомору працював головою колгоспу. Організував таємний забій колгоспних коней, м'ясо яких роздали селянам. Також сім'ям із малими дітьми виділяли молоко та інші продукти. Дозволяв колгоспникам, які працювали, брати з току зерно для приготування їжі.

Свідчення Петренко Ганни Григорівни

Кулько Мотрона Ґорківна,

с. Володимирівка Городнянського району
Чернігівської області.

У часи лихоліття допомагала вижити сусідській сім'ї, ділилася з ними молоком та картоплею.

Свідчення Курико (Кулько)
Олександрі Павлівни

Куц Степан,

с. Андріївка Бердянського району
Запорізької області.

Врятував від голодної смерті Єфросинію Резвін та її молодшу сестру. Після голодної смерті рідних дівчата залишилися сиротами. Степан Куц забрав їх до себе та ділився з ними продуктами. Виснажений організм чоловіка не витримав хвороби, і він помер від запалення легенів. Однак, дякуючи його турботі, сестри змогли вижити.

Свідчення Резвін Єфросинії Степанівни

Куцій Яків,

с. Шпиків Шаргородського району
Вінницької області.

Входив до правління місцевого колгоспу. Влітку 1933 року, коли досягав новий врожай, правління

колгоспу прийняло рішення змолоти 130 пудів зерна, щоб підтримати голодних селян. За такі дії членів правління та ревізійної комісії колгоспу звинуватили у розкраданні колгоспного хліба та репресували. Якова Куцця засудили до 10 років ув'язнення.

Свідчення Дорофея Пікула // Нагребецький А. Н.
Трагедія мого краю: Етапи «великого» шляху
на Шаргородщині: розкуркулення, колективізація,
голодомор. — Вінниця, 2008. — С. 407—408.

Лисак Тихон,

с. Демківці Чемеровецького району
Хмельницької області.

Під час Голодомору врятував від смерті Пацьорка Івана, його дружину Наталку та трьох їхніх дітей, що вже лежали опухлі з голоду. Власна сім'я Тихона, в якій було четверо дітей, також голодувала. Лисак, вимінявши на останні пожитки гречаної підкруп'янки, готував із неї затірку і щодня носив її опухлим сусідам. Завдяки цій допомозі вони врятувалися.

Свідчення Гортинської Броніслави Іванівни

Ляна Поліна Федорівна,

селище Велика Лепетиха Великолепетиського
району Херсонської області.

У 1932—1933 рр. працювала вчителькою у місцевій школі. Разом зі своєю колегою Дариною Сергіївною (прізвище невідоме) врятувала від голодної смерті сім'ю Онисима Грека, у якій виховувалось троє дітей. Дізнавшись, що сім'я потерпає від голоду, вчительки приносили їм крупи. Завдяки цьому, мати та двоє дітей врятувалися від голодної смерті.

Свідчення Грек Марії Онисимівни // Марченко М. Голодомор
1932—1933 рр. в Україні на Великолепетичині. — Т. 3:
На межі існування. — Велика Лепетиха, 2009. — С. 75—76.

Макуха Протас,

с. Новопетрівка Білозерського району
Запорізької області.

Під час Голодомору, незважаючи на скрутне

становище власної родини, допомагав продуктами тим, хто голодував.

Свідчення Войтенко Євдокії Юхимівни

Малиш (ім'я, по-батькові невідомі),
с. Констянтинівка Арбузинського району
Миколаївської області.

Працював комірником колгоспу «Жовтнева революція». Влітку 1933 р. для порятунку селян від голоду, спільно з головою колгоспу Богородицьким та заступником голови Мар'яновим (імена і по-батькові невідомі) організували покіс та роздачу зерна колгоспникам. За вчинені дії разом з іншими членами управи був виключений із кандидатів до партії та відданий до суду. (Див. також довідку на Богородицького).

Трагедія століття: голодомор 1932—1933 років
на Миколаївщині. — Миколаїв, 2003. — С. 87—88.

Маловічко Андрій Іванович,
с. Грунь Охтирського району Сумської області.

У 1932 р. працював головою колгоспу «Більшовик». Відмовився віддавати останні запаси зерна в рахунок хлібозаготівель, заявивши: «Я хліб не здам. Я не допущу, щоб мої колгоспники мерли з голоду». За такі дії його виключили з партії. За спогадами, самостійно здав партквиток. Незважаючи на те, що село було записано на «чорну дошку», мужність голови колгоспу дозволила його мешканцям вижити.

Свідчення Запрія Юрія Юхимовича

Мартиновський Василь,
с. Софіївка Первомайського району
Миколаївської області.

У роки Голодомору був головою сільської ради. Очевидці свідчать, що Василь Мартиновський крав на полі посіяне жито, потім перемелював на борошно та роздавав селянам. Коли на полі зібрали весь урожай, Василь упав навколішки

перед головою колгоспу і благав, щоб йому дали тришки зерна, яке він розділить між людьми.

Свідчення Бондаренко Валентини Данилівни

Мар'янов (ім'я, по-батькові невідомі),
с. Констянтинівка Арбузинського району
Миколаївської області.

Мар'янов перебував на посаді заступника голови колгоспу «Жовтнева революція». Улітку 1933 р. для порятунку селян від голоду, спільно з головою колгоспу Богородицьким та комірником Малишем (імена і по-батькові невідомі) організували покіс та роздачу зерна колгоспникам. За вчинені дії разом з іншими членами управи був виключений із кандидатів до партії та відданий до суду. (Див. також довідку на Богородицького)

Трагедія століття: голодомор 1932—1933 років на Миколаївщині. — Миколаїв, 2003. — С. 87—88.

Морозовський Микита,
с. Борсуки Балтського району Одеської області.

Сільський священик. Під час Голодомору все, що давали на церкву, роздавав людям, які голодували. У 1933 р. Микита Морозовський, його дружина та дочка померли з голоду.

Свідчення Ліповської Леоніди Фомівни

Назаров Степан Федорович,
1893 р. н., селище Корюківка Чернігівської області.

У 1931—1936 рр. очолював лісництво. У 1933 р. врятував від голодної смерті сім'ю Ковтунів — Федора Никифоровича і Феодосію Андріївну та їхніх дітей: Івана (1923 р. н.), Василя (1926 р. н.), Павла (1928 р. н.), Ольгу (1932 р. н.) з села Велике Будище Полтавської області. Сім'я Ковтунів втекла з охопленої голодом Полтавщини на Чернігівщину. Степан Федорович надав Ковтуну роботу у лісництві, посприяв у виділенні житла, допомагав продуктами. Сім'я Ковтунів змогла вижити,

а всі їхні родичі, які залишилися на Полтавщині, померли.

Свідчення Корнієвської (Назарової)
Діни Степанівни

Непомнящий Самійло Еммануїлович,

с. Будилка Лебединського району Сумської області.

У роки Голодомору працював директором спиртозаводу. Завдяки діяльності Самійла Еммануїловича село не дуже потерпіло від голоду. Керівник підприємства надавав допомогу продуктами з заводу тим, хто потребував. Траплялося, що списували картоплю як відходи, вивозили возами за село для того, щоб люди могли її забрати.

Свідчення Стегній (Хелемелі) Віри Макарівни, Ануфрієвої
Анни Олексіївни // Голодомор на Сумщині у спогадах очевидців: Збірник матеріалів / Упорядкув., передм., приміт.
С. В. П'ятаченка. — Кн. 1. — Суми, 2008. — С. 69—71.

Олексієнко Григорій Омелянович,

Бл. 1900 р. н., с. Чубарівка Маловисківського району Кіровоградської області.

Омелян Григорович працював директором школи. Організував харчування школярів, завдяки чому багато дітей, у тому числі й автор свідчення — Чорна Олена Трохимівна, вижили. За самовільну організацію харчування дітей у 1933 р. Олексієнка та його дружину арештували. Подальша доля їхня невідома.

Свідчення Чорної Олени Трохимівни

Олексієнко Клавдія Олексіївна,

Бл. 1905 р. н., с. Чубарівка Маловисківського району Кіровоградської області.

Працювала вчителькою місцевої школи. Допомагала чоловіку, директору школи Олексієнку Григорію Омеляновичу, організувати харчування учнів, за що у 1933 р. була арештована. Подальша доля невідома.

Свідчення Чорної Олени Трохимівни

Осадчук Іван Сидорович,
1901 р. н., с. Нова Чорторія Любарського району Житомирської області.

У роки Голодомору працював головою колгоспу. В 1930 р. організував і очолив новочорторійський колгосп «Червоний фронтвик». Коли у навколишніх селах лютувала голодна смерть, у Новій Чорторії від голоду люди не вмирали.

Завдяки зусиллям голови колгоспу селяни отримували їжу. Іван Сидорович просив усіх, щоб виходили хоч на якусь роботу в колгоспі, а за це вже «законно» отримували тарілку харчу. Колгоспна їдальня годувала всіх, на дітей давали пайок додому. Харчування вдалося налагодити завдяки зв'язкам голови колгоспу з військовою частиною, яка стояла у Мирополі. Крім того, Осадчук намагався зберегти хліб, приховавши його від контролюючих органів.

Повідомлення О. Л. Жук, Т. І. Остап'юк

Очерідник Наталія,

Бл. 1920 р. н., селище Велика Лепетиха Великолепетиського району Херсонської області.

Наталія Очерідник врятувала від голодної смерті покинуту дитину. Після смерті батьків з голоду 12-річна Наталка разом із старенькою бабусею вирішили у пошуках порятунку виїхати із села. На залізничній станції Нижні Сірогози їм підкинули немовля-дівчинку. Бабуся запропонувала віддати дитину міліціонерам, але Наталка наполягла залишити дитину в себе. Доля закинула Наталку із бабусею та немовлям у Казахстан, де бабуся померла. Наталка залишилася із маленькою дитиною на руках. Їй довелося дуже важко працювати, щоб вижити та врятувати маленьку Тетянку. Пізніше Наталка з дитиною повернулася в Україну.

Марченко М. Голодомор 1932—1933 рр. в Україні на Великолепетичині. — Т. 3: На межі існування. — Велика Лепетиха, 2009. — С. 76.

Панаж Василь,

Бл. 1885 р. н., с. Гюнівка Великобілозерського району
Запорізької області.

У роки Голодомору працював бригадиром колгоспу. Допоміг вижити сім'ї Пелюшенків. Василь Панаж отримував посилки з продуктами з Далекого Сходу від свого сина Данила, офіцера Червоної армії та годував продуктами дітей Пелюшенків.

Свідчення Пелюшенка Миколи Фановича

Панцша Франя,

с. Плоске Балтського району Одеської області.

У 1933 р. разом із Мотрею Пиндюр врятувала від голодної смерті сусідського хлопчика, який після смерті з голоду батьків залишився сиротою.

Дівчата щодня таємно приносили сироті частину свого мізерного пайка, який отримували за роботу в колгоспі, та годували його. А після відкриття дитячих ясел, влаштували його туди. Завдяки їхній турботі хлопець залишився живий.

Свідчення Колісник Ганни Никанорівни

Нарфіло Микола ґохиловиз,

с. Шумили Лебединського району Сумської області.

У роки Голодомору працював комірником колгоспу «Нове життя». Разом з керівництвом колгоспу взяв участь у порятунку селян від голодної смерті. Видав колгоспникам по 1 кілограмові борошна на кожного члена сім'ї. Через декілька годин працівники НКВС заарештували всіх причетних до видачі хліба, без суду і слідства відправили їх в концентраційні табори Мурманська і Сахаліну.

Життя Лебединщини. — 2002. — 27 липня.

Патлатий Герасим,

с. Соломна Сатанівського району
Хмельницької області.

Герасим Патлатий разом із Паланкою Пипою врятували від голодної смерті сім'ю Надії Ананіївни Рак. Працюючи на колгоспній свинофермі, вони щодня частину кормів, які отримували для

свиней, віддавали родині Надії Ананіївни. Завдяки цій допомозі Надія та її рідні змогли вижити.

Свідчення Рак Надії Ананіївни

Нахота Савка,

с. Новопетрівка Білозерського району
Запорізької області.

Під час Голодомору, незважаючи на скрутне становище власної родини, допомагав продуктами тим, хто голодував.

Свідчення Войтенко Євдокії Юхимівни

*Мельох (Меліхов)
Тимофій Іванович,*

м. Ічня Ічнянського району
Чернігівської області.

У 1932—1933 рр. був головою Ічнянського колгоспу «1 травня». За свідченням очевидців, у 1932 р. колгосп виконав 4 поставки хлібоздачі й залишив зерно у насіннево-му фонді. Голова колгоспу завбачливо роздав колгоспникам зерно

на трудодні, що врятувало їх від голоду. Відмовився вивозити посівний матеріал із колгоспу, та приховавав його. Після виявлення зерна Тимофія Івановича звільнили з посади, та проводили судове слідство.

Свідчення Коваленка Аскольда Івановича, Охріменка Феодосія Івановича. Свідчення Охріменка Феодосія Івановича // Український голокост 1932—1933: Свідчення тих, хто вижив. — К., 2008. — С. 305.

Петричук Петро Петрович,

с. м. т. Базалія Теофіпольського району
Хмельницької області.

На початку 1930-х років — працівник пошти. У роки Голодомору допоміг вижити Ганні, Ліді, Марії та Василю Писарукам, дітям розкуркуленого односельця. Їхнього батька — Писарука Омеляна Марковича — засудили до трьохрічного ув'язнення, а четверо дітей залишились жити у бабусиному хліві.

Петро Петрович допомагав дітям, що залишились без батьківської опіки, крупами, картоплею та іншими продуктами, завдяки чому діти не померли з голоду.

Свідчення Писарук Ганни Омелянівни

Піддубний Іван,

с. Поділ Срібнянського району Чернігівської області.

У 1933 р. працював бригадиром у місцевому колгоспі. Допоміг вижити Павлу Погрібному, котрий вже опух з голоду. Іван Піддубний забрав Павла до себе додому та допоміг прохарчуватися у ці скрушні роки.

Свідчення Погрібного Павла Васильовича

Пипа Паланка,

с. Соломна Сатанівського району
Хмельницької області.

Паланка Пипа разом із Герасимом Патлатим врятували від голодної смерті сім'ю Надії Ананіївни Рак. (Див. довідку про Патлатого Герасима).

Свідчення Рак Надії Ананіївни

Никдюр Мотря,

с. Плоске Балтського району Одеської області.

У 1933 р. разом із Франею Папушею врятувала від голодної смерті сусідського хлопчика, який після смерті з голоду батьків залишився сиротою (див. довідку про Папушу Франю).

Свідчення Колісник Ганни Никанорівни

Нововир Мухін Павлович,

с. Аркалаєвка (Калінівка)
Березнегуватського району
Миколаївської області.

У 1932—1933 рр. перебував на посаді голови колгоспу ім. Калініна. Забезпечив колгоспників та їхні сім'ї харчовими пайками, для чого, незважаючи на заборону та

загрозу арешту, використав частину посівного матеріалу.

Свідчення Попович Надії Данилівни // Шнабель-Тихомирова О. Я. Трагедія голоду на Великомихайлівщині: Спогади. — Одеса, 1998. — С. 28.

Рубаха Софія Василівна,

с. Великий Зліїв Ріпкинського району
Чернігівської області.

У роки Голодомору Софія Василівна врятувала життя сусідки Палажки (Палагеї), дружини пасічника Мартина. Чоловік та діти Палагеї, шестирічна Уляна і чотирирічна Варвара, померли з голоду. Виснажена жінка із опухлими ногами прийшла до сусідів з проханням щось поїсти. Софія Василівна Рубаха тримала корову, а також пекла для своїх рідних «коржики» з сухого листа липи, варила «зелений борщ» з лободи, щавлю, зірочнику (мокриці). Вона почала давати Палажці по мисці цього борщу і горнятку молока щодня. Палагею вдалося врятувати від голодної смерті, вона прожила до 93 років.

Свідчення Семенюк (Рубахи)
Зінаїди Григорівни

Руденко Кузьма,

с. Бахмач Чернігівської області.

Під час Голодомору допоміг вижити сім'ї своєї сусідки Євдокії, яка сама виховувала трьох дітей. Кузьма Руденко віддав із своїх запасів мішок ячменю для порятунку дітей-сиріт.

Свідчення Ковтуна Івана Опанасовича

Рудь Митрофан Никифорович,

с. Запоріжжя та с. Демидівка,
Великопетиського району Херсонської області.

Перебував на посаді голови колгоспу «Комунар». Завдяки його самовідданій праці в 1932—1933 рр. селяни уникли масової смертності. Голова колгоспу забезпечив для всіх мешканців села

громадське харчування. У 1933 р. він також організував дитячі ясла, де дітей годували.

Свідчення Миць Марії Мефодіївни // Груба М. Підтримка ціною в життя. — Велика Ленетиха, 2009. — С. 21—22.

Рябенко (ім'я, по батькові невідоме),

Острівська сільрада Великоленетиського району Херсонської області.

У 1932 р. працював головою колгоспу «Заповіт Ілліча». Незважаючи на пряму заборону уповноваженого райкому КП(б)У, роздав 8 центнерів муки колгоспникам в рахунок натуральних авансів.

Херсонщина. Голодомор. 1932—1933: Збірник документів / Державний архів Херсонської області. — Херсон, 2008. — С. 89.

Рязанов Омельян Андрійович,

1901 р. н., с. Рубанівка Великоленетиського району Херсонської області.

У 1932 р. — секретар місцевого партосередку. В документах архівно-слідчої справи вказано, що його заарештували 3 січня 1933 р. та звинуватили

Людність у нещодавній час

у саботажі хлібозаготівель. У вирозці зазначено, що Рязанов О. А. працюючи завідувачем парового млина, розпорядився швидко змолотити та роздати колгоспникам зерно, таким чином уникнути хлібозаготівлі. Засуджений на 3 роки концтаборів.

ДАХО. — Ф.Р-4033. — Оп. 7. — Спр. 695. — Арк. 8, 12.

Сабецька Надія,

с. Мар'янівка (Вишневе) Софіївського району
Дніпропетровської області.

У роки Голодомору працювала комірником колгоспу. Допомогала голодним дітям, що приходили у пошуках їжі до колгоспної комори. За спогадами, Надія Сабецька неодноразово виносила з комори круги макухи, розбивала на шматки й роздавала дітям.

Свідчення Мурлян Марії Павлівни

Сепета Павло Дмитрович,

1894 р. н., с. Велика Лука Липоводолинського району
Сумської області.

Восени 1932 р. очолив колгосп ім. Петровського Поділківської сільської ради (с. Велика Лука) і роздав селянам додатково 1200 пудів хліба. За вчинені дії постановою виїзної президії Липоводолинської районної контрольної комісії КП(б)У Павла Дмитровича Сепету 14 листопада 1932 р. виключили з партії та ухвалили «за припущений злочин справу передати судово-слідчим органам для притягнення до відповідальності за законом про охорону громадської власності».

ДАСО. — Ф.П-24. — Оп.1. — Спр. 89. — Арк. 9.

Сидоренко Михайло,

с. Оситна Новомиргородського району Кіровоградської області.

Під час Голодомору допомагав односельцям продуктами харчування.

Свідчення Дранко Надії Сидорівни

Смутаєк Ксенофонт Григорович,

1901 р. н., с. Мала Кужелівка Дунаєвецького району
Хмельницької області.

Голова колгоспу. В 1932 р. майже весь зібраний урожай з колгоспу забрали в рахунок хлібозаготівлі. Після цього Ксенофонт Григорович зібрав правління колгоспу та вніс питання про боротьбу з голодом. Члени правління одногосно проголосували за пропозицію голови: роздати людям зерно (так званий «мірчук»), що залишилося у млині після помолу та мало вивозитися на станцію Дунаївці згідно з планом хлібозаготівель. Цей вчинок врятував село (більше тисячі жителів) від голодної смерті. За видачу «мірчука» Смутаєк засудили до позбавлення волі терміном на 5 років.

Свідчення А.В. Чорної, А.І. Пелішенко, К.П. Білан

Соловей Микола Артемович,

с. Тагран Володарського району Київської області.

Перебував на посаді голови колгоспу. Наприкінці лютого 1933 р. організував громадське харчування у селі. (Див. довідку на Бабенка Андрія).

Свідчення Овдіюк (Шевчук)
Олександри Іванівни

Спаровий Олексій Фадійович,

1905 р. н., с. Ульяновка Бобринецького району
Кіровоградської області.

У 1927–1932 рр. працював головою артлі «Прапор». Восени 1932 р. Олексій Спаровий отримав розпорядження підготувати зерно до вивезення у районний центр. Голова артлі зрозумів, що вивезуть усе, навіть насіннєвий фонд.

Олексій Фадійович зібрав сільську громаду та запропонував селянам не віддавати, а сховати хліб. Увесь вечір люди ховали зерно по дворах, а вночі приїхали підводи заготівельників. Побачивши пусті комори, голову артлі заарештували. Та Спаровому вдалося втекти. Пізніше він зумів вла-

штуватись у сусідній області їздовим у лісництві та таємно вивезти із села свою родину. Завдяки мужності голови артілі мешканці Ульянівки вижили під час Голодомору.

За матеріалами, зібраними Я. Луговською

Снівак Федора Павлівна,

с. Драбинівка Новосанжарського району
Полтавської області.

У роки Голодомору допомогла вижити Фастівцям Вірі та Миколі, які залишились без батька. Федора Павлівна часто ділилася з дітьми своїми продуктами, давала хліб, макуху.

Свідчення Фастівцевь Віри Єгорівни

Сугак Максим,

с. Бендзарі Балтського району Одеської області.

Допоміг вижити сім'ї Сарафанюка Івана Дем'яновича. Ділився продуктами, які отримував у колгоспі — крупами, житнім хлібом.

Свідчення Сарафанюка Якова Івановича

Тафрова Феодора Іванівна,

с. Петрівка Приморського району
Запорізької області.

Під час Голодомору допомогла вижити Надії Янчевій та її матері, Володимирі Христову, його сестрі та багатьом іншим дітям у селі. Феодора Іванівна, «тітка Феодора», підгодовувала дітей, роздаючи їм зароблені у колгоспі продукти. Сім'ям сусідів (Христових), що опухли з голоду, Феодора Тафрова щодня приносила їжу.

Взимку 1933 р. виснажений через недоїдання організм Феодори Іванівни не зумів побороти запалення легенів, і вона померла.

Свідчення Янчевої Надії Кирилівни,
Христова Володимира Гнатовича,
Здравчевої Віри Петрівни

Терлецький Яків Степанович,

1909 р. н., с. Тернове Добровеличківського району
Кіровоградської області.

Яків Степанович працював головою колгоспу «Червоний лан». Для порятунку колгоспників та їхніх сімей організував громадське харчування. У колгоспній їдальні дозволялося харчуватися лише колгоспникам, які могли працювати, іншим Яків Степанович розпорядився виділяти по півлітра молока, яке приносили додому.

Зусиллями голови колгоспу в селі організували притулок для дітей, батьки яких померли з голоду. В цьому притулку, що проіснував до 1937 р., знайшли порятунок понад 30 дітей.

Свідчення Осадчої Віри Павлівни

Тиханський Івлій,

с. Велике Плоске Великомихайлівського району
Одеської області.

Івлій Тиханський був членом буксирної бригади в роки Голодомору. Використовував свої можливості для порятунку односельців. Під час обшуків, у яких змушений був брати участь, не виказував селянські запаси. Своїми мужніми діями (адже при виявленні такого «саботажу» міг бути арештований) врятував не одну сім'ю, зокрема родину священика Петра Івановича Зав'язкіна, у якій зростало восьмеро дітей. Під час обшуку господарства священика, Тиханський, дізнавшись, що у клуні зберігаються кілька мішків із зерном кукурудзи, не дозволив іншим членам бригади провести там обшук і відвів бригаду з подвір'я.

Свідчення Зав'язкіна Федора Івановича

Мищенко Єгор Кирейович,

1895 р. н., с. Уздиця Глухівського району
Сумської області.

У роки Голодомору працював головою колгоспу «Піонер». Організував їдальню для колгоспників, де харчувалися не лише дорослі, але й

діти. Для порятунку мешканців села самовільно розпорядився перше намолочене зерно роздати людям. За цей вчинок був засуджений.

Свідчення Тищенка Івана Єгоровича,
Сидоренко Марії Єфимівни,
Лузан Валентини Дмитрівни,
Пилипенко Марії Михайлівни та ін.

Ткаченко Василь Дорофійович,

с. Оленівка Жовтневого району
Миколаївської області.

Допоміг вижити сім'ї розкуркуленого сусіда Антона, де виховувалося шестеро дітей. У розкуркулених вилучили все продовольство. Василь Дорофійович, який зумів приховати під час обшуків частину своїх припасів, ділився із сусідами продуктами, годував їхніх дітей.

Свідчення Ткаченко Олени Антонівни

Трофименко Євросинія,

м. Ізюм Харківської області.

Під час Голодомору врятувала життя шестирічної Наталії Чорнобай. Опухлу з голоду дівчинку разом із братами покинули на залізничній станції у місті Ізюм. Далі дитина потрапила до дитячого притулку, звідки її потай забрала до себе Є. Трофименко. Жінка виходила дівчинку, ділилася з нею останнім.

Свідчення Лісничої (Чорнобай) Наталії Іванівни

Троцян Петро,

селище Велика Лепетиха Великолепетиського району Херсонської області.

У роки Голодомору допоміг вижити родині Мільченко Параски Трохимівни. Петро Троцян, котрий працював на «салотопці», постійно приносив дітям Мільченків продукти.

Свідчення Мільченко Параски Трохимівни // Марченко М. Голодомор 1932—1933 рр. в Україні на Великолепетичині. — Т. 3: На межі існування. — Велика Лепетиха, 2009. — С. 77.

Ціпкін Марас Пантелейович,

с. Білоусівка, Вознесенський район,
Миколаївська область.

У роки Голодомору завідував лабораторією.
Допомагав виживати односельцям. Давав людям
зерно, борошно.

Свідчення Григор'євої Ніни Тарасівни

Гредоренко Іван та Ольга,

с. Виноградівка Веселинівського району
Миколаївської області

Подружжя допомогло вижити Ганжі Ганні
Фотіївні та двом її сестрам, батьки яких померли.

Свідчення Ганжі Ганни Фотіївни

*Фідлер (сім'я, імена
ї по-батькові не відомі),*

селище Розівка Запорізької області.

Родина Фідлер — німці — допомогла вижити
сім'ї Лісовської Марії Павлівни, ділилася із сусі-
дами їжею.

Свідчення Лісовської Марії Павлівни

Філя Степан Васильович,

Новоолександрівська сільська
рада Хорлівського (нині —
Каланчацького) району
Херсонської області.

У 1932 р. працював головою
колгоспу «Серп і молот». Про-
тестував проти обсягів хлібо-
постачання. У грудні 1932 р.,
всупереч розпорядженням ке-
рівництва, зберігав у колгосп-
ній коморі зерно для селян. Хорлівський райвід-
діл ДПУ звинуватив Степана Васильовича Філя у
роздачі хліба колгоспникам.

Херсонщина. Голодомор. 1932—1933:
Збірник документів / Державний архів
Херсонської області. — Херсон, 2008. — С. 86.

Водяність і немоданий час

Фліпчук Григорій,

с. Юхимівці Волочиського району
Хмельницької області.

У 1932 р. врятував життя сім'ї Михайла Ружицького, якого розкуркулили та арештували. Дружину та трьох малолітніх дітей, як сім'ю ворога народу, вигнали з хати. Григорій Фліпчук прийняв чужих людей до себе, ділився з ними останньою крихтою хліба.

Свідчення Ружицького Федора Михайловича

Харченко Петро Павлович,

с. Олександрівка Пирятинського району
Полтавської області.

У роки Голодомору — голова сільради. Разом із головою колгоспу Василем Клименком організував у селі громадське харчування, завдяки чому більшість односельців було врятовано від голодної смерті.

У 2008 році на честь В. Ю. Клименка та П. П. Харченка у селі відкрито меморіальну дошку (див. також довідку на Клименка В. Ю.).

Свідчення Приймака Михайла Степановича

Цимбаліста Олена,

с. Калуга (Михайлівка) Березнегуватського району
Миколаївської області.

Олена Цимбаліста допомогла вижити рідним та сусідам. Вона ткала рядна. За роботу замовники розраховувалися продуктами, якими жінка ділилася з іншими.

Свідчення Погрібної Ганни Петрівни

Циркулярник Корній,

с. Алтинівка Кроливецького району
Сумської області.

Перебував на посаді голови колгоспу. Допоміг вижити сім'ї Скороход Тетяни Тихонівни, надавав їй матері допомогу просом, ячменем тощо. Весною 1933 р. організував харчування колгоспників

у полі. При цьому годували не лише тих, хто працював, але й тих, що лишалися вдома.

Свідчення Скороход Тетяни Тихонівни // Свідчення очевидців про голод 1930—40-х років на Сіверщині / Відділ культури і туризму Кролевецької районної державної адміністрації; Кролевецький районний краєзнавчий музей; уряд. А. В. Карась. — Глухів, 2008. — С. 14.

Чумаченко Хома Якович,

с. Комарівка Олешнянської сільської ради
Охтирського району Сумської області.

У роки Голодомору — голова колгоспу. Завдяки його діяльності в Комарівці, на відміну від Олешні та інших сусідніх сіл, не було масової смертності з голоду. Хома Якович надавав допомогу продуктами сім'ям, що голодували. Для порятунку односельців організував забій колгоспних коней, їхнє м'ясо роздавалось людям. Організував громадське харчування, вживав заходів, щоб їжу отримували не лише працездатні, але й діти, хворі та опухлі з голоду.

Чумаченко організував притулок для осиротілих дітей із сусідніх сіл. У притулку було врятовано 30 дітей-сиріт.

Свідчення Крамаренко Ганни Степанівни

Шаповал Дарія Максимівна,

с. Березівка Балтського району Одеської області.

Під час Голодомору, попри те, що у власній сім'ї було восьмеро дітей, допомогла вижити сусідам — Горпині Сорокатій із малими внуками, Марині Диколі та іншим. Дарія Максимівна ділилась молоком від корови, яку утримувала.

Свідчення Литвинової (Шаповал) Софії Семенівни

Шаргородський Пантелеймон Іванович,

с. Демківка Тростянецького району
Вінницької області.

Пантелеймон Іванович допоміг вижити сім'ї Івана Фабрики, який мав трьох дітей.

Свідчення Фабрики Василя Климовича

Шардт Адольф Станіславович,

селище Божандарівка (нині — с. м. т. Щорськ)
Криничанського району Дніпропетровської області.

У 1932 р. Адольф Станіславович Шардт працював директором школи. Разом із своєю дружиною Єлизаветою Францівною та братом Іваном Станіславовичем організував харчування для усіх школярів (500 чоловік). У ідальні годували кукурудзяною кашею і цим рятували життя дітей.

Учителів арештували влітку 1932 р. і більше вони у село не повернулись.

Свідчення Демченко
Олександри Марківни

Шардт Єлизавета Францівна,

селище Божандарівка (нині — с. м. т. Щорськ)
Криничанського району Дніпропетровської області.

У 1932 році працювала вчителькою в місцевій школі. Разом із чоловіком А. С. Шардтом та його братом І. С. Шардтом організували харчування для школярів, чим врятували їхні життя (див. довідку на Шардта А. С.).

Свідчення Демченко
Олександри Марківни

Шардт Іван Станіславович,

селище Божандарівка (нині — с. м. т. Щорськ)
Криничанського району Дніпропетровської області.

У 1932 р. працював учителем місцевої школи. Разом із братом, директором школи А. С. Шардтом та його дружиною Є. Ф. Шардт організували харчування для школярів, чим врятувала їхні життя (див. довідку на Шардта А. С.)

Свідчення Демченко
Олександри Марківни

Швець Хима,

с. Варюшине Веселинівського району
Миколаївської області.

Під час Голодомору Швець Хима, яка тримала корову, допомагала вижити багатодітній сім'ї

циганів, які мешкали на тій же вулиці, що й вона. Хима приносила сусідам молоко. У сім'ї циганів було багато дітей і їм було дуже важко.

Свідчення Мартинової Раїси Андріївни

Швець Федір Марасович
із дружиною Палажкою,

с. Виноградівка Веселинівського району
Миколаївської області.

Сім'я Швеців допомогла вижити Ганжі Ганні Фотіївні та двом її сестрам, батьки яких померли. Приносили дітям молока, борошно та інші продукти.

Свідчення Ганжі Ганни Фотіївни

Шкурін Макар,

с. Шпиків Шаргородського району
Вінницької області.

У 1933 р. очолював ревізійну комісію місцевого колгоспу. Влітку 1933 р. разом з іншими членами правління колгоспу прийняв рішення змолоти та роздати селянам 130 пудів зерна — по 2—3 пуди борошна на сім'ю. За вчинені дії Макара Шкуріна засудили до розстрілу, який, після апеляції, замінили на 10 років ув'язнення.

Свідчення Дорофея Пікула // Нагребецький А. Н.

Трагедія мого краю: Етапи «великого» шляху
на Шаргородщині: розкуркулення, колективізація,
голодомор. — Вінниця, 2008. — С. 407—408.

*Шовконяє (ім'я,
по-батькові невідомі),*

с. Новомикільськ Міловського району
Луганської області.

За свідченням Смішливої Л. О., був уповноваженим (?) у селі. Для порятунку селян привозив із млина сусіднього села борошно, з якого готували «затірку» для селян. За свою діяльність заарештований або відкликаний із села в 1933 р.

Свідчення Смішливої Ламтії Олександрівни

Шрамко Григорій Іванович,

с. Капустяни Тростянецького району
Вінницької області.

В роки Голодомору Григорій Іванович працював директором місцевого цукрового заводу. Турботами Григорія Івановича у селі не було масової смертності з голоду. Зокрема, він організував на підприємстві харчування для робітників. При заводі був відгодівельний пункт, де тримали корів. Молоко переробляли на сметану, а залишки переробки («перегін») розподіляли між сім'ями робітників.

Свідчення Фабрики Василя Климовича

Штихно Йосиф Ігнатович,

1910 р. н., с. Наумівка Корюківського району
Чернігівської області.

Під час Голодомору був членом буксирної бригади. Проте, навіть виявивши у сільському дворі яму з зерном, Йосиф Штихно, ризикуючи бути викритим, не повідомляв про це бригаду. Завдяки його мужнім діям багато селян Червоної Буди, де проводилися пошуки продовольства, змогли врятувати свої останні запаси. Після голодних років Йосиф Штихно став для жителів Червоної Буди бажаним гостем, оскільки допоміг багатьом сім'ям вижити.

Свідчення Гончаренко Ольги Тимофіївни

Шумило Іван Якович,

с. Шумили Лебединського району
Сумської області.

У роки Голодомору — бухгалтер колгоспу «Нове життя». Разом з головою колгоспу Кузьмою Колотом прийняв рішення змолотити зерно і роздати селянам по 1 кілограмові борошна на кожного члена сім'ї. Працівники НКВС арештували усіх причетних до видачі хліба. Без суду і слідства їх відправили у концентраційні табори

Мурманська і Сахаліну, звідки Іван Якович Шумило не повернувся.

Життя Лебединщини. — 2002. — 27 липня.

Шумило Василь Іванович,
с. Шумили Лебединського району
Сумської області.

У роки Голодомору — завгосп колгоспу «Нове життя». Разом з головою колгоспу Кузьмою Колотом і бухгалтером Іваном Шумилом прийняв рішення змолотити зерно і роздати селянам по 1 кілограмові борошна на кожного члена сім'ї. Працівники НКВС арештували усіх причетних до видачі хліба та заслали у концентраційні табори Мурманська і Сахаліну, звідки Василь Іванович Шумило не повернувся.

Життя Лебединщини. — 2002. — 27 липня.

Щуціцький Тригорко Данилович,
с. Демківці Чемеровецького району
Хмельницької області.

Під час Голодомору допоміг вижити Мурин Ользі та її дітям — Лідії і Михайлу.

Свідчення Гортинської Бронислави Іванівни

*Яроманко (ім'я,
по батькові невідомі),*
с. Капустяни Гростянецького району
Вінницької області.

У роки Голодомору — директор місцевого радгоспу. Навесні 1933 р. розпорядився брати на роботу усіх, навіть малих дітей, для того, щоб їх годувати. Для тих, хто в пошуках порятунку прийшов до радгоспу з сусідніх сіл, у полі спорудили намети. Завдяки діям директорів радгоспу та цукрового заводу в селі Капустяни не було масової смертності.

Свідчення Фабрики Василя Климовича

Яцук Омелько Данилович,

с. Лучка Липоводолинського району

Сумської області.

У роки Голодомору працював головою колгоспу. Навесні 1933 р. організував інтернат для дітей, батьки яких померли з голоду або були засуджені як куркулі.

*Свідчення Худолія Миколи Григоровича,
Дацько Варвари Степанівни*

*«Якби не людська
доброта, ми б
померли»:
свідчення
очевидців*

— Чи пам'ятаєте
1933 рік?
— Особливо, дитини
знав, але 1933 рік
(жовта книга). Пробачте,
але те, що салям'ята,
— Розкажіть, що
часи.
— Пам'ятаю, як
засіяв трави та тропи
а ми сиділи за сто
столі. Боже, як ми
У 1933 році подоро
Голодували ми. Як
дувало. Юнак розв
як бачуся, тато, брат
раділи дати!

*Свідчення Янгової
Надії Кирилівни*

1926 р. н., с. Петрівка Приморського району
Запорізької області.

— Чи пам'ятаєте Ви про голод 1932—
1933 років?

— Ох, дитино, дитино. У ті страшні роки я була
мала, але 1933 рік пам'ятаю. Пам'ятаю голод...
(жінка плаче). Пробач, дитино, що плачу. Голод —
це те, що запам'яталося на все життя.

— Розкажіть, що пам'ятаєте про ті страшні
часи.

— Пам'ятаю, як мама пекла нам «пітки» з
якоїсь трави та трохи додавала муки. Вона пекла,
а ми сидимо за столом та чекаємо. Ось «пітки» на
столі. Боже, які ми були раді їм!

У 1933 році почався страшний голод на селі.
Голодували ми. Та хіба тільки ми, усе село голо-
дувало. Голод робив свою чорну справу. Помер-
ли бабуся, тато, брат Іван. Боже, Боже! (Надія Ки-
рилівна плаче).

Я і сусідські діти (Домнікія, Ніна та Дмитро) шукали їжу. Де ми тільки її не шукали! Копалися у гнилих купах, збирали кісточки з черешні, абрикосів. А мама поки робила, то приносила трохи борошна, і ми з братом розмішували його з водою та їли. Голодні були, не чекали, коли мама зварить з нього щось.

Да, страшний голод був. У голові весь час тільки одна думка: щось знайти та з'їсти. З'їси щось, а через деякий час знов хочеться, наче нічого не їв.

— Чи допомагали люди один одному вижити під час голоду?

— У селі дружно жили, а от допомагати не всі могли. А ми вижили завдяки тітці Феодорі (Тафрова Феодора Іванівна, по-вуличному Вартакова).

Мама злягла, бо почала пухнути. Піднятися сама з ліжка не могла, лише по мотузці, зав'язаній на ліжку. А ми голодні, їсти дуже хочеться. Почали ходити до чужих людей, до родичів та просити хоч якоїсь їжі. А у людей у самих нічого нема. Родичі теж голодували. Ось одного разу йдемо з братиком та й плачемо. Обходимо вулицю Одинадцяту, ту, що за селом. Коли виходить із двору жінка та й питає нас: «Чому, діти, плачете?» «Голодні ми, тітко Феодоро, їсти хочемо, а нічого нема. Мамка опухла», — у відповідь ми їй. Вона нас завела до себе, дала нам хлібця трохи, молочка, якесь зерно та сказала: «Приходьте до мене, коли дуже-дуже буде тяжко». Так ми до неї й бігали. Гарна була тітка, завжди посміхалася, голівки нам гладила. Мама казала нам, що в неї своїх дітей не було. Вона не тільки нас годувала, до неї бігали ще й інші діти. Працювала вона разом з чоловіком у колгоспі. Люди казали, що вона сама голодує, але дітям завжди щось дасть. Врятувала вона не одне життя, а сама вмерла. Завдяки тітці Феодорі ми і матір підняли. Так разом і вижили.

Коли по селу чутка пройшла, що тітка Феодора вмерла, то до неї прийшли прощатися діти, яких вона рятувала.

Низький уклін їй!

Завдяки тобі, люба Феодоро Іванівно, я вижила в ті страшні роки.

Ти знаєш, дитино, коли в мене народилася донька, то я її назвала Феодорою, на честь своєї рятувальниці.

(Жінка заплакала).

Тітко Феодоро, якщо ти чуєш мене, то я дякую тобі за життя!

Записала Пашкульська М., 2009 р.

Свідчення Христово Володимира Гнатовича

1925 р. н., с. Петрівка Приморського району
Запорізької області.

— Володимире Гнатовичу, я прийшла до Вас, щоб поговорити про Голодомор 1932—1933 років.

— ...Не люблю згадувати про ті часи, а коли починаю цю тему, серце щемить.

Жили ми добре. Молодими й здоровими були мої батьки. Зранку й до пізньої ночі працювали на землі. Мали невеличке господарство. Усе змінилося, коли почалася колективізація. Хай їй грець! Я не пам'ятаю зараз усіх дрібниць, але в дитячу пам'ять врзалося, як до нас приходили якісь дядьки й вимагали у батьків здати державі пшеницю. Батько здав, але вони почали приходити і знов вимагати пшеницю. Приходили по двоє, по троє, документів не показували. Приходили і свої, і чужі. Свій приходив Господінов, як звать — не пам'ятаю. Забрали все, що бачили. Батьки ховали все, що було, але вони все одно знаходили і забирали. А потім — голод...

Це були страшні роки. Тяжко навіть згадувати. Біда була, їсти не було чого. Мама варила якусь баланду та варила коржики. З чого вона їх робила, й досі зрозуміти не можу. Без сліз не можу згадувати, як я брав той коржик у рот. Мені здавався він таким смачним. Коли я його їв, мама пригор-

тала мене, цілувала у голівку та плакала. Її сльози капали мені на обличчя...

Щоб вижити у ті страшні роки, я разом з товаришами Іорганським Василем, Кінчевським Федькою, Шоповим Дмитром бігали у поле. В той час техніки для збору врожаю не було зовсім. У полі залишалося багато колосків пшениці, а ми їх збирали. Зайдемо у поле, з мишиних нірок тягнемо колосок, а тут об'їзний Шавков. Дуже зла й жорстока людина була. Він прив'язував залізну гайку на кінець кнута, доганяв на коні та бив нас цим кнutom. Ми тікали, а він все одно доганяв та бив нас так, що шкіра тріскалася. Боляче було, але кулаки не розтискали, бо там було зерно, зерно — життя.

Навесні 1933 року вся сім'я почала з голоду пухнути: батько, мати, я та сестричка Наталка (4 роки). Завдяки сусідці — тітці Феодорі — ми всі вижили. Вона кожен день приходила та приносила нам їсти: то сушених кабачків, то «пітку», то бурячок, то картопельку, то молочка. Ми з сестрою як побачимо її, то раділи: «Феодора іде, Феодора іде, дітям їсти несе!» Вона — наша рятівниця. Прийде, нагодує, а потім пісню заспіває. Гарно співала! Коли трохи вичухалися, то усією сім'єю до неї прийшли та в ноги поклонилися. Мама плакала та казала: «Феодоро, ти моїх дітей врятувала». В ноги їй впала та й цілує їх. Тітка Феодора підняла матір та сказала: «Живіть щасливо та мене згадуйте, коли помру». Захворіла тітка Феодора та взимку й померла. Завдяки цій людяній жінці вижила наша сім'я. Ми вижили! Чуєш, ми вижили ціною її життя! ...

Записала Пашкульська М., 2008 р.

Свідчення Заравневої Віри Петрівни

1911 р. н., с. Петрівка Приморського району
Запорізької області.

— Віро Петрівно, скажіть, чи допомагали люди

один одному у часи Голодомору?

— Не всі мали змогу допомагати. Кожен рятував тільки себе та свою сім'ю, своїх діточок. Я не врятувала свою Марійку. Їсти було нічого. Що знайдемо, те й їли: листя з липи, заячу капусту, «калачики», щавель. З квітів акації та лободи робили хлібці. Їли все, щоб тільки вижити. А моя Маріечка не вижила, вмерла. Моя донечка, моє сонечко, моя первісточка... Сумно згадувати й боляче. Серце болить...

Ти питаєш, чи допомагали люди один одному. Була така жінка. У селі її називали «Наша рятівниця». Звали цю жінку Тафрова Феодора Іванівна.

...Народилася і все життя прожила Феодора в селі Петрівка, в бідній сім'ї. Була єдиною дитиною. Рано залишилася сиротою. Назвати її красунею було б важко, проте гарнішої душі годі було шукати. І знайшлася людина, яка полюбила її за працьовитість, людяність. І Феодора покохала свого Степана. Скоро вони побралися. Більш заоханої пари в селі не було.

Подружжя ніколи не сварилося, жило, як то кажуть, душа в душу. Тільки для повного щастя дитини не вистачало. Побачить, було, Феодора чужу дитину — аж очі засвітяться — підійде, пригорне, якщо є чим — то почастує, а як ні — добрим словом зігріє.

І ось якось відчула жінка, що під серцем носить дитину. Від щастя аж сяяла. Скоро народила синочка, та якась слаба була дитина, то скоро й померла. Щоб забути своє горе, Феодора пропала на роботі. Не цуралася нічого: скирдувала, копала, доглядала худобу, доїла корів... Чоловік працював ветеринаром, приходив також пізно. Так вони й жили, віддаючи себе роботі.

Коли почався голод, Феодора свій хліб, що отримувала на роботі, роздавала дітям, яких зустрічала на вулиці. Поки дійде додому — руки порожні. Чоловік не засуджував дружину, казав: «Нам мого хліба вистачить — виживемо». Не за-

вжди Феодора Іванівна з'їдала шматок хліба, що чоловік давав. Відкусить, а останнє під фартух сховає, а потім тихцем сусідським дітям віднесе. Так підгодовувала вона діток чужих скільки тільки могла, бо в кожных дитячих очах бачила свого сина.

Не обминула смерть нашу рятівницю. Взимку 1933 року вона померла. Захворіла на запалення легенів, та сил боротися з хворобою не було, бо голод відібрав їх.

Коли ховали Тафрову Феодору Іванівну, зібралися всі, хто тільки хоч якось міг пересуватися, хоча давно вже ховали померлих безлюдно. А це стільки людей прийшло, а скільки дітей зібралося! Усі хотіли віддати останню шану своїй рятівниці.

Ще й досі односельці приходять поклонитися Феодорі Іванівні. Пам'ятають її героїчні вчинки, саме так — героїчні, бо не кожен віддасть останній шматок чужій людині, сам вмираючи від голоду. І несуть онуки тих, хто вижив ціною її життя, квіти на могилу, а правнуки ще й хлібця кладуть на могилу, дякуючи за життя прадіда чи прабабусі...

Записала Пашкульська М., 2009 р.

Свідчення Бойко (Павловської)

Надії Макарівни

1922 р. н., с. м. т. Велика Лепетиха

Великолепетиського району Херсонської області

Я, Бойко Надежда Макаровна, родилася 1922 года 6 декабря, а тоді во врем'я цього Голодомору 1932—1933 рр. я була Павловська Надежда Макаровна. Жила я на вулиці Держинського, в районі комунхоза.

Оце, де сейчас комунхоз — там жили мої спасителі, які спасли нашу сім'ю од голода — це був банкир Бігота Сергей (...), а жінка в нього була Параскева Олександровна, і була в них дочка Зіна, на 2 года за мене менша — 1924 года рождения.

Це була інтелігентна сім'я. Вони жили дуже

хорошо. В неї було багато іграшок, чого в мене, конечно, нічого не було.

Я гуляла з цею Зіною, а мама була, дай Бог Царство їй небесне, ну, така хороша жінка. Вона, оце, мене погукає і каже: «Надя, на тобі, оце, сахару кусочок». Дасть мені кусок рафінаду, кусочок якоїсь булочки, чи щось біле-біле, якого ми в те врем'я ніде не бачили.

«Оце, побіжи і з'їж, щоб Сергей Остапович (це її чоловік) не бачив. Як з'їси, тоді ще прийдеш, іще я тобі дам. Надя, оце, тільки як узнаю, що ти не понесла додому, я тобі більше ніколи не дам. Однеси додому». А в мене був брат на 2 года старший за мене і мама, а батько лежав уже, доходив от голода, і, оце, таким чином, вона спасла нашу сім'ю. І навпроти жили Коваленки, там було тоже 2 дітей, і так само вона тоже давала.

...Коли він (*Бігота Сергій — упорядн.*) помер, і де він був похований я не знаю, а як вона (*Бігота Параска — упорядн.*) померла, поховали її на нашому кладбіщі. Я все врем'я ходила убірала могилку, бо я їй обязана своїм життям...

Свідчення Бойко (Павловської) Надії Макарівни // Груба М. Підтримка ціною в життя. — Велика Лепетиха: Самвидав ІПК, 2009. — С. 25—26.

Свідчення Савіцької Євросинії Іванівни

1922 р. н., с. Миколаївка Нижньосірогозського району Дніпропетровської області.

У 1932 р. наша сім'я складалася з 6 чоловік: старенька бабуся, мама, я, Поліна, 1925 року народження, Ганя і брат Ваня, рік народження яких я не пам'ятаю.

Наша мама, яку звали Петрунелею, працювала у колгоспі різноробочою, а бабуся, яка за віком була не взмозі працювати, сиділа вдома з нами — малими дітьми. Як і інші миколаївці, ми мали незначну кількість зерна захованого у ямі. Коли ж до нас прийшли з обшуком і стали страцати

розправою, то бабуся не витримала, і виказала ту яму. Коли зерно у нас відібрали, то дядько сказав мамі: «Тепер ви всі помрете!» Їсти стало зовсім нічого, тому одного разу наша матуся, під час збирання кукурудзи на вже скошеному полі, вкрала 4 качани. Проте принести нам їх не змогла тому, що її впіймали на краденому і притягли до суду.

Суд проходив у с. Зелене II — тепер частина с. Рубанівка. Старенька бабуся, думаючи розчулити суддів, привела на нього всіх нас. Але на те, що мама мала 4-х малих дітей і престарілу матір, яка до того ж не могла працювати, ніхто не звернув жодної уваги — мамі присудили 4 роки тюремного ув'язнення. Після цього ми, втративши єдину нашу годувальницю, дуже страждали від голоду. Бабуся ходила просити. Але подавали мало — самим не було що їсти — тому Ганя і Ваня померли, а слідом за ними — і бабуся. Залишившись удвох з Полею, ми, напевне, б теж померли, якби не голова колгоспу Богущкий Матвій Климентійович. Він організував перший у районі притулок для дітей-сиріт. Там їх підгодовували галушками і затіркою. Велике спасибі і уклін до землі цій добросердній людині, яка врятувала від голодної смерті і нас з сестрою, і багатьох дітей-сиріт Миколаївки.

У 1932 р. моя матуся втекла з тюрми і повернулася в рідне село. Коли вона прийшла додому, то побачила, що від нашої хати залишилися одні стіни. Розпитавши сусідів, вона дізналася про долю своєї сім'ї і про наше місцезнаходження та забрала нас з притулку.

Проте вже наступного дня за нею на конях приїхали з районного управління міліції. Але голова колгоспу відпросив її у міліціонерів, взявши її на поруки...

Свідчення Савіцької Єфросинії Іванівни //

Груба М. Підтримка ціною в життя. —

Велика Лепетиха: Самвидав ІПК, 2009. — С. 12.

*Свідчення Біди
Івана Степановича*

1931 р. н., с. Придніпровське (Мойсинці)
Чорнобаївського району Черкаської області.

Головою колгоспу «Нове життя» в роки Голодомору був Винник Ларіон. Щоб людям допомогти вижити, він давав з колгоспної комори відходити зерна разом з шелухою і сміттям, і з них пекли оладки.

Мій батько добровільно пішов у колгосп і був зоотехніком. А коли поїхав на курси підвищення кваліфікації, то у нас забрали все, що можна було їсти (в сім'ї було 7 чоловік). Приїхавши з курсів, батько побачив голодну сім'ю, пішов до голови колгоспу, то він виписав 2 пуди зерна, і наказав батькові взяти це зерно з іншого колгоспу, щоб ніхто не взнав. Таким чином врятував нашу родину, але дві сестри були такі ослаблені голодом, що не витримали і до весни померли.

Записали співробітники
Чорнобаївського районного краєзнавчого
музею, дата запису невідома

*Свідчення Кравчук
Надії Сергіївни*

1927 р. н., с. Тимкове Кодимського району
Одеської області.

Народилася у селі Тимкове 16 березня 1927 року. Проживали на краю села в районі фільварка. Голод 1933 року пам'ятаю, хоча була ще мала. Разом із мамою і сестрою Ганною 1924 року народження ходили в поле, збирали зерно, щоб ніхто не бачив. Що встигли кинути до рота, то було наше. Дома варили лободу, терли жолуді і кропиву. У нашої сусідки, Мокрини Вільчинської, була корова, то вона приносила батлашку (2 стакани) молока, щоб накормити маленьку Валю 1932 року народження. Мама ділила молоко на всіх. Молоко баба Мокрина давала просто так. Інколи варила баланду з молока, жолудів, кропиви,

грису, та й давала нам. Ми ходили до панського лісу та й збирали дрова для баби Мокрини.

Записав Савчук А. М., 19 липня 2009 р.

*Свідчення Бахшанського
Пилипа Дем'яновича*

1923 р. н., с. Кримка Первомайського району
Миколаївської області.

Народився в селі Кримка. Жили в комуні для інвалідів. Комуно очолював Вонберг Арон, який не лише забезпечував по 400 грамів хліба для дорослих, але й по 200 грамів на кожну дитину. Дітей у школу возили підводою.

Коли до комуни приходили голодні люди, то голова дозволяв їх кормити.

Записала Кучеренко Л. Д., 24 вересня 2009 р.

*Свідчення Чабан
Домоха Тригорівни*

1923 р. н., с. Сомкова Долина Переяслав-
Хмельницький району Київської області.

Я пам'ятаю, що при школі в селі Сомкова Долина був кусок землі, який був виділений колгоспом для вирощування городини, і трохи сіяли. На той час працював директором школи Гальчук Петро Тарасович, який після голоду був заарештований і засланий на каторгу.

Так, дякуючи йому, дітки шкільного віку вижили. Усі разом, учителі й учні, працювали на городі, збирали врожай. Таким чином у школі були організовані гарячі сніданки.

Записала Стеценко Т. А., 19 вересня 2009 р.

*Свідчення Картавої
Катерини Іванівни*

1922 р. н., х. Картавий (нині с. Дзеркалька)
Смілівського (нині — Роменського) району
Сумської області.

...Одного разу ми побачили, що мама дуже квола. Лягаючи спати, ми з Варочкою запитали:

«Мамо, ви не помрете?» Мама сказали: «Ні, діти». Ми полягали по різні боки від неї, обняли і заснули, а коли прокинулися, мама були уже мертві.

Сусіди захоронили маму неподалік від дому, а ми залишилися самі. Переночували вдвох і вирішили іти в різні сторони, шукати їжі.

Я пішла спочатку по хатах свого хутора. Люди, спасибі їм, давали хто похльобки з вареної лободи, хто півкартоплини... Потім пішла в Авраменків хутір. Там теж ходила по хатах, просила, хто що дасть. Люди пускали в хату, пропонували роздітися, полізти на піч погрітися, щось давали з'їсти. В кого жила два тижні, в кого два дні, а найбільше в Гирича Івана Калиновича. Ох, і чоловік був гарний!.. Сам не з'їсть, а мені завжди дасть. Робили вони з тіткою (правда, забула як її звати) в колгоспі. Так голодовку я і пережила. Додому хотілося — страшно, а люди говорили, що в Картавому хуторі створено патронат для таких дітей, як я.

Прийшла я в Картавий, земляки зраділи, що я жива, сказали, щоб ішла в дом колишньо-

го пана Корнієнка. Тут мене зустріла колишня сусідка Картава Варка, яка варила їсти патронуваним дітям (пізніше їй «прилипло» ім'я Варка Патронатська). Тут були і її дочки: Галька і Настя. Дід Наум Данилович Картавий був комірником, видавав продукти на кухню. Інколи приходив голова колгоспу Шаповал Петро Семенович (батько Оксеньки Занькової, що зараз живе у Володимирівці), який створив цей патронат. Він запам'ятався — дуже строгий з виду, але дуже добрий до дітей.

Моя сестра Варочка дійшла в хутір Куриленки, де прийняли її Йосип Гаса з жінкою (як її звати — не помню). В них жила вона чуть не чотири года. Вони хотіли її всиновити, але дячина Саковиха совітувала Варочці не соглашаться, її чогось не нравилася Йосипова жінка. Так ось, коли патронат був уже в добрячій хаті хазяїна Маркеєнка Федора, якого теж розкуркулили (хата його стояла там, де зараз хата покійного Івана Прокопишиного), двоюрідний брат Іван Сакович привів у патронат Варочку.

Потім патронат був у Зеркалевій хаті. Отак і вижили... Отож, якби не добрі люди та не патронат, повмирали б і ми.

Записав Кривогуз В. М., 29 вересня 2009 р.

Свідчення Фралієєва Павла Михайловича

с. Дніпровка Кам'янсько-Дніпровського району Запорізької області.

Якось ми пережили 1932, наступив 1933 рік. Він там передбачався ще страшніший, ніж попередній, бо ж запас, що ми його мали, вже майже був випорожнений. Тільки трохи гороху, квасолі, буряків і картоплі. Вже на початку року мати наша почала нам усім виділяти малі порції харчів. А сім'я була велика, аж 9 душ, з них 7 дітей. Отож, переважно, ми сьорбали юшку, яка не грішила густим наваром.

Батько, Михайло Миколайович, працював столяром — робив столи, стільці, а потім вимінював ці вироби на склянку крупи. А ще нам допомагали сусіди, вони бачили, що наша родина велика і нам дуже важко, а Гриценко Микола Митрофанович та Антоніна Петрівна жили самотньо, без дітей, тому трішки допомагали нашій родині. Вони приносили нам овочі та небагато крупи.

А ще зимою дітям була більша біда, ніж влітку, бо не було взуття. Як правило, взувалися в чоботи старших, або сиділи вдома і нікуди не виходили.

Так був дуже страшний час. Вижили з Божою допомогою та з допомогою добрих людей — Гриценка Миколи Митрофановича та Антоніни Петрівни.

Записав Мельничук А.О., дата запису невідома.

Свідчення Зиківської Марії Матвіївни

1923 р. н., с. Плоске Балтського району Одеської області.

Рік 1933 був дуже важким. Люди в селі вмирили цілими сім'ями. Ми вижили, тому що в нас була корова. Ми її ховали в хаті, бур'янів тоді було багато, коло неї всі спали, годувати корову нам допомагали і сусіди, які ще могли трохи ходити, носили ночами бур'яни, тому що другого нічого більше не було. Корова теж була тоща, але молока трохи давала. Мені було 10 років, але я дуже запам'ятала, як під тином, який там був тоді тин, вистроювались групи людей і протягали жалібно худючі тремтячі руки з кружками і просили: «Тьотю Параско, дайте чуть-чуть молока, хоч губи помочити». І моя мама, Дзюбич Параска, ділила їх всіх, як могла. Я скільки живу на світі, не можу забути, як вони тремтячими руками хапали ті кружки, майже порожні, прикладали до рота і потім розходились, низько опустивши голови та похитуючись від недоїдання та безсилля. А нам, своїм дітям (нас було п'ятеро) вона говорила:

Молодість і немолодий час

«Батькові нічого не розповідайте про це» (батько в нас був дуже строгий і ходив на якусь роботу, а ввечері приходив дуже втомлений, сердитий, мабуть, від недоїдання, тоді ми цього не розуміли, приносять кусочок маля і ділив між всіма нами). І ще мати говорила нам: «Я вам ввечері дам молочка вволю, а зараз потерпіть». А ввечері знову повторювалось те саме. Ми завжди були напівнагодовані. Завжди хотілось їсти. Я думала, що того молока ніколи вволю не нап'юся.

А ще я пам'ятаю, як моя мати наливала нам юшки, де варився буряк, ставила туди декілька кусочків буряка і просила віднести до тьоті Степаниди, (дядька не пам'ятаю як звати), що жили через дорогу, погодувати там маленьких дітей, хлопчика і дівчинку, а ще просила намикати з їхньої хати сніпків і напалити їм. Тьотя Степанида і її дядько вже лежали попухлі з голоду і не могли ходити. Так ті дітки і вижили, а коли батьки померли, приїхали якісь чоловіки і забрали дітей. Яка їх дальша судьба, хто їх забрав, чи може вони ще десь є живі, я не знаю.

Записано 4 вересня 2009 р.

Свідчення Ляночки Оксани Олексіївни

1915 р. н., с. Федорівка Карлівського району Полтавської області.

— Чи допомагали люди один одному вижити?

— Одні були як собаки — поїли б і других, другі тихо самі мерли, а хто держався за життя зубами і других тягнув за собою. Ось мій ровесник Ємець Макар Никифорович, тепер він уже покійний, в ті роки піддержував не одного. Коли в мене вкрали муку, яку дали за трудовні, Макар Никифорович поділився своїм пайком. Марфі колись в жменю поклав гарну варену картоплину, щоб віднесла своїм меншим сестрам, що попухли з голоду. Спас сім'ю Швеця Миколи Трифоновича.

Їхній батько зарив мішок пшениці біля клуні, а Макар почув як сусід доносив активістам і попередив Швеців, так ті переховали зерно і годували ним ще й інших.

— Як ви вважаєте, на той час легко було допомагати іншим вижити?

— Дуже було важко. Самому треба було знайти щось їсти, та ще й інших піддержати вижити, бо помирати страшно і страшно й самому зостатися.

— Чи хотіли б ви, щоб про людей, які допомагали іншим, знала вся країна?

— Да, їх треба ставити в приклад. Як в тяжолих умовах людина остається людяною, а не перетворюється в звірюку. І я лічно ніколи не забуду тих страшних часів і свого рятівника Ємця Макара Никифоровича, 22 червня 1914 року народження, що мені допоміг вижити.

Записала Сидьорко Р. Д., 3 вересня 2009 р.

Свідчення Шановалової Марії Данилівни

1913 р. н., с. Обіточне Бердянського району
Запорізької області, нині проживає
у м. Приморськ Запорізької області.

У те годы (1930 — 1933) я работала в рыбколхозе (колгосп «Ударники моря» с. Обіточного — від Нікульчи О.М.). Досталось мне хорошо. Делала всё: и рыбачкой была, и кухаркой. Всё строили сами, своими руками — гаражи, двор, склады. Получали мало, часто недоедали, голодовали. Председатель колхоза у нас был Зарецкий. Так, кажись, его фамилия. А имя я не помню. Так он потихоньку разрешал людям рыбку давать домой. Брали потрошки. Тем и спасались. Тока это не приказ. Он просто сам разрешал, не запрещал людям давать. Тока говорил, чтобы никому про то особо не рассказывали. Так и делали. Говорят, шо потом за это его посадили, та потом выпустили. Вытянут рыбаки баркас на берег, а люди уже об-

ступают баркас, кто с чем. Кому в кошёлку рыбку кинут, кому в мешок. Люди со всех сёл приходили. Никому не отказували, тока просили, шобы тут на берегу не ели, сырую рыбу не трогали. Бо один мужчина наелся на берегу и чуть не умёр. Эта бригада рыбаков была на Новом Быту. Брали меня в море драчить бычки. Зарецкий разрешал потом додому ведро бычков передать. Он очень хорошо к людям относился, не гордувал, был до людей простой. Так шо, если бы не пошла на море, пропала бы с детьми.

Записала Нікульча О. М., 14 серпня 2009 р.

*Свідчення Сергешної
Марії Павлівни*

1920 р. н., с. Петровосолониha Миколаївського району Миколаївської області.

У 1932 році на Україні був голод. Не оминуло це лихо і наше село.

Головою колгоспу був Кабанюк Василь Харитонович. Саме завдяки йому люди вижили. Коли почався Голодомор, він уже був головою колгоспу. Щоб врятувати людей від голоду, він приховав зерно у надійному сховищі. Налаштував кухню, а кухаркою була Курило Марфа. З передробленої пшениці та кукурудзи варили кашу — «шліхту». Гарячу «шліхту» розливали у форми, давали їй захолонути. Потім різали на шматки і роздавали всім сім'ям.

Чутка рознеслася дуже швидко по сусідніх селах. Тому в село почали приходити голодні люди, деякі помирали прямо біля кухні, а деяких вдавалося врятувати.

А ще в бейкуш річки Південний Буг зайшов великий косяк тюльки. Почалися сильні морози, річка замерзла. Чоловіки прорубали ополонки і черпали звідти відрами тюльку. Це дало змогу кожній родині вижити. Тому в нашому селі жодна людина від голоду не померла.

Записала Смелькова О. О., 25 серпня 2009 р.

*Свідчення Сребрякової
Лідії Яківни*

1930 р. н., с. Петровосолони́ха Миколаївського району Миколаївської області.

Людина, яка врятувала мешканців села від голоду — це колишній голова колгоспу Кабанюк Василь Харитонович. Ще до Голодомору він приховав від радянської влади зерно, яке находилося у деяких жителів села. Потім з нього варили «шліхту» — кашу — і годували людей.

Врятували людей також декілька корів, які залишилися в колгоспі. Молоко віддавали більш постраждалим багатодітним сім'ям. У 1933 р. був зібраний перший врожай зерна. Василь Харитонович зібрав всіх людей до клубу. Десь готували обід, грав оркестр і всім надавали гостинці.

Записала Смелькова О. О., 7 вересня 2009 р.

*Новітємлення Іванігенко
Марії Данилівни*

1943 р. н., с. Маринівка Доманівського району Миколаївської області.

Почула я про цей випадок від односельчанки Каменської Фекли Іванівни, 28 серпня 1888 р. н. Було це у ті страшні голодні роки. На тому місці, де зараз знаходиться сільський будинок культури, Фекла Іванівна побачила хлопчика. На вигляд йому було років 6, зовсім худенький і дуже наляканий. Він не розмовляв. Жінка завела його додому й потроху почала давати йому їсти. Того голодного 33-го року вони натрусили багато маку і насушили багато сушні. Цим і перебивалася сім'я, щоб не пропасти. Активісти приходили скрізь, перевіряли і, побачивши у макітерці залишки маку, усе перевернули догори коренем. Думали, що в господі є зерно.

Хлопчик вже згодом трохи відійшов і почав говорити. Фекла Іванівна від нього дізналася, що йому 11 років. Прийшов він із сусіднього хутора Веселики, звуть його Сергій Прокопенко. Батьки

померли з голоду, а хлопчику нічого не залишалося більш робити, як самому шукати собі притулку. Жив Сергійко в сім'ї Каменських довгенько. Закінчив сім класів Маринівської школи. Поїхав до міста Одеси навчатися, але ще довго приїздив гостювати до родини Каменських, до своїх дорогих рятівників.

Записала Бондаренко В. М.

*Свідчення Трінченко
Килини Маріонівни*

1924 р. н., с. м. т. Березнегувате

Березнегуватського району Миколаївської області.

...Ми тоді жили на Шпилі. Жили дуже бідно. Їсти майже ні в кого не було. Але пам'ятаю (мені тоді було 8 років), коли мама лежала в нашій Березнегуватській лікарні. Вона була дуже хвора. Картава І. Є. — лікар нашої лікарні, хірург, зробив їй операцію на шлунку. Мою маму звали Черевань Олександра Овсіївна. Він її довго не випишував з лікарні, бо хотів врятувати її від голодної смерті. Вдома не було чого їсти. А в лікарні для хворих була корова. Я приходила провідувати маму в лікарні. Одного разу Картава І. Є. побачив мене. Я сиділа на підвіконні. В мене від голоду вже ноги були пухлі. Він сказав медсестрам, щоб вони мене помили, підстригли волосся і поклали в ліжку, бо я від голоду вже не могла ходити. Він знав, що в нашій сім'ї вже троє дітей — моїх братів — померли від голоду. Залишилась я у мами одна. Тому він вирішив мене врятувати. Годували мене потроху. Я в основному весь час спала. Була дуже худа. Іван Єлизарович був дуже доброю людиною. Підгодовував своїх хворих. Так, я і моя мама були врятовані.

Пам'ятаю, що моя свекруха, Грінченко Марфа Федорівна, розповідала, що вона допомагала вижити братам Мишкові та Іванкові Сіленкам. Вони тоді жили на Горбанівці. Давала їм то сироватки, то каші, а коли — й макухи. Їй було їх дуже шко-

да. Вони приходили до неї майже кожного дня і просили хоч чого-небудь поїсти.

Спогади записані 21 липня 2009 р.

*Свідчення Марченко
Танни Іванівни*

1925 р. н., с. Чернече Балтського району
Одеської області.

У голод 1932—1933 рр. ми жили з татом, мамою та нас троє дітей. Вижили ми в цей страшний голод, бо був у нас закопаний хліб. Як не ходили, як не збирали бригади, але тато зміг приховати мішок. Ми дітьми ходили збирали жолуді, молили на жорна, і мама пекла плецики, а ще по полю збирали гнилу картошку. Була у нас корова. Давала мало молока, бо була худа, не мала що їсти. Ото мама надіть одну літру молока і ділила на всіх. А ще мама — Квач Маланка Зінов'ївна — удіяляла і сусідам того молока. То одним сусідам кварточку, то другим. А вони вже кропиви нарвуть, бур'ячиння, якоїсь гнилої картоплі, того молока та й варили юшку...

Записала Доскоч О. І., 29 вересня 2009 р.

*Свідчення Вашук (Добишевої)
Марасковії Єніфанівни*

1919 р. н., с. Велика Знам'янка К.-Дніпровського району Запорізької області.

...Роки Голодомору пам'ятаю, але не все, бо стільки років минуло.

Кожна сім'я переживала в 1932—1933 роках страшний голод. Наша родина цю страшну біду теж пережила, та ще батька забрали як ворога народу. Звали батька Добишев Єпіфан Філіпович, та вже живим ми його ніколи не бачили після того, як забрали. Мати, Добишева Дар'я Яковлевна, працювала в колгоспі. В нашій сім'ї було п'ятеро дітей, й ми залишилися на положенні голодуючих. Голодомор був дуже страшний, в боротьбі за життя ми хоть чим-небудь заповняли желуд-

ки. Збирали траву, шелковицу, ловили пацюков, сусликов. Кожен день ми бачили, що жінки, діти, чоловіки йшли по вулиці обездолені, голодні, вмираючи прямо на вулиці. Просили Бога: «Подайте», а давати — нічого. І наша маленька сестричка Марфа теж затихла та померла. Такі сім'ї, як Корягини, Голініщіві, Толстові, Кудінові вимирали повністю. Вимирали цілі вулиці в Ільїні та Кабанині, такі вулиці наполовину повимерли: Четвертная, Лиманная, Степная, Красная. Але завдяки таким людям, як голова колхозу ім. Карла Маркса Тимофій Іванович Кваша, бригадир Іван Миколайович Лізогубов, бригадир Василь Михайлович Точилін, які, незважаючи на настанови партійного керівництва, давали по два-три кілограми муки, картоплі, капусти. Ці продукти люди готували з лебідок та різними коринцями. Немало дітлахів врятували Марія Іванівна Пешкова, робітниця колгоспу Анастасія Карповна Іванова. Варили «затирку, маламигу».

Були створені бригади порятунку на чолі з Калугіним Володимиром, Степаном Кружновим, Яковом Зуєвим, Павлом Марковим, Василісою Барановою. Вони носили по хатинам хоч якусь їжу.

Записано 10 вересня 2009 р.

*Свідчення Приймака
Михайла Степановича*

1927 р. н., с. Олександрівка Пирятинського району
Полтавської області.

— Як так трапилось, що сусідні села потерпали від голоду, а Олександрівку це лихо минуло?

— А це все завдяки керівникам села на той час.

— Що Вам відомо про цих людей?

— В той час, в 1933 році, керували селом два товариша: Клименко Василь Юхимович (голова колгоспу) і Харченко Петро Павлович (сільський голова). От, завдяки їм, я і мої односельці пережили голод.

— Як їм вдалося в цей важкий період, коли будь-яке відхилення від вказівок партії каралось дуже суворо, знайти ресурси для збереження життя людей?

— Мабуть, знаєте, що ці хлопці були справжніми патріотами і керівниками, бо в першу чергу вони дбали про свою громаду, а не про посаду. І коли настали важкі часи, їм виповнилось 29—30 років. А ці молоді люди, ризикуючи власним життям, життям своїх рідних, умудрилися згуртувати і утримати навколо себе громаду, і це допомогло нам вижити.

— Які конкретні заходи були проведені керівниками для збереження життя людей під час Голодомору?

— Найголовніше — це було те, що коли в людей не було їсти, Василь Юхимович зробив серед села громадське харчування. В центрі населеного пункту стояв величезний казан, і жінки варили там затірку. Це, коли мокрі руки вмочували в муку, а потім витирали над казаном. Ось ця проста гаряча юшка врятувала життя людям. Коли дома вже закінчилися останні крихти, і люди пухли з голоду, вони отримували свою порцію цієї затірки. І вона була спасенною для них.

Ще пам'ятаю, що в сусідньому селі Вікторії набирали людей на роботу. Там за трудовень давали 1 кілограм хліба. І наш голова відправляв туди тих, хто мав багато дітей, пухлих з голоду, тих, які потребували найбільше допомоги.

— А особисто Ваша родина потерпала від голоду?

— Да, пам'ятаю, колись я сидів на печі дома, а моя мати була на роботі. І от, бачу, одкриваються двері, і заносять мою матір в хату. Вона була безсила від голоду, того що все оддавала своїм дітям. І, от уявіть, у неї не було навіть сили їсти і пити. В пам'яті постають спогади, як вона зціпила зуби, а люди силою ложкою намагалися залити юшки, води. І коли Василь Юхимович дізнався про наше лихо, він прислав людей, які принесли зерна, їсти. І, дякувати Богу, мати підвелась на ноги. Взагалі, Василь Юхимович і Петро Павлович за період Голодомору, ризикуючи своїм життям, порушували тогочасні радянські закони, робили все для того, щоб врятувати людей. Даже на кінець зими, коли вже трохи залишалось до весни, але будь-які запаси їжі закінчувались, він вивів свою власну корову, наказав її забити, а з цього м'яса готували харчі людям. І, взагалі, моя думка така, що такі люди заслуговують найвищої пошани і поваги людської пам'яті. Це не можна виміряти різними нагородами. На жаль, вони не змогли дожити до світлого часу визнання їхніх вчинків, розуміння їх героїчної суті, жертви заради людей. Але приємно те, що в селі їх не забули. Сучасне покоління вшановує їх світлу пам'ять, бо 2008 року відкрито меморіальну дошку. Вони, справді, підкреслили свою людську суть залишатись людиною в будь-якій ситуації.

Записали члени пошукового загону «Калина»
Олександрівської ЗОШ I—II ступенів, 2009 р.

*Свідчення Дзюбенка
Михайла Тригоровича*

1922 р. н., с. Радивонівка Великобагачанського району
Полтавської області.

...Була бригада, яка збирала мертвих по дорозі та на базарі. На кладовищі була здорова яма, в яку скидали мертвих. В пам'яті односельців і в моїй пам'яті живе випадок, коли одного чоловіка вкинули в яму, а він опритомнів і почав вилазити з ями, а йшов Клименко Павло Гордійович, дав йому молока й хліба, забрав його додому і підгодував. Як він трохи одужав, то пішов додому в село Балаклію, а, може, в Остап'є, ну, десь із тих країв. Але те точно знаю, що кожного року на празники він приїжджав у гості з дружиною і подарками.

Нашій сім'ї дуже допоміг вижити Клименко Адам Гордійович. Він нам приносив молоко, бо дружив із батьком. А як у нас розтелилася корова, ми носили їм. Так і вижили наші сім'ї

Люди були різні: і харощі, і не дуже. У нас був уповноважений Шкадов (не помню, як його звали), він дітям із пазухи роздавав оладки, щоб ніхто не бачив, ми його кожного вечора ждали...

Записала Чепуренко Г. І., 2009 р.

Свідчення Нікула Дорофєя
с. Шпиків Шаргородського району
Вінницької області.

Голодною весною 1933 року голова правління розпорядився, щоб все, що залишилося в коморі із зерна, змести в одну купу й змолоти, щоб рятувати людей. Одна колгоспниця пекла з того млива хліб і по 200 грамів видавали кожному, хто щодня був на роботі.

Коли поспів новий врожай, правління колгоспу дозволило змолоти 130 пудів зерна, щоб підтримати голодуючих колгоспників. Залежно від кількості людей у сім'ї видавали 2 — 3 пуди того борошна. А з решти випікали хліб, щоб видавати по 200 грамів постійно працюючим. Але один

колгоспник написав у прокуратуру, що правління розбазарює колгоспний хліб. Шпиківська прокуратура завела справу на розкрадачів 7000 пудів зерна. Виїзний суд у Шпикові присудив до розстрілу голову ревізійної комісії Макара Шкуріна (директора школи), члена ревізійної комісії Івана Козія, завгоспа Михайла Герасимчука. Голова колгоспу Йосип Козій, член правління колгоспу Яків Кушій та завгосп Кирило Штогрин були засуджені до 10 років, а завгосп Яків Купрій до 4-х років позбавлення волі. Пізніше після апеляції розстріл було замінено на 10 років тюремного ув'язнення.

Ось яким був хліб для селянина в тридцятих роках. І хочеться, щоб про це теж не забували нащадки.

Нагребецький А. Н. Трагедія мого краю: Етапи «великого» шляху на Шаргородщині: розкуркулення, колективізація, Голодомор. — Вінниця, 2008. — С. 407—408.

Свідчення Клімак Антоніни Андріївни

1915 р. н., с. Удріївка Дунаєвецького району
Хмельницької області.

...В ті роки не знаю, як би ми вижили, якби не допомога маминої сестри, Коляновської Ганни. Вона тримала корову, то часом своїх дітей могла лишити без молока, а нам принесе. Тітка Ганна дала мамі теличку, щоб плекали на корову. А вже як дочекались корови з неї, то стало трошки легше жити. В голодовку ми з братом носили молоко на станцію Дунаївці і міняли на хліб...

Записала Марчук А., дата запису невідома.

Свідчення Степанишиної Євгенії Аркадіївни

с. Шарівка Ярмолинецького району
Хмельницької області.

...На долю директорування Косака В. О. випали важкі роки Голодомору.

В 1932 році його викликали до Києва на нараду, де було віддано наказ поголовної здачі всього зерна державі. Робітникам на той час ще не видали жодного кілограма зерна. Косак зрозумів, що це приведе до жахливого голоду. Приїхавши додому, він збирає нараду активістів і дає розпорядження негайно віддати зароблене зерно робітникам. За якихось 2—3 дні люди одержали хліб і приховали його. На нараді був голова сільської ради Бендер. Він та ще один активіст (прізвище невідоме) повідомили відповідні органи про таке «зухвальство» директора.

Косака В. О. на початку 1933 року викликали в губком і вигнали з лав партії, позбавивши партійного квитка і роботи. Володимир Олександрович за участь у громадянській війні був нагороджений орденом Леніна і мав великі заслуги у відбудові господарства країни. Косак В. О. поїхав у ЦК, йому повернули партквиток, але на роботу в радгосп не дозволили повернутися, направили на інші ділянки роботи.

Дякуючи Косаку В. О. люди в Шарівці не так постраждали в роки Голодомору, про що розповідають своїм дітям.

Косак В. О. прожив довге життя. Помер в 1969 році в м. Бучачі, де і похований...

Записав Марінов В. В., 1 вересня 2009 р.

Свідчення Мирон О. ?.

1922 р. н., с. Шарівка Ярмолинецького району Хмельницької області.

У 1932—1933 роках проживала в селі Шарівка. Пам'ятаю ті страшні голодні роки 1932—1933... До голоду привела тодішня влада. Вона встановила податки, тому приходили активісти до хати і забирали все, що було в хаті. Продукти харчування не можна було заховати ніде, бо знаходили і забирали. Наше село ще не настільки постраждало, як інші села. Було єврейське містечко, радгосп, де можна було заробити копійку. Директором рад-

госпу був тоді Косак Володимир Олександрович. Пам'ятаю, як з мамою і татом ходила до радгоспної кухні. Там готували обіди для працівників радгоспу. Обіди були бідненькі, бо все забрали з радгоспу. Але це був порятунок. І ще Володимир Олександрович давав на трудодні хліб, це дало можливість вижити. Голодували в селі, пухли з голоду, їли лободу, кропиву, збирали під лісом гнилу бараболю. Того, хто ходив в поле, щоб нарвати жменю колосків, ловили і жорстоко карали. Але Володимир Олександрович нікого не наказував, ставився до людей з розумінням. Не дали йому тут довго працювати. Зняли з роботи і заставили виїхати з села. Не дай Бог, щоб повторилися ті часи.

Записав Марінов В. В., 2 вересня 2009 р.

Свідчення Тетяни Бориса Івановича

*1924 р. н., с. Шарівка Ярмолинецького району
Хмельницької області.*

Страшні роки люди пережили в 30-х. Не було що їсти, бо забрали в них весь хліб. Їли дикий часник, цибулю, базьки, очерет, листя липи, лободу, щирицю, спориш, кропиву, цвіт акації, гнилу картоплю, бурячки. В село приходили чужі люди, просили хліба. Ділилися, хто чим міг, бо хліба не було. Причиною цього всього були податки, які встановила влада. Ви маєте знати про це, бо історію України не можна вивчати з чистого листка. Директором радгоспу в ті роки був Косак Володимир Олександрович. Добра була людина, не боявся влади. В роки хлібозаготівельної компанії зумів частину хліба роздати радгоспникам і просив заховати. Саме завдяки його людським діям у селі не було смертельних випадків від голоду.

Записав Марінов В. В., 5 вересня 2009 р.

*Свідченя Нанци
Віри Валентинівни*

1928 р. н., с. Шарівка Ярмолинецького району
Хмельницької області.

У 30-і роки проживала в селі Шарівка. Пригадую, як по селу ходили активісти, шпичками шукали по всьому обійсті, в хаті. Приходило їх по 5—7 чоловік. Наша сім'я не ховала зерна, бо здали на контракцію. Забирали не тільки продукти харчування, а й інші речі: одяг, рушники, рядна. А коли вийшов закон про «п'ять колосків», то люди боялися навіть в поле вийти. За жменю зерна садили в тюрму. Дуже страшні роки були. Щоб ніколи таке більше не повторилося. Мама мені розповідала про тодішнього директора радгоспу Косака Володимира Олександровича. Він дав мамі грошову премію на жовтневі свята і допоміг вижити в роки Голодомору. Він знав, чії сім'ї дуже голодували, і направляв віз з морквою чи картоплею, де проживали ці сім'ї. Швиденько розгружали і закопували в ями. Недовго він в нас був, бо зняли його з роботи за такі дії.

Записав Марінов В. В., 8 вересня 2009 р.

*Свідченя Мирослави
Ніни Михайлівни*

1925 р. н., с. Шарівка Ярмолинецького району
Хмельницької області.

1932—1933 роки застали мене ще малою. Шість років мені тоді було. Сім'я була середньої заможності. Не багаті і не зовсім бідні. Працювали батьки, дбали, мали своє підсобне господарство. Жили над річкою у невеликій хатині. Батько вмів мурувати хати, груби, печі. А мама вела домашнє господарство і виховувала нас, трое дітей.

У 1932—33 роках було трохи збіжжя — пшениці, ячменю, вродила й картопля. Директором тоді був Косак Володимир Олександрович. Хоч не можна було, але він роздав на трудодні хліб...

Записав Марінов В. В., 11 вересня 2009 р.

*Свідчення Халаменди
Танни Тимофіївни*

1924 р. н., село Шарівка Ярмолинецького району
Хмельницької області.

Було мені в той час 9 років, але я добре пам'ятаю ті голодні роки. Дуже важко було. Ми, діти, не розуміли, чому це мама не дає їсти. Були дні, що на день з'їдали лише кілька оладок з лободи, їли гнилу картоплю, яку вдалося знаходити на полі.

Мама у нас померла, а тато залишився живий з нами, чотирма дітьми. Ще був старенький дідусь. Уродило в нас на городі трохи жита і пшениці, то забрали геть зі снопами, приїхали, навантажили на підводи і забрали. Була у нас ще корова. Одного разу прийшли якісь люди і сказали, що корову треба віддати. Я, пам'ятаю, стала біля хліва, схопилася за клямку і закричала, що не віддам корову. Тоді якийсь начальник підійшов до мене, розтиснув мені руку і забрали нашу годувальницю.

Тато потім пішов на роботу, закопував телефонні стовпи. І одного разу він не в силі був втримати стовпа, і той впав на нього. То тато ще тиждень пожив і помер. Ми залишилися з дідусем, який невдовзі теж помер. Не знаю, яким чудом ми вижили. Видно Бог змилювався над нами сиротами. Ми їли лободу та ще якусь траву. Восени в лісі збирали жолуді, варили з проса луску. Про нашу сім'ю знав директор тодішнього радгоспу Косак Володимир Олександрович, надавав нам допомогу. Люди гарно про нього згадують. Доброю був людиною...

Записав Марінов В. В., 13 вересня 2009 р.

*Свідчення Попович
Аделії Іванівни*

1914 р. н., с. Шарівка Ярмоленецького району
Хмельницької області.

Мені було 13 років в ті страшні роки голоду. Сім'я була багатодітною, тяжко дуже жилося. Володимир Олександрович, тодішній директор

радгоспу, прийняв мене на роботу. Я розносила воду жінкам. За мою роботу він дав мені премію в сумі 100 рублів. Це була велика радість для мене. Одного разу він сказав, щоб хлопці нагрузили ва-саг моркви і картоплі, і направив до мого дому. Ми все це заховали в ями, бо ходили активісти по селу викопували і забирали.

Одного разу він роздав хліб селянам, і на нього донесли, приїхали з району і вигнали його з роботи. Добрим людям влада не давала можливості працювати.

Записав Марінов В. В., 16 вересня 2009 р.

Свідчення Тулякіної Віри Петрівни

1925 р. н., с. Катеринівка Великопетиського району Херсонської області.

...Пам'ятаю, що весь час мені хотілося їсти. Ми жалібно просили у матері хоч щось поїсти, а вона тільки плакала. Їли лободу, ховрашків, навіть ворон.

Ми, діти, щодня ходили до скирд магара (трава така), трусили насіння і варили кашку. Мама ловила ворон, горобців, і пекла їх на сковороді. Всі були пухлі, а у дітей — великі животи і тоненькі ніжки.

З боку влади для дуже ослаблених була організована «підкормка».

Іван Васкевич на полі у великому казані варив затірку і роздавав усім по одному черпаку. Був принциповим і справедливим. Це і врятувало багатьох від голодної смерті.

Головою колгоспу «Молот» (російська сторона села) на той час був Іван Харитонович Косарев, який дуже багато зробив для катеринівців на той час. Місцевий. За його вказівкою в колгоспі заби-вали худих і слабких коней та роздавали конину. Сам особисто розвозив по дворах, контролював і нагадував, щоб відразу багато не їли. Ніхто не знав, коли він і спав. Часто їздили в Агаймани,

щоб поміняти якийсь товар на рибу. Це дуже була вагома допомога односельцям. Слабких малолітніх дітей забирали в дитячі ясла.

Хліб давали щодня по маленькому шматочку.

З моєї родини всі залишилися живими, хоч були вже пухлими...

Свідчення Гулякіної Віри Петрівни // Груба М.
Підтримка ціною в життя. — Велика Лепетиха:
Самвидав ІПК, 2009. — С. 19—20.

Свідчення Петренки Танни Григорівни

1915 р. н., с. Лебедівка (Куцо-Ганебне)

Сахновщинського району Харківської області.

Я народилася і проживала все своє життя в селі Лебедівка, тоді це село звалось Куцо-Ганебним.

Пережила голод, страшно згадувати той час. Пухли від голоду люди, вимирали сім'ї.

На той час головою колгоспу був Григорій Тимофійович Куліш (1894—1976), який багатьох людей спас від голоду. Добре помню, як на току підгортали зерно. Ми дивилися, як тільки наглядачі відвернуться, ховали собі в пазуху потроху зерна. Григорій Тимофійович спеціально відвертався, а коли ми йшли на обід, він пошепки нам казав, якою дорогою нам іти додому, бо по тій дорозі, по якій ми ходили, нас ждали наглядачі.

Було таке, що вночі різалася конячина, по дворах було розвезено потроху м'яса, а утрім закопували шкуру і ноги, казали — здохла кобила.

У полі держали корову, приганяли вночі до Босихи на подвір'я, де люди вже чекали молоко. Здоять ту корівчину, там того молока по чарочці попаде - та й добре. Тоді Куліш казав: «Спочатку молоко поділити тим сім'ям, де є малі діти».

Земля пухом Григорію Тимофійовичу, був доброю людиною, допомагав людям умно, тихо.

Записала Хасанова Р. В. 3 вересня 2009 р.

*Свідчення Резвін
Єфросинії Степанівни*

1924 р. н., с. Андріївка Бердянського району
Запорізької області.

...Першим помер тато, бо він не їв зовсім. Все казав: «Хай дітям буде.» Потім за ним пішов брат. За братом — мама, потім сестра... Осталися я і ще одна моя сестра, меншенька за мене. Так нас забрав чужий для нас зовсім дядько — Куш Степан, не знаю ні як по-батькові, ні коли він родився. У нього була корова дома. Ось він нас молоком і спас, а ще їздив кудись до моря і привозив тюльку, тільки чогось помню одні головки з неї. Вкус того молока і тієї риби я помню до сих пір. І зараз для мене молоко і будь-яка риба нагадує той страшний час. А тоді померла корова (не знаю чого), казав дядько Степан, що добрі люди змогли їй померти. А тоді і дядько Степан захворів воспаленієм льогких і помер. Ой, натерпілися ми з сестрою. Та якби не доброта Куща Степана — не вижили б.

Записали Ворона К. І., Палій В. В.

*Свідчення Стрельницької
Агафії Самцілівни*

1926 р. н., с. Шляхове Балтського району
Одеської області.

...Та були на селі такі сім'ї, які ділились. Мазило Зосім Владимирович мав жорна, жорнував, пік якись ліпошки, трохи добавляв бурака, цвіти акації і їли такі сирники.

Могілівський Михайло Сергійович мав корову, ділився сироваткою, макухом. Їли все: буряк, щавіль, шир, камиш.

Страшні були роки, хоча й урожай був непоганий. Я вважаю, що голоду можна було уникнути, але в усьому винувато було начальство.

Записала Бондар Т. О. 8 вересня 2009 р.

*Свідчення Линовської
Леоніди Фроїмівни*

1928 р. н., с. Борсуки Балтського району
Одеської області.

...Забрали у нас все. Не було, що їсти. Була одна корова, і ту забрали. Їли цвіт акації, какіш. Багато людей ховали в одну яму. В селі жив батюшка Микита Морозовський з матушкою Палагнуою і дочкою Ларісою. Все, що давали на церкву, він роздавав людям, які голодували. Самі вони померли від голоду. Страшна смерть. Кожного року я навідуюсь до їх могил.

Записала Корж Н. В. 28 вересня 2009 р.

*Свідчення Коломієць (Білокіна)
Ганни Прокопівни*

1932 р. н., с. Ковалин Переяслав-
Хмельницького району Київської області.

Розкажує мені брат Михайло, 1924 р. н., що коли був Голодомор 1933 р., лежала я в печурці і говорила «папи, папи» і ручки поскладала, а мати шила сорочку на смерть, то тоді брат побіг до сусідки Мухи Ганни Іллінічної, 1913 р. н., а ті жили заможніше, та й каже: «Дайте хоч кусочок хліба, бо зараз Галочка помре», так баба Ганна відрізала кусочок. Сам же хотів з'їсти, да не з'їв, а мені приніс. З'їла я той кусочок хліба, так і підвелась. Вони як побачили, що я сіла, то брат побіг іще раз, то баба ще дала кусочок. Так і пішло на життя. Якби не вона — умерла б я. Царство Небесне і їй, і брату! Завдяки їм і зараз живу.

Записала Шовкошитня С. В.

*Свідчення Стегній (Хелемелі)
Віри Макарівни*

с. Будилка Лебединського району Сумської області.

...Взагалі, я можу сказати, що наше село не дуже потерпало від голоду. Ні, голод таки був, але не такий, як у Лебедині чи в сусідніх селах. А все через те, що в Будилці спиртзавод був, то

люди сяк-так і рятувалися брагою. Працював він на просі, на крупчатці та на ячмені. З них брага, знаєте, як кваша. Хоч і ганяли людей за неї, хоч і хапали, а такі брага село врятувала. Пам'ятаю, підемо, відер зо два наберемо, мати нам млинців напече - ото була для нас радість! А ще - директор заводу, на прізвище Непомнящий. Земля йому пухом. Рятував людей, як умів. Голодуючим і пшона, і борошна виписував. І затірку робочим варили. От і порятував село.

Свідчення Стегній Віри Макарівни // Голодомор на Сумщині у спогадах очевидців: Збірник матеріалів / Упорядкув., передм., приміт. С. В. П'ятаченка. — Суми: Вид. МакДен, 2008. — Кн. 1. — С. 69.

Свідчення Ануфрієвої Анни Олексіївни

1926 р. н., с. Будилка Лебединського району
Сумської області.

...Будилку називали «золотим дном». Тому, що у нашому селі працював спиртзавод. Виробляли спирт з картоплі, зерна та ячменю і тому «брага» була цілком придатна до вжитку, це давало змогу готувати з неї дуже смачні, на той час, млинці. Пам'ятаю, в сусідів була корова, і щоб її нагодувати потрібно було принести 12 відер «браги».

Директор спиртзаводу на прізвище Непомнящий був чуйною і розуміючою людиною, це проявлялося в його ставленні до людей. За завод вивозили жухелицю з котлів, яка була ще гарячою, і директор час від часу давав розпорядження вивезти віз картоплі і висипати її на жухелицю, де вона запікалася. Це давало змогу вижити тим людям, які проходили до нашого села за порятунком.

Свідчення Ануфрієвої Анни Олексіївни // Голодомор на Сумщині у спогадах очевидців: Збірник матеріалів. — Суми: Вид. МакДен, 2008. — Кн. 1. — С. 71.

Свідчення Остап'юк М. 7.

с. Нова Чорторія Любарського району
Житомирської області.

...Мені мама розповідала, що Іван Сидорович, аби було чим годувати людей, у колгоспній коморі під підлогою ховав зерно і горох, уповноважені з району ходили по хатах забирали. Він їх скрізь водив, все показував. Адаже при своїй посаді він мав би їм допомагати. Коли вони їхали, то люди брали той горох і варили. З військової частини привозили відсів. В яслах у котлі готували баланду і всіх людей годували. Ось такий був Осадчук. Біля нас село Коростки, то там майже ніхто не вижив, вмирали цілими сім'ями, бо у них не було такого голови.

Надіслав Канчура В. Ю.

Свідчення Жук О. А.

с. Нова Чорторія Любарського району
Житомирської області.

...То вже добра була людина! Ось тут його хата була, за криницею.

Іван Сидорович привозив борошно і дерть з військової частини, а Сак Березенський варив їсти. Він ще за царя був кухарем в армії. Тим людям, які працювали на полі, підвозили їжу. А всі маленькі дітки були в колгоспних яслах, і їх там годували. Не любив Осадчук брехунів і підлиз. Справедливий був чоловік. Він за народ стояв. Коли почалися репресії, то в 1938 році і його забрали. Тоді у селі всі люди вжахнулися. Такого чоловіка арештували! За що? Але в нашого голови був друг Кіндрат Чумак, який його витягнув. Не знаю, яким чином, але через два тижні Іван Сидорович повернувся в село.

Надіслав Канчура В. Ю.

*Свідчення Рак
Надії Ананіївни*

1923 р. н., с. Соломна Сатанівського району
Хмельницької області (нині проживає
в с. м. т. Козова Тернопільської області).

Наш будинок був розрахований на дві сім'ї, і стайня також. Через це в нашій стайні зробили колгосп. Нашу сім'ю від голоду врятували Гарасим Патлатий та Паланка Пипа. Вони доглядали свиней і худобу, яких тримали в нашій стайні. Гарасим і Паланка, під загрозою смерті, вдосвіта або ввечері підсували нам мишину свинячого корму. Мати ділила нам потрошки і завжди залишала ще частину для жебраків, які голодні, спухлі йшли з простягнутою рукою й просили хоч дрібку чогось поїсти, то мати їм і вдіяла. Крім свинячої їжі ми ще їли листя з липи, яке обривали і тушили на воді, як капусту. Листя з іншого дерева не було таке смачне і м'яке, але люди обривали все. Тому дерева у селі стояли голими. Ніде не було ані кропиви, ані лободи, яку теж їли...

Записала Палюк О. М. 25 серпня 2009 р.

*Свідчення Коваленка
Аскольда Івановича*

1934 р. н., м. Ічня Ічнянського району
Чернігівської області.

1932—1933 роки стали апогеєм Голодомору. Тихою, але впевненою ходою він почав підкрадатися з 1929 року, коли розпочалися репресії проти селян-одноосібників та насильницькими методами стали виконуватися непосильні плани-заготівлі зерна. Через те у 1930—1931 роках район перебував у досить складному економічному становищі. Економічно слабкі колгоспи та зовсім ослаблений індивідуальний сектор не могли справитися з державними поставками зерна. А план здачі хліба був на рівні врожайного 30-го. Тому все зерно було відвезено на заготівельні пункти. На трудовдень нічого не залишилося.

«Людність у неможливий час»

У кращому становищі був колгосп 1 Травня. Хоч урожай 1931 року був нижчий проти попереднього, але колгосп швидко виконав його. Завдяки сміливості, мудрості і, в якійсь мірі, хитрості Тимофія Пелюха, він зумів також засипати зерно на насіння і на корми для худоби. А головне, що свідомо, на свій страх і ризик, встиг видать по 300 грамів зерна на трудовень. Бо знав, що все зерно можуть вигребти «штурмові бригади». Цим він врятував практично всі сім'ї колгоспників від голодної смерті зимою 1932—1933 років.

Цього йому влада подарувати не могла. На одному із засідань селищної ради його вчинок осудили суворою доганою, але додому того вечора відпустили, не заарештували. А вночі хтось із людей постукав у вікно і сказав, щоб тікав, бо вранці за ним прийдуть. Довелося швидко збирати торбу і зникати.

Звісток про нього не було кілька років. А потім він, десь перед самою війною, вернувся додому. Увесь цей час був у Маріуполі, поступив працювати на земснаряд (судно, яке чистить дно моря) і не сховався на берег більше двох років.

Протягом життя Тимофій Іванович зробив немало хороших справ на користь громади Ічні, але цей вчинок, на думку багатьох ічнянців, був чи не найважливішим у його житті.

Записала Борщенко В., дата запису невідома.

*Свідчення Колісник
Танни Жуканорівни*

*1918 р. н., с. Плоске Балтського району
Одеської області.*

Про 1933 рік важко згадувати, люди виживали як могли. Старші дівчата ходили на роботу, щоб заробити якоїсь баланди для прожиття. В такі тяжкі години виживали самі, та ще й допомагали вижити другим, особливо допомагали дітям.

Пам'ятаю, що молоді дівчата Пиндюр Мотря і Папуша Франя зайшли в сусідську хату, де лежа-

ли, чекаючи смерті, попухлі від голоду батьки, а маленький хлопчик сидів на печі плакав і гриз комина від того, що дуже хотів їсти. З того часу вони кожен день з роботи, самі не з'ївши все, ховаючи, щоб ніхто не знав, тому що тоді були випадки, що їли дітей, тайком його підгодовували, а трохи згодом організувалися так звані «ясла». Вони відвели його в ті ясла, де він вижив і залишився живим. Яка судьба дальша його, я не пам'ятаю.

Записала Шквира В. Г. 3 вересня 2009 р.

*Свідчення Добровольської
Марії Яківни*

1926 р. н., с. Дебальцеве Васильківського району
Дніпропетровської області.

Я добре пам'ятаю 1933 рік — рік Голодомору. В цей рік в селі Дебальцеве в школі годували голодуючих дітей дошкільного і шкільного віку. Рішенням правління колгоспу «Червоний маяк» було вирішено виділяти продукти в допомогу голодним дітям. Це були крупи кукурудзяні, пшеничні й інші. Таке рішення було прийняте і затверджене під керівництвом Півторацького Сергія Яремовича. Поварами були Бондаренко Марія Григорівна, Євка Віра Кузьмівна, Білова Наталія Василівна.

Колгосп давав продукти харчування, а ці люди своєю невтомною працею рятували життя голодуючих дітей.

Записали Майор А. Г.,
Омельченко Р. М. 25 вересня 2009 р.

*Свідчення Попович
Надії Данилівни*

1913 р. н., с. Аркалаєвка (Калинівка)
Березнегуватського району Миколаївської області
(нині проживає у с. Сергіївка Березнегуватського
району Миколаївської області).

— Шановна Надіє Данилівно, Ви часто розповідали нам про страшні роки Голодомору, а чи

були в Вашому селі люди, які допомагали вижити своїм односельцям в ті голодні 1932—1933 роки? Чи пам'ятаєте Ви їх, якщо такі були?

— Так, дуже добре пам'ятаю. Та і як можна забути, якщо це рідний брат мого чоловіка, звали його Попович Тихін Павлович.

— А що, він працював у Вашому селі?

— Він у 1932—1933 роках був головою колгоспу ім. Калініна. Кращого чоловіка нам і не треба було, аби зараз були такі начальники.

В ті страшні годи, коли за один колосок садили в тюрму, він видавав нам пайки зерном, крупами і даже борошном. Наших дітей не забував теж, давав їм пайки. Візьме пшениці із посівмату та й змеле. Районне начальство приїде, кричить: «Будем судить, що ти сіять будеш?», а він: «Як голодні люди можуть робить? Я не дам їм померти з голоду, можете мене судить.» Гарна була людина, не держався за своє предсідательство, переживав за колгосп і людей.

Було, визиває районне начальство, а він нам говорить: «Що, дівчата, будем прощатися, може, вже і не побачимося». Ми голосимо, проводимо його всім селом і зустрічаємо....

Дуже велике спасіба Тихону Павловичу, що ніякого високого начальства не боявся, відстоював людей. Царство йому Небесне, що зберіг нас і наших дітей від голоду...

Записали краєзнавці Сергієвської
ЗОШ I—III ст. 28 серпня 2009 р.

*Свідчення Миць
Марії Мефодіївни*

1926 р. н., с. Запоріжжя Нижньосірогозського
(нині — Великопетиського) району
Дніпропетровської (нині — Херсонської) області.

...Ми не голодували тільки тому, що на той час у нас був колгосп «Комунар». Головою колгоспу був Рудь Митрофан Никифорович. Він, як казали мої батьки, мав добру душу, і стояв за людей.

У великому казані на фермі варили «супчик» і роздавали його. Не знаю, з чого його варили, але смак його пам'ятаю й досі. Завдяки цьому вариву ми і вижили. Потім він організував дитячі ясла, куди нас зводили і там годували.

Пам'ятаю як до нашого села приходили опухлі люди з інших сіл. Вони, мабуть, чули, що у нас в Запоріжжі не так голодно, та йшли шукати до нас порятунку. Деякі падали від голоду і вмирали прямо на вулиці.

У нас у селі смертей наших людей Рудь Митрофан Никифорович не допустив. Не знаю, як дивились на це у районі, але завдяки йому ми вижили.

Потім його забрали в політвідділ села Рубанівки. Потім воював. Потім повернувся назад до нас у село.

Якби побільше таких людей, як Митрофан Никифорович, то не було б стільки біди під час голоду.

*Свідчення Миць Марії Мефодіївни // Груба М.
Підтримка ціною в життя. — Велика Лепетиха:
Самвидав ІПК, 2009. — С. 21—22.*

Свідчення Мурляк Марії Павлівни

1923 р. н., с. Мар'янівка (Вишневе) Софіївського району Дніпропетровської області.

...А були такі сердобольні, що дітям чужим помагали. Комірник Надія Сабецька, наприклад. Голодні діти, було, поприходять під комору, як зараз це помню, такі всі в латаних-перелатаних штанях, підперезані мотузками та й посідають. Нічого не просять, а тільки голодними очима дивляться. То ця Сабецька винесе круг макухи, розіб'є його на кусочки і роздасть дітям. Раз голова колгоспу узнав та почав кричати на неї: «Що ти хочеш, щоб нас обох посадили?» Та слава Богу не посадили. Не доніс, видно, ніхто, хоч багато про це й знали...

Записала Запорожець Ю. В., дата запису невідома.

Свідчення Овдіюк (Шевчук)

Олександри Іванівни

1921 р. н., с. Тарган Володарського району
Київської області.

Був кінець лютого 1933 року. Наближалася весна, ось-ось треба було розпочинати польові роботи. А як? Багато людей до того часу вже вимерло, а ті, що залишилися, ледь трималися на ногах. Їх необхідно було бодай трохи підтримати хоч якимсь харчем. Та де його взяти? Весь хліб на той час з колгоспної комори вивезли. Залишили тільки насінневий фонд, який надійно зачинили й опечатали, щоб ніхто не міг туди зайти.

І в той суворий час, коли за найменший непослух можна було потрапити в тюрму чи й бути закатованим, голова колгоспу Пилип Артемович Соловей рішився, на свій страх і ризик, спробувати підтримати тих селян, котрі залишилися. Відверто поговорив з молодими механізаторами, надійними хлопцями Андрієм Бабенком і Петром Бесарабом, що треба рятувати людей. Потрібно варити у колгоспі хоч якийсь ріденький супчик і потрошку годувати працівників. Хоча б трішечки борошна в те вариво додавати...

Фронтони на даху глиняної комори були з дощок. Голова колгоспу попросив хлопців вночі ставити драбину, відхиляти дошки й потроху, так щоб не було помітно, набирати зерна. У колгоспі був свій млин. Вночі хлопці брали трохи зерна, вночі мололи його. А на ранок у великому котлі з водою розколочували трохи борошна й по черпачку давали тим, хто працював у колгоспі. Чимало хто з жінок у полі не їли, просили налити той черпачок у горнятко, й несли додому дітям.

Пам'ятаю, на той час у нашому 4-му класі половина учнів вже вимерли від голоду. Й інші хилилися від вітру. Чи дожили б ми до весни, коли б не те вариво? Чому лінда? Певно, тому, що супом те вариво назвати не можна було. Але нас, дітей, лінда врятувала. І дорослих. Й досі перед очи-

ма, як з початком весняно-польових робіт трактористів односільчани підсаджували на трактор, бо у них не було сил піднятися на трактор. Ноги були спухлі від голоду. Трактористам давали й по шматочку хлібця, щоб могли працювати.

Та посіяли зернові трохи рідше, ніж завжди. А врожай вдався гарний. І буряки посіяли, теж добре вродили. Коли б не лінда, навряд чи вже й знадобився б насінневий фонд: не було б кому його сіяти. І діти вижили завдяки лінді, яку давали у школі. Вірніше, завдяки сміливості й рішучості голови колгоспу і двох молодих механізаторів.

Записали Соколов Д. А.

та Устинівська Т. Я., дата запису невідома.

Свідчення Сарафанюка Якова Івановича

1917 р. н., с. Бендзарі Балтського району
Одеської області.

В роки Голодомору перебував в с. Бендзарі. Мій батько Сарафанюк Іван Дем'янович ходив до Максима Сугака, який працював у колгоспі, де головою був Савицький. Сугаку було набагато легше, чим нашій сім'ї. Максим Сугак весь час піддержував нашу сім'ю: то давав трохи різних круп, то житнього хліба і так підкормлював нашу сім'ю — батьків, мене, сестру Ольгу, брата Олександра.

А ще сусідка Євдокія Волошина теж допомагала чим могла: трохи то картоплі, то круп, хоча мала дві свої доньки, Полінку і Євгенію. Отак, за допомогою добрих людей, ми виживали в ці важкі роки.

Записала Учуєва Л. О. 2 вересня 2009 р.

Свідчення Триценка Дениса Єлисейовича

1908 р. н., с. Баландине Кам'янського району
Черкаської області.

...Головою колгоспу в ту пору був Тетьора Антін. Він 1904 року народження, молодий, енергій-

ний і задушевна людина. Але що він міг зробити, коли зверху так давили на село.

Він, було, поїде худою конячиною (сам правив нею) із сльозами випросить два-три клумачки комбікорму, щоб варити баланду хоч тим, хто працював у колгоспі. Щоб не його турбота, то село могло б вимерти повністю...

Свідчення Грищенка Дениса Єлисейовича // Гудзенко К. Н.
Трагічні голоси. — Кам'янка, 1993. — С. 25.

Свідчення Зав'язкіна Грегора Івановича

1923 р. н., с. Велике Плоске Великомихайлівського району Одеської області.

Голодомор 1932—1933 років — це жахлива соціальна катастрофа ХХ століття. За наполяганням Сталіна було ухвалено рішення, яке виконувалося по Україні з винятковою жорстокістю і призвело до голоду. І ця біда не обминула і наше село. Так звані бригади активістів, які організовувались з самої бідноти — в основному непорядних людей, ледацюг, які не хотіли працювати, систематично проводили свої рейди по селі, забирали і вимітали у людей все до зернини. І все ж треба сказати, що були серед них такі (хоч це й поодинокі випадки), які жаліли й розуміли людей і не дуже намагались вислужитися перед владою. Оце про такий випадок я хочу розповісти. Мій дід Зав'язкін Петро Іванович був священиком. Сім'я велика — восьмеро дітей, потрібно було якось рятувати їх. Заховав дід у клуні під соломою 6 мішків кукурудзи. А через деякий час з'явилися активісти. Дід, потерпаючи за долю своєї сім'ї і дітей, стоїть на порозі і плаче. А був серед активістів чоловік — Тиханський Івлій, підійшов до діда і тихенько запитав: «Скажи, где спрятал, я не укажу, а отведу». А дід йому відповів, що заховав кукурудзу в клуню під солому. І в той час, як інші члени бригади перевіряли хату, сарай, горище, погріб, город, Тиханський пішов у клуню, а «перевіривши», заявив, що там нічого

немає. Ось так ця людина врятувала нашу сім'ю від голодної смерті...

...Хочу згадати добрим словом тих, хто в тяжкі часи давав можливість селу і людям вижити, вистояти. Наш місцевий колгосп, який очолював Єждін, допомагав учням і школі. Дітям давали гарячі сніданки — ріденький супчик з картоплею і 200 грамів хліба — в ті важкі і голодні часи велика підтримка для них. Взагалі Єждін був дуже порядною людиною і не раз виручав з біди своїх односельчан...

Шнабель-Тихомирова О. Я. Трагедія голоду на Великомихайлівщині: Спогади. — Одеса: Астропринт, 1998. — С. 28.

Свідчення Мищенка Івана Єгоровича

1926 р. н., с. Уздиця Глухівського району
Сумської області.

Про голод 1932-1933 годов помню небагато. Про батька теж, бо батьки розішлись, коли ми були малими. Наша семья не голодала, бо зразу пошли в колхоз. Батько був його першим председателем, організував столову для трудящих. Там годували тих, хто робив. Шось можно було винести і додому. Діти теж ходили туди їсти. Люде казали: «Якби не Єгор Кирейович, то село вимерло б». Він помог, і ні один человек не вмер. Як був председателем, то закупив для колхоза конні молотарки. За це його ругали здорово. А він був професіонал і знав, шо лучше для колхоза тоді було. У 1933 году його судили на п'ять год за те, шо він перше намолочене зерно роздав людам, а остачу — у заготовку. Хоч план тоді і выполнили, да суд був. Правда, люде заступилися за його, він подав на касацію і його освободили.

Про те, як жив з нами у семье, уже не помню.

Записала Єременко С. В. 25 червня 2009 р.

*Свідчення Сидоренко
Марії Євримівни*

1928 р. н., с. Уздиця Глухівського району
Сумської області.

В роки голоду мені було сем год. Сем'я наша була велика, да ми не голодали, того що мати робила тоді в колхознуй пекарні, я ходила з єю. Можна було поїсти у столовой, яку для робочих організував голова. Їм тоді був Єгор Кирейович. Мати могла винести із пекарні тіста і заховать десь у бур'янах. Це тісто забирали сусідські хлопці Іван да Мишка. Єгор Кирейович про це знав, но ніколи не кричав. Колись, помню, на мою матір донесла Тищенко Марфа, яка робила разом з єю: «Галька носить хліб додому і тісто ховає у бур'яні...» А голова ей: «Я поймаю не її, а тебе, як ти будеш нести». З тих пір вона уже не жалілась, а сама начала помагать тим, хто здорово голодав.

На собраниях Кирейович висказувався у голод за людей. Для сельчан був хорошим.

Записала Єременко С. В. 25 червня 2009 р.

*Свідчення Мищенко
Марії Павлівни*

1928 р. н., с. Уздиця Глухівського району
Сумської області.

Про голод вспоминаю із страхом. Нам жилось тоді тяжко, бо забрали все. Батьки у колхоз не вступили. Єгор Кирейович був батьком мого чоловіка. Про його знаю небагато, бо в Уздиці він пошти не жив. Знаю, що робив бухгалтером у детдомі у Глухові. У нашому селі, як був головою, перший хліб роздав людям. За це його судили, но люди заступилися, і він не сидів. Єгор Кирейович для людей був покладливий і хороший, а як сім'янин неякий. Як розкуркулювали когось із села, не помню вже кого, то він зайшов у хату першим, помог майно заховать пид пол і закрив. Сам став на ту доску, і не забрали з хати нечого. Людей захищав.

Записала Єременко С. В. 25 червня 2009 р.

*Свідчення Лузан
Валентини Дмитрівни*

1924 р. н., с. Уздиця Глухівського району
Сумської області.

Про голод помню що сама, що з розказов матері Лузан Улити Леонтіївни. Жить було важко тим, хто не був у колхозі. Там хоч якось можна було вижити. Наш батько був на зароботках, а як приїхав, то ми тоже пошили написали заяву і вступили у колхоз, жизнь покращала. У селі з голоду начебто нехто не вмєр, умирали од болезней, хоч багато людей було пухлих. На велике щастя на той час багато людей врятувалось, коли відкрили столову і роздали муку, яку намололи із квасолі і ще з чогось. Жнив тоді ще не було, поля стояли не дозрівши. На той час головою був Єгор Кирейович, якого хотіли засудити, що помагав людям. Виїхали із райцентру в клуб, у селі був суд. Скільки сльоз було, скільки крику, і молилися, щоб його не судили за те, що людям перший хліб роздав, а не в заготовку. Люди, Слава Богу, не повмирали, заготовку виполнили і Кирейовича не судили.

Записала Єременко С. В. 25 червня 2009 р.

*Свідчення Пилипенко
Марії Михайлівни*

1927 р. н., с. Уздиця Глухівського району
Сумської області.

Роки голоду помню, хоч і давно то було. Мені тоді було 6 год. Помню, як жорстоко обращались із людьми ти, хто ходив у комсомольцях, да із продовольчого загону. Правда, були не тільки жорстоки, а найшлася одна добра да чуйна людина, яка на той час була председателем колхоза у нашому селі — це Тищенко Єгор Кирейович. У жнивну пору одкрив столову для людей, яки робили у полі. Їм в обед давали борщ і хліб. Ходили і ми, діти, туди. Мати казала: «Мені стидно за вас, що ходите». А ми, як обед, так і туди. Нам дадуть хліба, коли і ще шось, то ми іще й додому несемо сестрі Ользі, на той час і року

«Водяність у немодяній час»

ей не було. То ми принесемо хліба, пожуем, вона і смокче. А Єгор Кирейович ісказав робітникам, щоб годували усіх дітей, яки будуть ходять до столової. Ми за щот цього той страшний голод пережили і повиживали, і нехто з голоду, слава Богу, не умер.

Записала Єременко С. В. 25 червня 2009 р.

Свідчення Погрібної Ганни Петрівни

1923 р. н., с. Калуга (Михайлівка)

Березнегуватського району Миколаївської області.

...Брат моєї родички Капусти Марії Родіонівни 1922 р. н. працював у млині прийомщиком, мав змогу приносити зерно чи муку у карманах додому, вони й ділилися із нашою сім'єю, тобто близькі родичі допомагали, як могли, один одному боротися з голодною смертю. Була така жінка Цимбаліста Олена, яка ткала рядна на хуторах, з якою потім розраховувалися продуктами. То вона ділилася заробленим зі своїми родичами та сусідами. Доброї душі людина була ця тітка Олена...

Записано 28 серпня 2009 р.

*Свідчення Демченко
Олександри Марківни*

1917 р. н., селище Божандарівка (нині — с. м. т.
Щорськ) Криничанського району
Дніпропетровської області.

...На період голоду 1932-1933 було мені 15 років. Директор школи Шардт Адольф Станіславович, дружина Єлизавета Францівна та брат Шардт Іван Станіславович організували харчування всім дітям школи (500 чоловік). В їдальні варили кукурудзяну кашу і цим врятували життя дітей. Але директора школи і цих вчителів було заарештовано влітку 1932 року і більш вони не з'являлися, напевно, їх розстріляли. А я вже в честь їх вивчила німецьку мову, працювала вчителькою, після війни викладала російську мову, а потім пішла на пенсію...

Записав учнівський пошуковий загін
«Дзвін» під керівництвом
Зубко Л. В. 15 вересня 2009 р.

*Свідчення Фабрики
Василя Климовича*

1924 р. н., с. Демківка Тростянецького району
Вінницької області (нині проживає у с. Піщана
Балтського району Одеської області).

Я помню 1933 рік із того, що ходив на роботу в Капустянський совхоз при цукровому заводі, який знаходився за 3 кілометри від нашого села. Була така дитяча бригада по збиранню бурякового довгоносика. Бригадіром був дядько на прізвище Катрич, ім'я не помню. Управляючим совхозу був Ярошенко, імені теж не помню. Він дав бригадіру наказ, щоб тих, хто вийшов на роботу, нікого не відправляли додому, а брати на роботу, щоб виписати талони на день - сніданок, обід і вечеря. Давали рано сто грам хліба, вдень - двісті грам, увечері - сто грам і три рази гарячу пищу (похльобка з ячмінної крупи, вода). Так як ми були малими, для всіх зводили шалаші, щоб люди могли

«Людність і неможливий час»

переночувати, і знову до роботи. Всі заходи виконувались завдяки директору заводу Шрамко Григорію Івановичу. Ще поблизу сахзаводу був откормочний пункт. Там були і корови, котрих доїли і молоко перегонили на сметану, а перегін роздавали робочим заводу на кілька чоловік у сім'ї. Якщо 5 душ, то давали 0,5 літра.

З сіл, які знаходилися поблизу Капустян, его цукрового заводу (Капустяни, Демківка) люди ходили на роботу в завод і совхоз. Тут людям варили обіди і сніданки, то тут люди не вмирили, а в селах Савинці, Китайгород, Козинці, Летківка, Северинівка почті що сплошне хати стояли пусті — люди повимерали.

У селі Демківці помню 1933 рік, коли людей виносили на кладбище на драбинах і скидали в яму всіх підряд. У моєї мами був двоюрідний брат Пантелеймон Іванович Шаргородський, котрий вряди годи нам помагав. То принесе шматочок хліба, мисочку крупи. В нашій сім'ї було троє дітей, мама, батько і бабуся. Всі вижили.

Записала Григорівич С. І. 18 травня 2009 р.

Свідчення Антоненко

Ольги Петрівни

1928 р. н., с. Петрівка Новобузького району
Миколаївської області.

Я була ще досить мала, щоб пам'ятати ті страшні часи, але мама мені розповідала про страхіття того часу. В Петрівці як такого голоду не було, колгосп кожного дня видавав дітям по жмені зерна чи то пшениці, чи кукурудзи. Але скільки влізе в маленьку дитячу ручечку?! Заборонялося збирати колоски на полі, та й люди боялися закону «Про п'ять колосків». Тому обходились, хто як міг: пекли пиріжечки з лободи, варили «похльобку», одним словом, виживали. Був у нас на фермі дядько Петро, який, не зважаючи на суворе покарання при допомозі дітям нужденним за рахунок колгоспу, потайки крав обрат, сироватку, яку

привозили свиням та телятам, і підгодовував нас із мамою. Він розумів, що ми не переживемо цього страшного лиха.

Записали Андрющенко Д. О., Панін М. С.,
Курчук І. О. 10 вересня 2009 р.

Свідчення Остапка Олександри Михонівни

1923 р. н., с. Андріївка Бердянського району
Запорізької області.

...А через неділю ці самі «активісти» прийшли опять. Мамуся за образом в углу сховала мішочок з кукурудзою. Кіло, може, з п'ять, а я, мала-дурна, стояла і дивилася на Бозю і шептала: «Не віддавай!». То один з них глянув на мене, тоді — на ікону, підійшов, зірвав її, і на долівку упала ця торбина. Він її узяв і кинув іншому, Васильом його звали. А сам пішов. Я стояла і тихо плакала: і Бозя розбився, і кукурудзяної каші не буде. Тоді цей дядя Вася підійшов до мене і мовчки в руки, які я держала біля грудей, всунув цю торбу і вийшов. До сих пір пам'ятаю його очі. Очі дяді Васі...

Записали Ворона К. О., Палій В. В.,
дата запису невідома.

Свідчення Черванюк Любові Василівни

1919 р. н., с. Цвіклівці Кам'янець-
Подільського району Хмельницької області.

Були тато, мама, бабуся — повмирали. За два тижні — троє. А я залишилась у хаті одна, дванадцять років мені, що можу робити? Немає що з'їсти, зранку йду з хати, до вечора ходжу по садках і пасуся, зелень їм, шукаю квасець, а його важко знайти, бо не одна я ходжу. Їм листя липи, воно гірке, але їм, шукаю лободу і їм. Словом, як кізка жила. Потім захворіла. Черешні доспіли, а я не можу встати, до дерева дістатися. Сусідка прийшла, черешень принесла, очі їли б, а в роті гіркота, як полин. Пізніше ця ж сама сусідка принесла

мені меду, але я й меду зразу не могла їсти. Лише пізніше відчула в роті солод. Сусідка каже: «Це добре, що ти вже почула смак меду, будеш видужувати». Вона спасла мене від смерті. Я завжди їй була вдячна, поки вона жива була. Не можу такої доброти забути...

Записав 9 серпня 1992 р. Шевченко Олександр
Миколайович від Черванюк Любові Василівни //
Рукописні фонди навчально-наукової лабораторії
етнології Кам'янець-Подільського державного
університету. — Зшиток № 27. — 1992.

*Свідчення Проконішиної
Танни Іванівни*

1927 р. н., с. Вільшанка Вінницької області (нині
проживає у м. Кодима Кодимського району
Одеської області).

У 1932 році моя родина жила біля старого кладовища. Сім'я наша складалася з 5 осіб. Батько й мати були роботящі, тому, незважаючи на тогорічний неврожай, у родині були деякі запаси зерна. Коли влада забрала восени останнє зерно та глечик фасолі, вона забрала тата з мамою, яких невдовзі розстріляли. Пам'ятаю, як ми з моєю сестрою і братом сиділи голі під хатою, зима була, їсти хотіли. Наш сусід дід Пилип кожного дня приносив нам по кусочку мамалиги.

На жаль, брат Давидов Дмитро Іванович, більшу частину їжі віддаючи нам, спух від голоду і помер. Людей, які помирали, кидали в яму і заковували.

Записала Єлькіна В. Д. 14 квітня 2008 р.

*Свідчення Півлетко
Олени Матвіївни*

1924 р. н., с. Шестеринці Лисянського району
Черкаської області.

...Були сторожі, об'їздчики, які забороняли збирати колоски. Але серед них був один хороший сторож Кальченко Олекса, він дозволяв збирати, говорив: якщо я крикну, чи голосно кашляну,

тоді тікайте. Збирали, оглядалися, дуже боялися, а потім вибирали кожну зернинку з колоска. В колгосп забрали коняку, воза. Навіть приїхали і зняли бляху, якою була покрита комора. Батько робив у колгоспі. Ходив за сівалкою. Одного дня його привезли додому. Вже не міг ні ходити, ні працювати від голоду. А вберегло сім'ю від голодної смерті те, що старша сестра Явдоха передала з Донбасу 24 кг борошна, і мати брала по трішечки і варила якусь баланду. Крім осередків з кукурудзи, їли різні корінці і липове листя (всі липи були без листя).

Записала Гордієнко Л. І. та Горячкіна Н. 20 жовтня 2009 р.

Свідчення Крижанівського Федосія і Дарії

(нині покійні, спогади записані зі слів внучки
Рибак Євдокії Іванівни 1954 р. н.)

с. Лабушне Кодимського району Одеської області.

...Була біля цвинтара хата. Там жили учителі. Вчили дітей, допомагали людям. Федосію взяли до школи, щоб замітала. Давали стакан крупи на три дні. А маму забрав Баркар (більш заможний), вона пасла корови. Теж давали так само, як Федосі. Потім його вивезли на 3 роки в Сибір. У нього є внучка, вона зараз живе в Іллічівську. Люди добром згадують його. Він був активіст. І коли мали робити обшук, він попереджав людей сам. І через учителів. У нього тоже була сім'я велика — 8 душ.

Записала Тримуруш Г. І., дата запису невідома.

Свідчення Куцої Лідії Євстратіївни

1925 р. н., с. Осіївка Бершадського району
Вінницької області.

Уже весна була, трохи легше жити стало. Вийшла я одного разу на подвір'я і бачу: лежить у нас на траві наша сусідка, молода дівчина по імені Варка. Лице в неї напухло і стало червоне,

мов морква. Шкіра на щоках полопалась, очі запухли так, що вона їх розкрити не може. Я побігла в хату і кажу мамі: «Ой мамо, у Варки лице напухло, от-от лопне!» Вийшли з хати мама і тато, взяли і занесли Варку до хати, дали їй кружку молока... В нас корова була. Мама лице їй кисляком промила. Дівчина полежала у нас в хаті на лавці, їй стало легше і вона пішла додому. Мама їй сказала: «Ти до нас, Варко, приходь надвечір, я тобі кружку молока буду давати, а то помреш. Бач, як ослабла.»

Потім вона до нас приходила, і мама давала їй кружку молока. Кожен день, аж доки літо не прийшло. Так Варку моя мама спасла від голодної смерті.

Записав Тодоренко В. І., дата запису невідома.

Свідчення Рябченка (Струсевич) Жени Васильовича

1927 р. н., с. Бендзарі Балтського району
Одеської області.

Головою сільради в 1933 році був Кисляк (чи то прізвище, чи то прізвисько). Він з активістами оббирав людей до нитки, а потім після цих погромів пиячили. А жінка Кисляка — Палазя крапа з дому, що могла, і носила нам продукти, бо ми були сироти. Батько помер в 1932 році. Підслухувала, коли мала прийти бригада, і нас завжди мали вислати, теж говорила. Мати на цей час ховалась.

Серед активістів теж були людяні комсомольці Іван та Авксентій. Теж трохи підкидали то крупи, то картоплі.

Прийшов наказ виламати нашу кукурудзу на полі. Іван та Авксентій просили комсомольців, щоб вони втоптували качани в землю і все не ламали. Ми з матір'ю — я і сестра Марія — вночі збрали залишки кукурудзи. Мати тоді ледь не збожеволіла з горя. Мати була родом з Балти, з Моголи.

Трохи підробляла в євреїв, одну звали Євгенією. Вони дуже нам допомагали продуктами, давали поношену одежину. (А потім ці сім'ї євреїв знайшли притулок у нас у Велику Вітчизняну війну, ховаючись від німців в погребі, і спаслися). Ще трохи допомагав батьків рідний брат Струсевич Павло Юхимович — то круп, то якусь ложку молока.

Вижили і самі, і з допомогою добрих людей.

Записала Учуєва Л. О. 3 вересня 2009 р.

Свідчення Липвиної Софії Семенівни

1921 р. н., с. Березівка Балтського району Одеської області (нині проживає в с. Обжиле Балтського району Одеської області).

Сім'я наша була велика: батько — Шаповал Семен Васильович, мати — Шаповал Дарія Максимівна та нас восьмеро дітей.

Я пам'ятаю ті страшні роки голодування. Люди їли м'ясо з дохлих коней, їли траву та померзлу вонючу картоплю. Люди билися один з одним, щоб набрати тої мерзлої картоплі, яка залишилася на полі. Потім цю картоплю сушили і їли. Пам'ятаю, як мати купила кусочок макуху, який розділила між нами та ще й розділила на сім'ю нашого нанашка.

Наша сім'я пережила період голоду 1932—1933 рр., дякуючи тому, що у нас була корова, яку ми утримували у другій половині хати і сторожували, щоб ніхто не вкрав. Разом із коровою у хаті утримували ще й поросся.

Всім сусідам допомагали: бабці Горпині Сорокатій, а у неї невістка — Фотя, і у Фоті троє малих дітей, цю сім'ю ми виручали молоком. Була ще сусідка бабка Марина Дикола — наша мати їй теж носила по стакану молока. Були у нас родичі — сестра мого тата Варвара, і у них була велика сім'я. Якось дід Олексій був дуже хворий, і наша мати занесла їм молока, щоб дід Олексій одужав,

«Людність і немодний час»

але тітка Варвара не дала діду молока, а розділила між дітьми, при цьому сказала: «Дід старий, йому все рівно помирати, а дітям треба виживати». Пам'ятаю, як батьки зарізали порося і бігом поставили в казан варити, щоб ніхто не забрав те порося. Мати поставила казан з м'ясом далеко в піч, а спереду запалила кирпичі, які робили з коров'ячого навозу, щоб забити дух м'яса. І в цей час до нас направились бригада, яка забирала в людей все, що є їсти. Керував цією бригадою дядько Василь Шаповал. Зачувши запах м'яса, він зайшов до хати, а всі почали кричати і пищати, щоб він не забрав те м'ясо, яке варилося в печі. Побачивши все це, дядько Василь сказав хлопцям із бригади: «Хлопці не заходьте до хати, тут нічого нема, тут навоз палять і навоз варять». Так дядько Василь врятував нас від голоду. Також пам'ятаю, як в школі вчителька Боделан Галина Петрівна запитувала в класі про те, в кого є щось їсти, а ми сиділи і мовчали, бо думали, що вчителька хоче забрати в нас їжу. Потім говорила: «Діставайте їжу, в кого яка є, діліться одне з одним, їжте, аж потім ми розпочнем урок.»

Записала Чорна В. С. 30 вересня 2009 р.

Свіргення Миш Танни Іванівни

1926 р. н., с. Хитці Гадяцького району
Полтавської області.

На період голоду було 6 років. Есперцет насіння мололи на жорнах, добавляли воду і пекли оладки. Есперцет нас і вивів, щоб ми не померли. Батько працював на складі в Гадячі і приносив жменю насіння, і їли. Були смачні, тепер би їх ніхто не їв. Недалеко жив сирота Василько, прийде і сидить біля двору, мати йому насипле їжі. Кізяк викине із сарая, і за це мати йому давали їжі.

Він жив сам, батьки померли, а хата стояла недалеко від нас. Петро Мироненко жив недалеко і говорив, що нас врятувала тітка Горпина, підгодо-

увала нас обох — Василька і мене, поки забрали в патронат, де старий дитсадок. Це було як у дитбудинку, жили там і харчувались. Відкрили його зразу після 1933 року, і був патронат до 1941 року. Як колгосп обрзувався, була там кухарка Надія Федорівна Садкова і баба Параска, дивились за дітьми.

Була у мене сестра Марія, 1923 року народження. В Голодомор ніхто не помер, батько спас насінням. Сусідам давали, баба Санька, баба Харитина ішли, і їм удіяла мати...

*Записав учнівський пошуковий загін «Дзвін» під керівництвом
Зубко А. В. 16 вересня 2009 р.*

Свідчення Чорної Лігії

*1914 р. н., с. Ганівка Дунаєвецького району
Хмельницької області.*

Тоді мені було 19 років. Я добре пам'ятаю цей рік. Він для мене був найважчим за все моє життя. Урожай у 1932 році був поганенький, але прийшли активісти, вимели все з дому. Забрали нашу годувальницю — корову, вигорнули з погребя картоплю, буряк, залишилися ми з порожніми горшками. Сусіди боялися нам щось дати, ще й самі не мали, боялися самі залишитись без харчів. Ми були приречені на голодну смерть. Я з мамою вижили, а моя сестричка семирічна Марійка померла, і батько. І вже зовсім біда була, та врятувала нас мамина подруга, що жила на другому кінці села. Вона десь заховала трохи квасолі і кукурудзи і ділилася з нами цими статками до останнього. Я все життя молюся Богу за неї та її родину.

*Записала Марчук А.,
дата запису невідома.*

*Свідчення Покровка
Віктора Яковича*

1927 р. н., с. Заставля Дунаєвецького району
Хмельницької області.

...Та ми вижили. Мусили. Добре, що пастухом був трішки; на полі надоював молока і так пив. Нам з мамою дуже допомагали сусіди. Вони були близькими родичами чаньківських «чорних», «прибирайлів» (так в нашому селі називали міліціонерів і сільську владу). Принесуть, було, жменьку ячменю чи кукурудзи, я нарву лободи. То мати товкла на ступі ото все разом і виходили пампушки. Отак і їли.

Вийхали вони із Заставля 33-го року. Прізвища їхнього не пам'ятаю, пам'ятаю, що тьотя Нюся і дядько Вітя. Своїх дітей у них не було, мабуть, тому і допомагали нам з мамою. Спасибі їм...

Записала Марчук А., дата запису невідома.

*Свідчення Безручко (Кистерної)
Олени Яківни*

1926 р. н., с. Хотіївка Семенівського району
Чернігівської області.

Коли настали голодні часи, мені було 7 років, тому я дуже добре пам'ятаю більшість подій того часу. Наша сім'я проживала на вулиці Псарня (зараз Красна). Не було чого їсти, кожна сім'я голодувала. У цей час моєму батькові було доручено організувати колгосп на вулиці Піщанка і Мирошниківка (зараз вулиці В. В.Сенька та Замістя). Колгосп називався "Доброволець «. Мій батько старався врятувати від голоду колгоспників та їх дітей. Я добре пам'ятаю, як тато із завідувачкою дитячими яслями тіткою Улею ходили по хатах, забирали і відносили на руках у яслі дітей, там їх годували. Так вони врятували від голодної смерті всіх дітей колгоспників.

Кілька років тому на вулиці до мене звернулася незнайома жінка, називаючи мене по батькові.

— Звідки Ви мене знаєте? — спитала я.

— Ваш батько, Яків Петрович врятував нам життя у 33-му. Після похорону батька ми з маленькою сестрою, опухлі від голоду, сиділи у своєму будинку. Увійшов голова колгоспу, узяв сестричку на руки, мене за руку й повів до ясель.

*Записала Руденко О.,
дата запису невідома.*

Свідчення Рабчуць Олени Деметрівни

1925 р. н., м. Первомайськ Первомайського району
Миколаївської області.

...На базарі до мами часто підходив маленький хлопчик, невідомо звідки він узявся. Якось весною він біг і впав, розбивши голівку. Зібралися навколо нього люди, але забрати хлопчика додому ніхто не міг. Тоді мама запитала, як його звати, і він відповів: «Толя».

Це нагадало мамі її рідного Толю, який був тоді з батьком на Донбасі, і мама забрала хлопчика до себе. Одного разу під вікном нашої оселі упала знесилена дівчинка, її звали Тетяна. Мама її теж приютила. Почалася весна 1933 року. Люди почали їсти траву. Давилися лободою, аж зелений сік стікав по бороді. Набивали на полі животи травою і гинули від такої їжі. Але далі ставало трохи легше, стали рости овочі на городах, в садах дозрівали фрукти.

Влітку батько, я і брат Толя повернулися із Донбасу до Первомайська. Через те, що я погано харчувалася у брата і невістки, а мама дома почала мене краще кормити, я дуже захворіла. Але все обійшлося. Якраз коли я хворіла, за Тетянкою повернулася її мама. Вона привезла нам, на знак подяки, торбу сушених кабачків. Хлопчика Толю забрав до себе в сім'ю батьків товариш, у нього не було своїх дітей. В роки Великої Вітчизняної війни Толя загинув на фронті.

*Записали Собко В. і Савенкова А.,
дата запису невідома.*

*Свідчення Крохи
Антоніни Федорівни*

1921 р. н., с. Баба (Жовтневе) Менського району
Чернігівської області.

...Я пам'ятаю нашу сусідку — бабу Варку, яка жила сама і весь час нас дітей потроху підкормлювала: то ладок з клеверу принесе, то гірсточку муки. Для нас то було величезне свято. Ото так ми і вижили.

Записала Копил Т. І. 8 вересня 2009 р.

*Свідчення Там'янів
Нараски Митрофанівни*

1929 р. н., с. Придніпровське (Мойсинці)
Чернобаївського району Черкаської області.

У 1933 році активісти колгоспу с. Мойсинці (Котурна Яків і інші) прийшли і позабирали все зерно, картолю і нас вигнали з хати, а наш доктор Значківський допоміг вернутися в свою хату. І він допомагав багатьом людям в селі вижити в той лихий час.

Записали працівники Чернобаївського
районного краєзнавчого музею,
дата запису невідома.

*Свідчення Черненко
Марії Іванівни*

1922 р. н., с. Дем'янівка Семенівського району
Полтавської області.

Сусідський хлопчик Вася, 1922 р. н., з ложечкою своєю щодня до нас ходив. Бо в тій сім'ї троє дітей померло з голоду. І завжди Васі лепьошечки одділяли і тарілочку якоїсь баланди, що не можна було назвати ні супом, нічим.

Вася вижив, поступив у воєнне училище, став старшим лейтенантом, загинув, визволяючи Польщу...

Записали члени краєзнавчого загону
Оболонської ЗОШ І—ІІІ ст. Семенівського району
Полтавської області, дата запису невідома.

*Свідчення Назарчука
Володимира Максимовича*

1928 р. н., с. Черепінь Овруцького району
Житомирської області (нині проживає
у м. Овруч Житомирської області).

...Мене рятувало те, що друг мого батька був мельником, іноді давав нам трошки муки, і мати пекла пісні млинці, і ми ними ділилися. Щоб млинців було більше, до них додавали лободу, бур'ян та різні трави. Я збирав гнилу картоплю. Ото картоплю викопали, а ту червиву, що там залишалася, я брав і їв. У моїй сім'ї було семеро дітей, хто був сильніший — виживав, а хто був слабшим — звісно помирали...

*Записали члени пошукової групи «Колосок пам'яті»
Новоуївинської гімназії Житомирського району
Житомирської області, дата запису невідома.*

*Свідчення Білецької (Толовченко)
Валентини Андріївни*

1932 р. н., с. Плющівка (Єфінгар)
Баштанського району Миколаївської області
(нині проживає у с. Новоукраїнка Березнегуватського
району Миколаївської області).

...Мама розповідала, що родина вижила завдяки тому, що їм допомагали інші люди. Це були євреї, котрі проживали в селі, адже село Плющівка на той час була єврейською колонією. По сусідству жила єврейська сім'я. Євреї віяли молоко і завжди давали «обрат», сир. Батьки часто говорили про те, що в селі люди ділилися продуктами. В ньому проживали не тільки євреї, були і українці, і росіяни, і німці. А ось у сусідньому селі Новогеоргіївці Баштанського району (ще називають його с. Булгакове), звідки був родом батько, Головченко Андрій Матвійович, багато людей вимерло. Інші приходили в Плющівку просити їжу. І люди в селі ділилися, допомагали, чим могли.

*Записали учні Новоукраїнської
ЗОШ I—III ст. 29 серпня 2009 р.*

*Свідчення Сильченко
Ганни Тимофіївни*

1925 р. н., с. Хустянка Сміленського району
Сумської області, (нині проживає у с. м. т.
Велика Лепетиха Великолепетиського району
Сумської області).

Я, Сильченко Ганна Тимофіївна, народилася 6
мая 1925 року у селі Хустянка Сміленського райо-
ну Сумської області.

У роки Голодомору жила у Сумській області у
Хустянці. Такий голод терпіла, що я вам не можу
розказати. Коли мама вмерла, мені було 7 років,
чи начало 8-го, і був у мене братик малий. Дуже
плакав. Не тільки я плакала, а плакав і він.

Коли ми осталися удвох із братиком, уже мами
не було. Устали утром, дуже плакали. До нас
сусіди приходили і їсти нам приносили, і нас за-
бавляли, щоб ми не плакали. У нас не було такої
терплячки, щоб не заплакати. Бо я бачила голод
страшний. Крім лободи та якоїсь вишеньки вес-
ною рано, а братик все время просив: «Гало, дай
мені їсти, дай мені їсти». Братик мій рідненький,
та як же я тобі недавно давала, трошки, бо люди
нам добрі приносили додому. Приносила тьотя
Даша, тьотя Марія і тьотя Валя. Нам усі сусіди
приносили. Тільки просим, шо дітки не сидить у
хаті, а виходьте на вулицю, ідіть по дворах і ка-
жіть дайте нам шо-небудь покушать, бо ми хоче-
мо дуже їсти, у нас немає нічого в хаті, ні мами, ні
їсти, і в хаті в нас холодно.

Коли прийшли всі сусіди, виманили нас на ву-
лицю, щоб ми ходили тільки по вулиці, а не сиді-
ли в хаті. А тоді на другий день вийшли ми з хати,
і пішли на другу сторону вулиці. А там були дуже
приятні жінки, що кажуть: «Дітки, давайте зайде-
мо в хату, бо надворі холодно. Нагрієтесь, поку-
шаєте — не на вітру та снігу». Ну, ми посиділи в
неї. Готували нам — деруни з картошки. Ото на-
деруть вони і напечуть на сковорідці, нас нагоду-
ють, і додому було тьотя Лена (забула прізвище)

було проведе додому, і каже: «Дітки не бійтеся». Ну, ми все одно боялися спати у хаті. Укритись у нас було — подушки були. Ми одну подушку постелемо, другою вкриваємося, до тих пір плачемо, поки чую — братик спить, а я дужче собі плакати хочу і боюся, думаю, щоб його не розбудить, коли чую уже, як день, у хаті видно та й кажу, що хтось стукає. А він каже: «А я боюся, я боюся.» А я кажу: «Не бійся, це хтось іде». Коли прийшла тьоття Маруся Лащ і дядько Павло каже: «Ну дітки, як ви тут?» «Та ми боїмося, плачемо — почули, як хтось іде». А дядько каже: «Нічого дітки, не плачте. Я сьогодні буду йти в сільську раду, чув на роботі, що будуть інтернат Хустянський розвозить по колхозах, бо там, де у школах ми були, у двох домах дуже мерли з голоду, одне одного гризуть, плачуть, бо їсти хотять».

Дядько каже нам: «Нічого, прийде время, і буде вам там трошки лучше». Коли пройшло, може, місяць, може, більше, бо бачимо, що шось метекеяться. Дядько Павло каже: «Я тьотю Дашку, вона там буде завідуючою, просив її, щоб там хлопчиків отдельно. — Я забула, як колхоз — чи Леніна. — Нічого дітки, буде все хорошо. Я сказав тьоті Даші, щоб вони вас не розлучали, бо кажу там хлопчик маленький, дівчинка трошки старша, хлопчик все время плаче за нею, і бігає: «Гало! Гало! Не брось мене ніде. А я, каже, та не бросю, так він все врем'я біля мене». А та тьоття Даша була заведуючою у нас в інтернаті, кухарок дві були. Нас не розлучили.

У інтернат нас як привезли. У колгоспах було на зиму заготовлено і картошка, сахарні буряки. Наварять нам картошки, а як сахарний буряк наварять — воно як чай — солодкий, і давали по кусочку (повар Марія Лащ чи Настя Лащ — це вони були дві сестри, її тут був син Петро — цей год він умер). Дуже хороша жінка. Вони нам давали часто їсти, тільки просять: «Дітки, не їжте, воно вам все буде. Будете ви їсти, ви дуже слабенькі, ви

наїстесья, воно получитсяя, шо ви можете вмерти». Ми боялися, багато не їли. Поїли-поїли, бігаєм, бігаєм, а їсти хочеться — біжим на кухню...

Свідчення Сильченко Ганни Тимофіївни // Груба М.
Підтримка ціною в життя. — Велика Лепетиха:
Самвидав ІПК, 2009. — С. 38—41.

*Свідчення Потупи
Ганни Кіндратівни*

1924 р. н., с. Віненці Переяслав-Хмельницького району Київської області.

Як воно було, я зараз розкажу. Сім'я була — мати, батько Потупа Кіндрат і двоє дівчат. Мені тоді було 9 років, я все добре пам'ятаю. Батьки робили у колгоспі, а мати мала двох малих, а на роботу ходила. В голод тримали корову і город. Корова була дійна. Люди ходили по молоко з слойчиками. Мати, було. ще не прийде із сарая, а вони вже стоять. Ми спасали багатодітні сім'ї Бражника Миколи Тихоновича і сім'ю Басюків та інших, і залишалось ще для своєї сім'ї. Мама була добра, ділилася з усіма, сусідам давала і кисляк. Батько був дуже сильний рибалка. Рибу ловив руками, варили уху і людям давали, і собі залишали. Батько прожив 59 років, мати прожила 77 років. Мені уже 86 років. Знаю, що людям варили в колгоспі самим німечним. Корова і ловля риби спасли сім'ю і всіх сусідів. Сім'я багатодітна сусіда Якова Храбця часто сиділа у нас, бо в нас було, що попоїсти. Корову держали у сінях на цепу, щоб ніхто не вкрав. Хочу щоб жили мирно і не було голоду.

Свідчення записала Литвин М. І. 14 вересня 2009 р.

*Свідчення Завалій
Анастасії Тимофіївни*

1928 р. н., с. Черепівка Буринського району Сумської області.

В сім'ї було четверо дітей, три брати: Іван, Михайло, Степан і я, а під час Голодомору мама підбрала дівчинку, Явдоху, їй тоді було 13 років.

Її батьки померли від голоду. Вона залишилась одна. Моя матуся не могла бачити як дитина голодує, жебракує. Вона була зі школи-інтернату, але втекла. Потім пізніше стало відомо, що школу-інтернат не забезпечували їжею. В ті строгі часи для нас, вдочерити її офіційно не вдавалось, про те й мови не було, всі намагалися вижити, часу на документації не було.

Записала Горбунова Ю. О., дата запису невідома.

*Свідчення Лісничої (Чорнобай)
Наїталії Іванівни*

*1927 р. н., с. Бугаївка Ізюмського району
Харківської області.*

Жили ми тоді у Бугаївці на Москалівці. У сім'ї було 10 чоловік: дід, баба, батько, мама, 3 брати і нас троє дівчаток. Дід — Чорнобай Тихін — помер з голоду. Старший брат пас череду у колгоспі і запас бугая — хтось украв і зарізав. Так прийшли і забрали корову за бугая, а з ним і все що було. У кориті була жменя муки, то і її забрали. Батько, мати і 2 -є дітей (16 і 18 років) поїхали на заробітки в Донецьку область, а ми залишилися з бабуською. Ми почали пухнути з голоду. Мене, Колю і Ваньку одвели і бросили на станції, а Марію посадили на потяг, що йшов до Москви. Та її зняли з потяга у Банківському районі і віддали до дитбудинку, а нас підібрали і віддали в приют до м. Ізюма. Хлопців звідти забрали і де вони поділися невідомо по сьогоднішній день. Мене ж помітила одна жінка, у якої не було дітей і забрала до себе потай. Помила, обстригла, вибрала воші, бо кишіли в голові, одягла й обула. Прожила я в неї два з половиною років. Здала вона мене до садочку. Звали її Трофименко Єфросинія. Одного разу ми пішли з нею на базар і зустріли дядька — ганчірника, якого прозивали Щитильником, і я впізнала його. Я розповіла тій жінці, написали листа. Бабуська приїздила двічі: раз не знайшла, а другий знайшла. Мене повернули, віддали по мішку

одягу і взуття. З бабушкою поїхали до батьків у Красний Лиман, а вони мене уже і не впізнали.

В селі на той час вимирали цілими сім'ями. В Ізюмі також. Лежали по вулиці мертві як снопи. Біля кожної лікарні був сарай, так за день зносили і скидали туди й накидали повно. Дуже багато було дітей...

З сестрою Марією, яку відправляли на Москву, зустрілися через 35 років. Розшукали один одного через оголошення в газеті.

Записала Теницька Г.І. 28 березня 2008 р.

*Свідчення Бондаренко
Валентини Данилівни*

1928 р. н., с. Богословка Первомайського району
Миколаївської області.

У ті страшні 1932—1933 роки нам допомагав Мартиновський Василь, який проживав у селі Софіївка. Він був голова сільської ради. Допомогавав тим, що крав на полі посіяного жита, потім перемелював на муку і роздавав людям. Навіть коли на вулиці була негода, він заколював штани і блукав по полю в пошуках залишків колосків, зерняток кукурудзи, соломи. Коли на полі збрали весь врожай, Василь падав навколішки перед головою колгоспу і благав, щоб йому дали трішки зерна, яке він розділить між людьми.

Записав Смульський М. 14 вересня 2009 р.

*Свідчення Ноганської
Тамми Карпівни*

1925 р. н., с. м. т. Доманівка Доманівського району
Миколаївської області.

Народилася я в 1925 році у невеликій родині: тато, мама і сестра Наташа. Проживали ми тоді в селі Цвітковім. Ті страшні роки я пам'ятаю добре. Пам'ятаю те страшне почуття голоду, яке нічим не можна було загасити.

Батьки мої і сестра працювали в колгоспі. Вони всі йшли на роботу, а я теж дома не сиджу. Іду

по селу, питаю якоїсь роботи за харчі. Кому город скопати? Кому в садку поратись? За роботу хто очистків сипне з картоплі чи буряка, хто жменьку каші. Несу все додому.

Після обіду завжди вартувала біля паркану нашого міліціонера Пенкіна. Злий був чоловік. Наші сельчани його дуже боялися. Його дружина в цей час виносила за ворота очистки, а я їх забирала. Одного разу він застав мене за збиранням очистків. Підняв за комірець, а у мене і ноги потерпли. Він почав розпитувати: де я живу, чи є у мене батьки? Потім взяв мене за руку і повів до хати. Велів жінці нагодувати мене, ще й дали мені додому жменьку дерті. Але наказав нікому не розповідати про це.

Працюючі в колгоспі харчувались на роботі. На працюючого давали по 700г хліба і черпак борщу. Пізніше стали виділяти по 200 г і на дітей. Пам'ятаю, як захворів тато, як почали опухати у нього ноги і руки. Я з колгоспної кухні носила йому обід. Наллють мені у глечик черпак борщу, а я поки додому донесу, то руками всю гущу з нього виберу і з'їм.

Зараз розумію, що не думала про тата, але ж той клятий голод.

Дякувати Богу, вся моя родина пережила ті страшні роки.

Записали Пишна Я., Тамбовський Є. 29 травня 2009 р.

*Свідчення Шербець
Георгіїї П'янівни*

1917 р. н., с. Щербані Вознесенського району
Миколаївської області, (нині проживає
у м. Нова Одеса Миколаївської області).

— Я народилася у 1917 році в с. Щербані Вознесенського району, в багатодітній сім'ї. З 1947 року я живу в м. Нова Одеса, бо вийшла заміж.

— Що Ви пам'ятаєте про голодні роки 1932—1933?

— Голод був у нашій хаті, в сусідах і по всьому

Людність у неможливий час

селі. Всі вмирили, голодали, бо не було що їсти. Важко було пережити зиму. Люди в шинелях забрали все, що було. Вмирили люди і тварини. Важко було на це дивитися. Дивитися, як вмирають твої рідні, вони вмирили тяжко. Спочатку померла найменша сестричка, а потім найстарші брати і сестри, мама. В живих осталися я і батько. Нам допоміг вижити сусід Іван Балакшей. Він працював комірником. Тайком приносив дерті, макуху. Змішувала макуху, дерть, листя буряку і пекла «балабушки». Це було нам хлібом. Їсти його було важко, бо скрипів на зубах пісок. Ми його ковтали. Так я з батьком вижила.

— А хто такий Іван Балакшей?

— Це наш сусід. Він був добрим чоловіком і любив дуже дітей. Своїх у нього не було. Він був одинаком, інвалідом. Ми його дуже любили. Грав з нами в різні ігри, робив тряпчаний м'яч. Змайстрував для нас колесо для гри. Про дальше його життя я не знаю, бо переїхала.

*Записали вихованці гуртка
«Історичне краєзнавство» Будинку
дитячої та юнацької творчості
м. Нова Одеса, 29 серпня 2009 р.*

*Свідчення Тороденко
Нелігеї Григорівни*

1925 р. н., с. Осіч Бахмацького району
Чернігівської області.

...Наша сім'я була невеликою: чотири чоловіки. Батько — Патай Григорій Левкович, мати — Мотря Сергіївна, сестра Антоніна та я.

Батько вмів шити та лагодити взуття. Та дуже часто робив це «за спасибі», так як люди не мали чим заплатити. А взагалі, як плату, приносили хто що міг. Ми й тому були раді.

У нашому господарстві була корова, дякуючи якій ми й вижили.

По селу ходило багато людей, просячи милостиню. Ходили і маленькі діти, голі, босі. Як згадаю,

то аж мороз поза шкірою. Поглянеш на них — такий жаль бере, наче б і допоміг, але чим?!

Пам'ятаю: ходила сім'я — мати з трьома дітками, найменшій дівчинці — років три, не більше. Двері хати були замкнені (їх не залишали незамкненими навіть вдень, боячись, що можуть вкрати те останнє, що лишилось), то вони почали стукати у вікна, благаючи дати поїсти. Ми з сестрою попросили матір віддати їм нашу вечерю. Мати подивилась на нас з таким сумом в очах та й сказала:

— А що ж ви самі будете їсти, діточки?

— Ми не хочем, ми не голодні.

Мати дала їм кусень перепічки та трохи молока. Ніколи не забуду, як дівчинка обняла нашу матір і сказала: «Тіточко, дайте я Вас хоч у руку поцілую». І це був не поодинокий випадок.

Моя мати, Царство їй небесне, говорила, що до самої смерті не забуде ті слова і той не по-дитячому дорослий погляд.

Я розказую про голод своїм дітям і онукам. І не дай, Господи, пережити їм те, що ми пережили в ті роки. Молюся Богу, щоб вони не знали і ніколи не дізнались, що таке голод.

*Записали працівники відділу з питань внутрішньої політики та зв'язків з громадськими організаціями та засобами масової інформації апарату Бахмацької райдержадміністрації Чернігівської області
15 лютого 2008 р.*

*Свідчення Ковтуня
Івана Опанасовича*

1923 р. н. с. Бахмач Бахмацького району
Чернігівської області.

Моя теця Євдокія Кузьмівна, яка проживала в с. Бахмач, розповідала, що під час голоду 1932-1933 років їй було дуже тяжко, адже сама вихувала трьох дочок. Одного разу до неї прийшов сусід Руденко Кузьма і каже: «Дай мені мішок». А теця й дума собі: «Такий багатий, а навіщо йому мішок?» Вона дала мішок, а він до неї: «Пішли

Людність і неможливий час

за мною». І дав їй коробку із ячменем: „Перемелеш на борошно, дітям щось спечеш». Усе життя пам'ятала теща про вчинок свого земляка.

Записали працівники Бахмацького районного музею. 19 червня 2009 р.

*Свідчення Іванова
Василя Максимовича*

1920 р. н. с. Бахмач Бахмацького району
Чернігівської області.

Під час голодовки 1932—1933 років моя мати Мотря Дем'янівна, 1895 року народження, дізналась, що на Бахмач-Пасажирському люди помирають. Мати робила мамалигу з кукурузної муки, брала мене, і ми носили її на станцію, в бік казарми, людям, які помирали від голоду.

Записали працівники Бахмацького районного музею. 19 червня 2009 р.

*Свідчення Курико
Олександри Павлівни*

1922 р. н., с. Володимирівка Городнянського району
Чернігівської області.

Народилась я в 1922 році, у 1933-му мені виповнилось одинадцять. Пам'ятаю мало, нас у сім'ї росло шестеро дітей. Жили бідно, але тримали корову, молоко було, та його не вистачало на всіх.

Деякі односельці жили ще бідніше. Моя покійна мама, Кулько Мотрона Юрківна, була дуже милосердна. Потай від нас і батька давала молоко та картоплю сусідці з дітьми, щоб ті не померли з голоду, бо постійно хворіли.

Вона і нас заспокоювала, просила потерпіти, обіцяла — життя покращає і всім стане легше.

Може, і ще хтось комусь допомагав, але так, щоб не знали, боялися, що можуть відібрати останнє. Не виступали проти такого життя, терпіли люди й усе.

Записала Скидан О. М. 06 липня 2009 р.

*Свідчення Гончаренко (Барабаш)
Ольги Тимофіївни*

1927 р. н., с. Червона Буда Корюківського району Чернігівської області (нині проживає у м. Корюківка Чернігівської області).

Я, Гончаренко (дівоче — Барабаш) Ольга Тимофіївна, 1927 року народження, українка, уродженка села Червона Буда Корюківського району Чернігівської області підтверджую, що в нашому селі в 1932—1933 роках був Голодомор, а не просто голод.

Що пам'ятаю сама, що з розповіді батька Тимофія Макаровича Барабаша і матері Феодосії Хомични, як ходила якась бригада чоловіків в будьонівках з палицями, які мали на кінці довгі металеві штири.

Цими штирями перевіряючи протикали землю в коморі, хліві, клуні, на подвір'ї, на городі, під піччю, шукаючи сховане зерно, муку, сало, картоплю, квасолю, горох та інше.

Пам'ятаю, як мій дядько тримав на руках маленьку дитину, а під нею вузлик з квасолею. Провіряючий вихопив вузлик, висипав квасолю в отхоже місце, напевне, щоб нікому не дісталось.

Липи стояли голі, як взимку, бо все листя об'їли люди. Але в цій бригаді перевіряючих був людяний чоловік — Штихно Йосиф Ігнатович, 1910 р. н. з села Наумівки, який допомагав людям. Проткнувши землю штиром і щось знайшовши, він доповідав, що нічого не знайшов. Ризикував чоловік дуже. Після голоду Штихно Йосиф став для багатьох сільчан Червоної Буди бажаним гостем, а в нашій родині — родичем, бо він допоміг нашій сім'ї вижити...

Записала Осипенко Т.В. 4 червня 2009 р.

*Свідчення Семенюк
Зінаїди Тригорівни*

1922 р. н., с. Великий Зліїв Ріпкинського району
Чернігівської області.

Мені йшов десятий рік, народилась 23 жовтня 1922 року, але добре пам'ятаю страхіття 1932 року. Похорони, похорони... Жила з батьками недалеко від цвинтаря. Привозили підводами мертвих, закутаних простирадлами, мішковиною, спускали в яму і закопували. Я плакала, і мати заборонила мені бігати і на це дивитися. У батька була корова, то ми особливо не голодували. З щавлю варили юшку, а з листя липи мама пекла пампушки. А проти нашого двору жила сім'я: Пасічник Мартин, дружина Палажка Афідівна і діти — Уляна 6 років і Варвара 4 років. Від голоду помер батько Мартин, здоровий чоловік, а невдовзі й обоє дітей. Жінка Палажка з опухлими ногами прийшла до нас з проханням поїсти. У нас не було ні хліба, ні картоплі, але була корова, а значить, молоко. Мати пекла якісь коржики з сухого листя липи, а я ходила рвала щавель по полю, варили зелений борщ з добавками лободи, щавлю, зірочнику (мокриці) і ще чогось. Мати стала давати Палажці по мисці цього борщу і по кружці молока кожного дня, вона приходила і їла. Так вона вижила. Завжди дякувала моїй мамі: «Ти мене спасла.» Коли померла моя мати в 1986 році, Рубаха Софія Василівна, Палажка прийшла і сказала: «Її душа буде в Бога на небі, бо вона допомагала людям і за моє спасіння» Палажка прожила велике життя — 93 роки. Разом з племінником побудувала добру хату, працювала у колгоспі, мала своє господарство, ростила дітей племінника. Велику допомогу робили в колгоспі, варили конину, давали всім, хто працює, приходили з домівок діти по 8 — 12 років, брали в горщики, їли вдома.

*Опрацювала Томилко Г. В. Матеріал надано
Чернігівською обласною державною адміністрацією.*

*Свідчення Клименок
Наталії Миколаївни*

1929 р. н., с. Новоукраїнське Ріпкинського району Чернігівської області (нині проживає в с. м. т. Ріпки Чернігівської області).

Люди пухли з голоду, дуже бідували. Збирали на полі, в дворах квітки, листочки і їли. Якось прийшла жінка з сусіднього села і позаздрила тому, що в нас хоча є трава. Збирали гнилу картоплю, терли її і пекли оладки. Сусіди мерли, їх імен вже не пам'ятаю. Сусід Антон робив ковалем, допомагав сім'ї, бо була маленька сестричка, а у них була корова, приносив молоко і картоплю, допомагав вижити.

Опрацювала Томилко Г. В. Матеріал надано Чернігівською обласною державною адміністрацією.

*Свідчення Погрібного
Павла Васильовича*

1917 р. н., с. Поділ Срібнянського району Чернігівської області.

Я добре пам'ятаю голод, вже в 1934 році пішов на роботу в колгосп, рятувалися, хто як міг, знаю, в 1947 році теж був голодовка, але легша, хто працював, тим давали їжу. Позабирали в господарстві все, навіть квасолію в глечики забрали. Коли забирали зерно з комори, я впав на воза і хотів розрізати мішок, щоб зерно розсипалося і залишилось вдома, так мене повезли в сільську раду. Правда, голова сільради, Мостовий Григорій Олексійович, розпитав мене, навіщо я це зробив, налякав, забрав ножа і відпустив додому. В 1933 році бригадиром у селі був Піддубний Іван, я лежав на печі, збирався вмирати, коли зайшов мій брат і говорить: «Уставай, Іван переказував, щоб ти прийшов до контори, випише чогось їстівного». Я пішов, так він забрав мене додому, погодував, дав хліба з борщем. Я хотів хліб залишити, забрати з собою, а його дружина каже: «Їж тут, я додому дам». На другий день бригадир ви-

Модернізм у неможливий час

писав продуктів і так мене спас.

Ті, хто забирав, ходили командою, і вдень, і вночі шукали зерно. Брат закопав діжку з зерном, так один вислідив, прийшлося переховувати. Вони жили, звичайно, добре, не голодували. Хто чинив опір, того били. В брата знайшли жито під подушкою, побили, хотіли забрати в тюрму, так він утік, впіймали, посадили на місяць. Хто був у колгоспі, тим давали їжу, пайок раз у день. Але люди не хотіли йти в колгосп, їх змушували голодом. Забирали зерно, господарські будівлі: клуні, комори, худобу. В нас забрали кобилу, а ми з братом забрали її назад, продали за 170 рублів, так нам штраф наклали 400 рублів, прийшлося купити лоша і здати в колгосп, а то б посадили надовго.

Поля охороняли назначені люди, саджали за колоски. Люди почали вмирати весною, ховали на кладовищі, або родичі, або сусіди, хто міг. Сироти ходили по селу, про них ніхто не згадував. Люди не помагали одне одному їжею, родичі допомагали. В нас дядько в Горобіївці був мельником, так макуху давав, а в сусідів нічого не було. Бригадир допомагав, люди не обіжались на нього. А скільки людей померло в селі, точно і не скажу.

Бог його знає, кого винить. Сталіна? Так він же не брав у мене хліба з хати, так я розумію, а може направляв...

Записав Шуляк В.П., червень 2009 р.

*Свідчення Хвист
Свдоки Петрівни*

1915 р. н., м. Чернігів.

У лютому 1931 року ми прийшли в Чернігів. Мама не працювала, а я пішла працювати в «Артіль Сталіна». Взуття не було, працювала по коліна у воді, страшно згадати... Постійно хотілося їсти. Частенько бігали до лісу, здирали кору з дерев, з неї пекли млинці, їли...

Але світ не без добрих людей! Пригадую, як

єврейські сім'ї Мочерет і Гринберг, які теж працювали в «Артлі Сталіна», допомагали нам, чим могли. Вони нас підтримували на цьому світі, допомагали їжею, одягом, давали нам роботу. Цим людям і так було скрутно самим, але жили, як одна сім'я. Як ми тоді виживали, і сама не розумію... Підтримку цих людей буду пам'ятати, скільки житиму...

*Записано членами гуртка «Сіверянський край»
9-Б класу ЗНЗ № 6 м. Чернігова,
12 червня 2009 р.*

Свідчення Бойко (Личко) Солохи Родіонівни

*1920 р. н., с. Білогірка Лохвицького району
Полтавської області.*

Жила я в селі Білогірка, де і народилася, в багатодітній родині з батьками. Батько — Личко Родіон Тихонович, мати — Личко Палажка та п'ятеро дітей.

У 1933 році, коли від голоду помер спочатку батько, потім брат Гриша, мати відвела мене до її далеких родичів на Зірку. Так називався невеликий хутір нашого ж таки Лохвицького району. Але від Білогірки він знаходився далеченько, десь кілометрів 15, як іти полями навпростець, як тоді всі ходили.

Там у сім'ї Гребінника Трохима та його дружини Насті я і прожила тяжкі роки голоду. Вони мене годували, по можливості й одягали, а я допомагала їм няньчити маленьку їхню дитину Тетянку. Та ще робила, що могла по господарству. Інколи на неділю вони відпускали мене додому в гості, даючи моїм рідним хоч якогось гостинчика. Людьми вони були щирими, лагідними.

А одного разу нам переказали сумну звістку: дуже тяжко захворіла моя мама.

Від голоду в селі люди стали хворіти на різь. Так у народі називали хворобу, яка поражала кишечник. Люди в Білогірці від цієї хворо-

би вмирали цілими сім'ями. От і до нашої сім'ї дійшла ця хвороба. Мої хазяїни, порадившись із односельцями, дізналися, що від цієї хвороби допоможе горілка, звичайна самогонка, якщо в ній ще намочити дубової кори. Десь діставали цих дефіцитних на той час ліків та сяких-таких харчів, одягнувши мене потепліше у одяг господині (бо було тоді, пам'ятаю, холодно), мене відпустили додому лікувати матір. Бігла я тоді в Білогорілку, не чуючи своїх ніг. «Чи застану живою матір?» — билася в голові думка.

На щастя все обійшлося. Мама була живою. Попивши принесених мною ліків, мати почала поправлятися. І я знову, полями навпростець, помандрувала до Трохима та Насті на Зірку.

Значно пізніше на хутір прийшла й мати, подякувати за все своїм рятівникам. Так ці добрі й чуйні люди допомогли вижити не тільки мені, а й усій нашій родині, врятувавши нашу матір-годувальницю.

Записано 24 вересня 2009 р.

*Свідчення Гортинської
Бронислави Іванівни*

*1918 р. н., с. Демківці Чемеровецького району
Хмельницької області.*

Недалеко від нас жив Лисак Тихон. В него було четверо дітей, а вдома вже зовсім не було, що їсти, залишилися одні каченята. Йшов сильний дощ. Він зібрав ті каченята та накrywся мішком і пішов в Чемерівці до жидів. І там за них заміняв підкруп'янки гречаної. Приніс додому, зварив затирку. А по сусідству з ним хата в хату жив Пацьорко Іван, в якого жінка Наталька і троє його дітей вже лежали попухлі, то він кожен день носив їм затирку. Так вони і вижили. В моєї мами Гортинської Розалії нас було троє дітей. Нам тоже було важко жити, але в нас була корова, то мама давала людям молока, ділилася посліднім. Ще помагав людям Шустіцький Григорко Данилів.

Коли Мурин Ольга і її діти — Ліда і Міша лежали попухлі, то він поміг їм вижити, а потім і виїхати в Донбас, де вони прожили своє життя.

Записала Омелянчук М. С. 21 вересня 2009 р.

Свідчення Корнієвської (Назарової) Діти Степанівни

1928 р. н., м. Корюківка Корюківського району
Чернігівської області.

Мій батько, Назаров Степан Федорович, 1893 р. н., в 1932—1933 роках врятував від голодної смерті сім'ю Ковтунів — Федора Никифоровича та Феодосію Андріївну та їх дітей: Івана (1923 р. н.), Василя (1926 р. н.), Павла (1928 р. н.), Ольгу (1932 р. н.) з села Велике Будища Полтавської області. Мені тоді було 5 років. Я пам'ятаю, що в мене в лісі з'явилося багато друзів. Пам'ятаю про це з розповіді батька, матері Лариси Матвіївни, Ф. Н. Ковтуна, Ф. А. Ковтун, їх старшого сина Івана, бо ми звідтоді породичалися.

Було це так. Мій батько — українець з багатодітної сім'ї Федора Петровича та Ольги Степанівни з села Жорнище Ільїнецького району Вінницької області. У 1914 році закінчив Черкаську лісову школу, з 1914 по 1917 роки — солдат 1-ої імперіалістичної війни. З 1918 по 1928 роки працював лісничим у Вінницькій, Полтавській областях, а з 1929 — на Корюківщині в Чернігівській області. В 1931—1936 роках очолював Андронницьке лісництво, що знаходилося в лісі за 8 км від селища Корюківки. Сильний, справедливий, неординарний був чоловік, вимогливий до себе і підлеглих, любив порядок і дисципліну, був дещо запальний, якщо зустрічався з неправдою. День і ніч знаходився на роботі. Удень — в лісі, а вночі з лісниками, що мали мисливські рушниці, стеріг підсобне господарство лісництва: коней, свиней та інше майно. У 1932—1933 рр. голод лютував на Україні. Почастішали крадіжки. Добирались злодії до свинарника та ларька. Був поранений в

ногу в перестрілці, але зумів з лісниками взимку, в заметіль, по їх слідах знайти злодіїв в сусідньому селі Наумівці. Їх було засуджено.

Підсобне господарство Андроницького лісництва годувало найманих лісорубів з навколишніх сіл, що допомогло багатьом людям вижити. В цей тяжкий час до Андроницького лісництва добрався з Полтавщини з села Великі Будищі Гадяцького району Ковтун Федір Никифорович, що пам'ятав батька і його запрошення: «Буде тяжко, шукайте мене на Чернігівщині». Федір розповів, що продзагони забрали все їстівне, сім'я помирає з голоду. Влаштував батько Федора доглядати коней, а взимку ліс рубати. Відійшов Федір, бо робітникам кашку варили. Поїхав за сім'єю на Полтавщину. Тяжко добиралася звідти залізницею сім'я Ковтунів до Корюківки. А в Корюківці ледве дійшли до базару. Обступили їх люди,

розпитують, чимсь погодували. У Феодосії грудна Оля на руках.

Поселив батько Ковтунів в хаті, що була за бондарню, знаходилася поруч з хатою лісника Одріна О. С. Пішла Феодосія працювати свинаркою в підсобне господарство лісництва. Назносили люди по картоплині, морквині, допоміг і батько. Посіяли вже в червні, хоч і пізно, картоплю і гречку полтавчани. Десь цього ж літа мої батьки поїхали в відпустку на Вінниччину, залишили Ковтунам доглядати корову. Це їх добре підтримало. А в той час на Полтавщині від голодної смерті померла вся рідня Федора: мати, батько, бабуся, дід, дядько. Залишилося тільки два брати. Цікава доля і племінника Івана Ковтуна, на жаль, покійного Василя Івановича Гупала, який вже в повоєнний час поселився в Корюківці, працював вчителем фізики. Він теж з села Великі Будища з Полтавщини. В 1933 році з голоду померли його мати, батько, дві сестри. Вже опухла, приречена мати веліла сину Василю тікати в велике місто. 14-літній Василь тяжко добирався до Ленінграду, без грошей, без харчів. Знайшлися в Ленінграді добрі люди, на жаль, під час його розповіді я не записала їх прізвищ. Влаштувався Василь учнем столяра, а потім столяром. Вжив. Згодом переїхав до Кривого Рогу, де зустрівся з єдиною з сім'ї вижившою від голоду сестрою.

Їздив старший син Іван в Великі Будищі, колгосп ще тоді продав хату, як нічийну, стоїть і досі. А на кладовищі — ні хрестів, ні огорож, тільки горбки порослі високою травою.

Згодом Федір пішов працювати лісником в с. Наумівку. Так ця сім'я врятувалася від голоду.

В 1936 році мого батька перевели в Корюківське лісництво, бо мені треба йти в школу. А у 1937 році батька заарештували за контрреволюційну діяльність, засудила трійка на 10 років. Провів в сталінських таборах 10 років. Реабілітований в 1958 році. До сих пір не знаємо і він не знає, за що

відсидів дві п'ятирічки. Можливо, зводили наклеп злодії, що їх зловив батько в 1933 р. Можливо, сам десь міг обмовитися проти неправди. Казав, що десь продекламував вірш Езопа.

З 1937 р. сім'я Ковтунів почала допомагати нам, бо мати не відразу змогла знайти роботу. Літні канікули ми з сестрою Іриною проводили тільки у них в Наумівці. Так ми стали родичами, родичаємося і досі.

Свідчення записала Осипенко Т. В.

Свідчення Нітвінкової Антоніни Андріївни

1922 р. н., смт. Доманівка Миколаївської області

...Навесні, коли розлився Буг, зібралися ми: я, мама, батько і брат і пішли пішки до Нової Одеси, звідси через Сухий Сланець до радгоспу «Бузького». Йшли голодні, ми з братом збирали зерно, що впало і вгрузло в землю, коли його везли на посів. Ми збирали те зерно і їли. Ночували ми в Сухому Сланці, попросилися в людей, а вранці батько пішов у їдальню і приніс відро гречаного супу. Там годували робочих раз у день вранці. А тих, хто працював на посівній, годували і в обід. Ми з'їли той суп і не помітили, що поїли. Прийшли в радгосп. Там робочому давали на день 800 г хліба, а їждівенцю — 300 г. Багато людей, котрі приходили з сіл на роботу, помирили одразу і, бо їм давали хліб, з'їдали всі 800 г одразу і помирили. Їдеш селом — лежать трупи, чорні, роздуті, страшні.

Директором радгоспу був тоді Шинкаренко, з «25-тисячників». Коли моя мама, вже пухла, мила вікно, щоб заробити більше хліба, її побачив директор, тосам зняв з вікна і виписав півлітра молока і пайок.

Згодом приїхала сестра Аня. Її призначили працювати у пекарню, бо вона була комсомолкою. Коли ми з братом прийшли до неї в пекарню, вона нам дала свій пайок, щоб ми понесли додому. А ми сіли під пекарнею і з'їли ту хлібину. Сестра вийш-

ла, побачила нас, злякалась, розплакалась, покликкала пекаря. Він поклав нас на стіл, довго розтирав нам животи, поки пройшло, потім віддав нам свій пайок, і ми понесли його додому...

Записали Пишна Я., Миронюк Д., дата запису невідома.

*Свідчення Мжагенко
Олени Антонівни*

1924 р. н., с. Оленівка Жовтневого району
Миколаївської області.

Не можу сказати, що був великий урожай. Мало в той рік збрали у нашому селі хліба. Але і той забрали на державу. А зібраного вистачило б для наших людей.

Приходили не з нашого села, чужі. Шукали скрізь і забирали все. У нас з погреба забрали всю картоплю, діжки з солоними помідорами та огірками. Тато мій на той час лежав в лікарні у Миколаєві. Потрібно було гроші на нормальне пітаніє. Коли все забрали, забрали і маму, як куркулиху, нас дітей залишили дома самих. Через наш город, навпроти жила ще одна сім'я, там теж було багато дітей і їх маму також забрали, як куркулиху. Наших мам відвезли в Новомиколаївку, там була тимчасова в'язниця. На другий день ми встали, хочемо їсти. Вийшли на подвір'я. А там валяється картопля, яку погубили, коли виносили. Ми збрали і наварили мундерки. Мій старший брат і старший хлопець з тієї родини пішли в Новомиколаївку пішки і понесли ту картоплю варену мамам на передачу. Але, коли вони прийшли, то мамів випустили і вони разом прийшли додому. А ми, діти, гралися. А кроватів не було, були нари до стіни прибиті, з досок. І раптом в кутку на нарах щось перекинулось. Ми туди, а там — перловка. Тут і мама прийшла, наварила нам такого супу. Ми так понаїдалися. А на другий день треба йти до батька в лікарню. Мама встала рано, взяла золото і пішла пішки в Миколаїв. Золото вони привезли з Одеси, коли переїжджали.

Молодість у неводзяній час

В Миколаєві, на базарі, поміняла золото на гроші, купила татові все, що йому було треба і нам додому. А вже як стемніло, прийшла додому, бо дорога ж далека. Так цим золотом та допомогою сусідів ми пережили всю зиму.

А яка ж зима була холодна! Такі кучугури снігу понамітало, майже на рівні хат. В березні місяці почав сходити сніг. На перших проталинах з'явилася перша весняна трава. Ми ходили на толоку і копали цибульки, які називалися «баран душею».

Наші начальники весь час попереджали, щоб ніхто не брав навіть 5 колосків, бо будуть судить. Під такий закон мало не попав мій брат Павка. Працював він на бунті. А бунт був у полі між нашим селом і селом Зоря. Ввечері йшов додому і взяв у карман дві чи три жмені зерна. Вже майже біля дому його наздогнав бригадир і відвіз з цим зерном у міліцію, і сказали, що будуть судити. На ранок мама знову пішла пішки до голови колгоспу. Він пожалів нашу родину, поїхав сам у міліцію і привіз брата додому. Після того випадку ніхто не ризикував. Але потім наші начальники бачили, що у кожній родині голод і недостатки, тому дозволяли збирати залишки. На цьому ми і виживали.

У колхоз людей заганяли насильно. Колхозні поля охороняв бригадир з села Зоря. Він приїжджав на сивому коні. Знайшов у нашому селі собі коханку. Ми всі «прислідити», коли він до неї поїде. Якщо кінь стоїть біля неї, то вже можна сміло йти до ранку по колоски у поле. А ось у 1947 році охороняв із Зеленого Гаю Ларіонов. Так він сам допомагав людям вкрати. Поїде на наряд, узнає, де буде начальство. Приїде і людей попередить: можна йти сміло чи ні. Був молодець!

Було і таке, що сусід викривав сусіда. Одним з таких був мій свекор — Ткаченко Олексій Олексійович. Стане на воротях, коли йдуть шукачі зерна, і направляє до людей. Через дорогу від них жила сім'я Безпалька Захарія Васильовича. Це ж

перші переселенці в нашому селі, нажили десятеро дітей. Бідували під час голоду. А він став на воротях і кричить: «До Захарка йдїть, там ямку в нього знайдете». А той, мабуть, ямку добре заховав, бо нічого не знайшли.

У нашому селі була сім'я Докієнків. Хата в них була найкраща, найбільша. Їх розкуркулили. З хати зробили патронат для дітей, яких там кормили. Були там діти з усіх сіл округи. Потім цей патронат закрили і об'єднали з Новомиколаївським.

Були в селі і такі люди, яких за допомогою людям засудили. Ткаченко Микола був бригадиром колгоспу. Весною 1933 року на колгосп прийшла допомога — вагон зерна, щоб засїяти поля. Ми тоді були дітьми, йшли зі школи, а на подвір'ї патронату проходили збори. Вирішували, чи висїяти зерно, чи віддати частину зерна людям. А він встав і сказав: «Накорміть спочатку людей, а потім сїйте». Так його забрали зразу, з цих зборів. Додому він не повернувся до сьогоднішнього дня...

Були і такі люди, які допомогли лічно нашій сім'ї, бо ж бідність страшна. Конкретно нам допомагав сусід Ткаченко Василь Дорофійович. Це була щедра людина. Його сім'я якось зберегла запаси на зиму. Не все забрали ті, що вибирали все, бо не знайшли. Брали по очеріді нас, дітей, і підкормлювали.

Був ще один сусід — Ткаченко Іван. У нього було дві дочки, а сам він работав на складі. Мабуть, мав хороші хованки, що як не копалися, а всього, що мав, не найшли. Та ще й склад виручав. Так іде він із складу і принесе хоч жменьку якогось зерна. Погукає когось нас з дітей, тихенько передасть якогось зерна. Ми такі вже раді, що хоч якийсь є доход. Ми хоч і були дітьми, а все понімали з полуслова, що про це нїльзя нікому розказувать. Мовчали, бо не хотіли вмирать з голоду. Отак і дожили до сьогоднішніх днів. Тепер тоже є трудності, но не той проклятий голод.

Записала Ткаченко С. Я. 2 серпня 2009 р.

*Свідчення Савченка
Раїси Тригорівни*

с. Березівка Талалаївського району
Чернігівської області.

В роки голодовки наша сім'я жила на Осередку. Було дуже тяжко виживати. Багато людей померли від голоду у нас на кутку. В нашій сім'ї голодовки не було, бо була корова. Але їжі не вистачало.

Та хоч як було важко, люди залишалися людьми, помагали один одному, як могли. Ми самі помагали і нам помагали. Я носила Мазуновій Марусі молоко в глечуку. А вона назад давала в глечуку картоплю, бо в нас картоплі не було. Мама варила ту картоплю, товкла і розводила молоком. Таке ми й їли.

На Сисівці жив мамин двоюрідний брат Микитча Пилип. В нього сім'я була чимала, самим не вистачало харчів. Весною ходили до нього і мама, і я, і брат Коля, брали лушпайки з картоплі. І ними посадили картоплю. Люди дивувались, що з них може вирости. А картопля як вродила, така була здорова, всі приходили дивитись.

Моя свекруха, Савченко Палажка Іванівна, допомагала своїм сусідам Федотовим, Манько Марусі та її дітям. У свекрів теж була корова. Свекруха казала Марусиним дітям: „Приходьте, дітки, я доїтиму корову і вам наллю молочка». Вона ще тільки йде доїти, а вони вже сидять під Лісою з чашечками - ждуть. Видоїть, налле їм, вони поп'ють і додому йдуть. Дома у Федотових майже нічого не було, двоє дітей померло, а двоє, Раїса і Микола, вижили. Може, те молоко і допомогло.

А мій свекор Іван був у бригаді, що ходила по хатах і забирала в людей останнє. Таких бригад у селі була не одна. Забирали в людей не тільки зерно й інші продукти, а навіть хатні речі, одяг. Потім цілий вечір і ніч пили і гуляли у сільській раді. А речі забирали собі.

Свідчення записала Гавриш Л. В., дата запису невідома.

*Свідчення Острянської
Софії Михайлівни*

1926 р. н., с. Малківка Прилуцького району
Чернігівської області (нині проживає у м. Прилуки
Прилуцького району Чернігівської області).

Мені було 7 років, але я добре пам'ятаю той час. Партійні активісти ходили по хатах, забирали картоплю, зерно та інші продукти харчування. У нас в господарстві була корова, яка і врятувала нас від голоду. У сім'ї було троє малих дітей. Корові зробили щеплення і після цього пропало молоко. Їсти було нічого. Ми, діти, рвали цвіт акації, розгу, зерно калачиків. Дуже боліли й пухли ноги. У сусіда, Семенця Михайла Андрійовича, було закопано трохи картоплі та муки. Це були добрі люди. Вони поділилися з нами, а його дружина пекла гречані коржі і пригощала нас. Завдяки цьому ми вижили. Батько працював в колгоспі. Але через деякий час його вигнали з роботи, так як знайшли ікону на горищі. На щастя, у нашій родині від голоду ніхто не помер.

Записали члени експедиційного загону
«З попелу забуття» Прилуцької ЗОШ № 3,
серпень 2009 р.

*Свідчення Стеценко
Мотрони Опукрівни*

1921 р. н., с. Клинове Голованівського району
Кіровоградської області.

В 1932—1933 роках проживала разом із батьками в селі Клинове. Сім'я була багатодітна, крім мене було ще шестеро дітей. У 1933 році батьків розкуркулили, тому що сім'я наша була заможна, забрали все, що було, і вигнали з хати. Батько не видержав такого знущання, тому що все, що ми мали, було зароблено чесною працею, покинув нас і поїхав в Сибір. Ми залишились самі з мамою без одяжі, хліба, бо забрали все. Ходили активісти по подвір'ї з шпичками, штурхали, шукали зерно, яке закопували люди у глиняних

гладущиках у землю. Збрала нас до себе жінка, я уже не пам'ятаю, як її звали, але ми довго там не були, бо у тітки своя велика сім'я, свої діти, то ми ходили із мамою від хати до хати, хто чим міг, тим і помагав. Сапали людям городи, пасли корови за кусок хліба. Хоч і тяжко людям жилося, але люди жаліли нас. Голова колгоспу — Вовченко Мефодь, мав вівці і давав нам овече молоко. Тетієвський Харитон, Заболотний Степан Лукович також ділилися з нами куском хліба, ділилися чим могли. За час голодовки наша сім'я поміняла 13 хат.

Записала Мостовик О. І., дата запису невідома.

Свідчення Осаджої Віри Павлівни

1915 р. н., с. Тернове Добровеличківського району Кіровоградської області.

Нашу сім'ю було розкуркулено і вислано в с. Лозоватка Вільшанського району. року розкуркулення я не пам'ятаю, повернулися в рідне село в 1932 році. Поселилися в хатині, господарі якої померли від голоду. Я та батьки працювали в колгоспі «Червоний лан». Голод ми стали відчувати восени 1932 року, до весни 1933 року багато людей в селі вимерло, весною 1933 року цілі сім'ї лежали по хатах, помираючи від голоду.

Мій батько був бригадиром, посилав людей (2 чоловіки), які вивозили померлих на підводі і скидали в одну яму, хоронили голими, рідко кого в рядні, яму не загортали, поки не наповнювалася, потім копали іншу.

На території села було два колгоспи: колгосп «Червоний лан», де я проживала з батьками та колгосп, «ім. Ворошилова». Головою колгоспу «Червоний лан» був Терлецький Яків Степанович, 1909 року народження, син Терлецького Степана — пасічника та Терлецької Олександри. В його родині, крім нього, було ще 9 дітей: Іван, Ганна, Маша, Сеня, Саша, Марина, Дмитро, Вера, Федір.

В колгоспі були дві пари волів, коні, корови. Яків Степанович організував колгоспну столову в хаті Несміха Зінька Яковича, де спочатку варили похльобку з висівок та давали по ложці меду з колгоспної пасіки. За це Терлецького Степана та його батька Несміха Павла забрали в допру, але на другий день Яша з мамою поїхали і привезли їх, більше їх не забирали. Але в колгоспній столові кормили тільки тих, хто працював в колгоспі, а люди в цей час дома помирали. Тоді Яків Степанович почав надавати допомогу тим, що лежали в хатах, виділяли по півлітри молока, молоко розносили по хатах спеціально дві жінки. Вже восени 1933 року в столові стали варити галушки та супи, також варили пшеницю.

Завдяки Якову Степановичу було організовано приют спочатку в хаті Випшевського, завідувача була Кріпак Марія Василівна, кухаркою була Бурякова Ганя, варила дітям похльобку з висівок. Пізніше приют був в іншій хаті, біля Тягуненко Райки, кухаркою була Куценко Груня, тоді вже пекли хліб для дітей, варили супи та галушки. Приют був з 1933 року по 1937 рік, в ньому жили діти, батьки яких повмирали від голоду,десь чоловік тридцять: Василь і Надя Андрієвські, Толя і Надя Вернидуб, дві дівчинки Писаренків, двоє дітей Поцепів, Журавлі — троє, Скороход Марія, Маша, Ганя та Альоша Ярмусевичі, Іщенки, Куценки, Адаменко, Берегові та інші. Всих я вже не пам'ятаю.

Терлецький Яків Степанович загинув на фронті в роки Великої Вітчизняної війни.

Записала Нікітіна В. Г., дата запису невідома.

*Свідчення Замрія
Юрія Юхимовича*

1924 р. н., с. Грунь Охтирського району
Сумської області.

Я хочу розповісти про нашого голову колгоспу — Маловічка Андрія Івановича. В Груні було

Людяність у неможливий час

п'ять колгоспів. Він був головою колгоспу «Більшовик», що знаходився в самому центрі с. Грунь. Жив Андрій Іванович в будинку, що на площі Комсомолу, 11. Він був членом партії. Коли восени 1932 р. приїхав в с. Грунь П. П. Постишев викачувати хліб, тобто примушувати здати все до зернятка державі, то Андрій Іванович категорично відмовився це зробити. Він сказав: «Я хліб не здам. Я не допущу, щоб мої колгоспники мерли з голоду». В цей же час в «Більшовику» секретарем комсомольської організації був І. А. Цюпа (в майбутньому відомий письменник України).

Реакція органів влади була адекватною для того часу. Одразу ж Андрія Івановича викликали в м. Зіньків (с. Грунь відносилось до Зіньківського району Полтавської області). Секретарем райкому тоді був Петренко (родом з В'язового, сусіднього з Грунью селом). Після розборок Андрій Іванович дістав з кишені партквиток і кинув на стіл. А хліб таки не віддав. І як вийшов, то так пішки і пішов на Грунь. Дійшов до села Первомайського і, як сам потім згадував, «Обернувся, а за мною ніхто не гнався...». Вже головою він після цього не працював. Пішов сапожничати. Попав тоді у немилість і І. А. Цюпа. «Більшовик» був записаний на «чорну дошку». Та люди не вимерли. Із зерна мололи муку, варили галушки, так і вижили. А погодився б Андрій Іванович вигребти все зерно і здати, як вимагав П. Постишев, то люди б вимерли в «Більшовику».

Може, б за це і на Соловки потрапив наш Маловічко, та разом з цим секретарем райкому — Петренком, воювали у громадянську війну. Обое були героями. Тому обійшлося сапожничеством.

*Записала Пилипенко О. В.,
дата запису невідома.*

*Свідчення Яреметко
Олександри Пилипівни*

1924 р. н., с. Криничне Устинівського району
Кіровоградської області.

Голодомор забути неможливо, воно і сьогодні приходить уві сні. Хоч і було жарке літо, але я пам'ятаю, що врожай був добрий, але забрали геть усе. Це відбирали комсомольці з партійцями, їх ще називали активістами. Пам'ятаю прізвища активістів, жаль імена загубилися в пам'яті: активісти Жук та Герасименко, забирали геть усе — не тільки продукти, а й худобу, одяг.

За збирання колосків могли вбити охоронці прямо на полі. Скрізь стояли вишки з яких озброєні охоронці слідували, щоб ніхто не пробрався до поля, ні ногою не допускали. Колоски збирали до колгоспної комори, а в рот і зернини не давали положити, а так хотілося їсти. Обшуки проводили вдень і вночі. Навесні 1932 року почали вмирати люди, через рік в 1933 вже пухли з голоду і вмирили цілими сім'ями. В Устинівці для сиріт був організований приют, але і там люди пухли з голоду і вмирили.

Їли коріння лопуха та бугили. Хтось із родичів сказав, щоб ми йшли до Ізраїлівки. Там господарством керував єврей. Він жалів людей і, хоч хліба в колгоспі не було, наказав видавати людям молоко. Так на молоці ми оклигали і стали працювати в господарстві.

Потім під час війни, пам'ятаючи про те добро, що нам робили євреї, я врятувала двох єврейських діточок.

Люди ловили все, що бігало і літало, їли горобців, поїли собак і котів. Тоді так тихо стало в селі, наче б то воно вимерло, а воно так і справді було.

Я ще буду завжди пам'ятати одну людину, що була прокурором в Устинівському районі в 1933 році, жаль тільки не знаю, як прізвище. Для мене це людина з великої букви. Він увечері прислав своїх дочок з бідончиком з їжею, найчасті-

ше це були макарони з зажаркою на олії. От якби ми раніше перебралися до Устинівки, то б мої сестри вижили.

Записано учнями Криничненської школи (кер. Шарандак В. В.), дата запису невідома.

Свідчення Василенка Павла Йосиповича

1928 р. н., с. Рибчине Новгородківського району
Кіровоградської області.

Я, Васильченко Павло Йосипович, народився 23 березня 1928 року в селі Рибчино.

У сім'ї нас було троє дітей: я, сестра Віра, старша від мене на три роки, менший братик Миколка (він помер у ранньому віці), батько, мати і старенька бабуся.

Хоч було мені тоді лише 5 років, а голод пам'ятаю. Як кажуть, довелося спробувати на власному шлунку.

Наша бабуся і мама добре вміли готувати страви. Випікали дуже смачний хліб, пиріжки. Навіть продавали на базарі у місті. Тому у нас завжди був хліб і до хліба. Жили ми тоді ще одноосібно. Зараз вимальовуються лише окремі картинки з того щасливого дитинства. Але до цього часу не можу забути запах свіжоспеченого хліба.

А потім враз усього не стало. Спочатку — хлібина, яка завжди лежала на столі під образами, прикрита вишиваним рушником. Мати йшла на роботу, а хліб почала ховати від нас на полицю, щоб не дістали. А потім зникла і звідти... Замість смачного борщу нам сипали у миску «пустий» суп (так я називав суп, у якому, крім кількох маленьких шматочків картоплі, не було нічого). Ми не розуміли, чому журяться тато і мама, чому бабуся молиться перед образами і говорить: «Господи, спаси і сохрани нас від голоду».

Настала осінь 1932 року. Мій батько працював у колгоспі комірником. Колись із сестрою під-

слухали розмову дорослих. Повернувшись пізно ввечері додому, він сказав: «Доведеться, Марфо, затягувати туго ремінець, бо сьогодні вивезли з комори останнє зерно. Людям нічого не лишили. Навіть посівне забрали». Через кілька днів селом їздили підводи, зупинялися біля кожного двору і виносили мішки із зерном, борошном. Пізніше забрали картоплю, буряки, кукурудзу... Хто переховував, або не хотів «ділитися власними запасами», тих карали: висилали із села, середняків розкуркулювали (забирали все майно, навіть хату. Хочеш — залишайся в селі, іди до якогось дядька, просися перезимувати. А не хочеш — у Сибір або на Донбас, на шахти).

Насувалися великі холоди. У людей майже не було чим топити, бо топили в печі соломою, кураєм. Рік був неврожайний. Про яку солому можна було мріяти. Уночі ходили до скирт за в'язанкою соломи, і, як пощастить, натрусити полову, у якій попадалися зернинки. Велика радість була, коли знаходили «мишоловки». Тоді тим зерном ділилися порівну із сусідами, особливо з тими, у кого були маленькі діти. Легше було вижити тим, у кого була невелика сім'я. Люди почали пухнути від голоду. Наша бабуся не могла вже злізти з печі.

Навпроти нас жив заможній чоловік. У нього був паровий млин. Його не розкуркулили лише тому, що млин передав (на папері) у колгосп. Але разом із сином самі мололи і від людей брали «мірчук» борошна (плата за помол зерна). Гірко про це згадувати, але одного разу я пробрався через шпиці млинового колеса і назмітав борошняного пилу у карман. Приніс додому. Мати добре вилаяла за те, що пішов красти, проте спекла кілька млинців. Я подав на піч бабусі. Вона гірко заплакала і віддала мені. Ще кілька разів я пробирався у млин і змітав із сит борошняний пил. Господар, можливо, і бачив, але не кричав на мене, бо я йому влітку допомагав пасти гусей, сестра доглядала дітей.

Морози міцнішали, але снігу не було. Жінки, дівчата і старші хлопці ходили по степах і балках, збирали шматочки мерзлого буряка, картоплю, рвали бур'ян (щирицю, спориш...). Пам'ятаю, на Різдво мати спекла маторженики і у печі запекла кілька маленьких шматочків буряка. Це було таким святом для всіх. Мама і бабуся зналися на травах і у нас був деякий запас. Тому кожного дня заварювали відвар і пили по кілька ковтків. Це надавало сили.

Згадую один випадок. Неподалік від села залишилося поле кукурудзи, яке не встигли зібрати. Це поле іншого колгоспу Кіровоградського району (с. Клинці). Прийшла рознарядка: здати у державу зерно. Потрібно було знову ходити по хатах і відбирати останнє у людей. Голова колгоспу, секретар партійного осередку, бригадир, комірник на свій страх і ризик організували людей, більше десятка підвід та гарб (змазали колеса салідолом, щоб не скрипіли), і за ніч виламали близько 50 га кукурудзи. Ще й бадилля прихопили для колгоспної худоби. Качани відвезли у комору, бадилля - на ферму. Жінки до ранку, хто скільки зміг, налузали зерна і забрали додому. Решту вранці мали відвезти на станцію Куцівка і здати в рахунок плану хлібоздачі. Та коли люди спочивали після безсонної трудової ночі, у село приїхав уповноважений з Києва Корнієць. Зупинився біля першої хати, спитав у хлопчика, а де батько. Той відповів, що батько спить, бо вночі кукурудзу ламали. Через годину валка підвід везла кукурудзу на станцію. А надвечір мій батько, Васильченко Йосип Тимофійович, відвіз квитанцію про здане зерно у Клинці. Правда, 5 тон написали в рахунок нашого колгоспу. Минуло кілька днів, і в обком партії викликали голову сільради та голову колгоспу. Більше їх ніхто не бачив.

Те зерно, що люди розібрали додому, врятувало багатьох від голодної смерті. Всіх дітей забрали до дитячого садочка. Готували кукурудзяну

лемішку і давали півсклянки молока. Тому майже всі діти і залишилися живі. Звичайно, того мізера не вистачило протриматися до нового урожаю. Під кінець зими на початку весни люди почали хворіти. Особливо старі люди і жінки, які віддавали свою пайку дітям. Були знеможені, пухлі, частина з них померла.

Розповідала мама, що з голоду померла її тітка — Тканова Параска, мати Тканова Івана Григоровича. Була пухла, знеможена, пішла до криниці, нахилилася взяти відро і впала. Померли старенькі люди, за якими не було кому доглянути. Всього померло чоловік двадцять.

Всі чекали весни. Але з появою першої зелені виникла небезпека отруєння. Тому посильні із сільської ради попереджали, щоб люди не ходили по смітниках, не збирали відходи. Бо інколи мертвих не хоронили, прикидали снігом, бо не було сили копати яму. А коли потепліло, трупи почали розкладатися. Могла виникнути небезпека епідемії.

Страшні то були роки. Я б не хотів, щоб нинішнє покоління пережило щось подібне. То був геноцид проти нашого народу. Тому наші внуки і правнуки, і правнуки внуків повинні знати про голод.

Свідчення записали Братухін І. та Ошедченко Ю. 2008 р.

Свідчення Горілова Василя Миколайовича

*1924 р. н., с. Новомиколаївка Іванівського району
Херсонської області.*

Урожай в тот год 1932-го уродил! Однако у людей вывезли все, начальники приезжали со специальными щупами, проверяли сено в сараях, дымари в хатах, даже в печи заглядывали. Нашли у нас тарелку с кашей кукурузной, мать спрятала, забрали. Мать плакать, в ноги им падала, просила, чтоб отдали. Нет. Забрали все! Помирали люди семьями. Хоронить сил не было, мертвые

прямо на улицах лежали. Потом колхоз організував подводу, на которую умерших складывали и в общую яму отвозили.

Я маленький был, а вот имя человека, который наше село от голодной смерти спас, до сих пор помню — Бабенко Иван Федорович — председатель наш. Он под страхом смерти скопил все жито и людям роздал, чтоб власти не знали. А мать моя распухла уже, но выжили мы. Вот какие люди были. Помнить их нужно!!!

*Записали учні Високівської ЗОШ І—ІІІ ст.
Мелітопольського району Запорізької області,
дата запису невідома.*

Свідчення Ружицького Грегора Михайловича

*1920 р. н., с. Юхимівці Волочиського району
Хмельницької області.*

Я, Ружицький Федір Михайлович, хочу розповісти про страшну історію, яка спіткала всю Україну, весь народ. А моя сім'я зазнала біди не менше від лицемірної та егоїстичної влади, але й від руки не чужої, а рідної нам людини — батькового брата рідного, який тоді був при владі у селі — секретарем.

Ми жили не бідно і не дуже багато. Батько тримав домашню птицю, коня. Коли в 1932 році почали згонити людей в колгосп, то батько мій пішов працювати на поле зі своїм конем. Коня в батька забрали, звинуватили в побитті якогось сільського чиновника і забрали з дому. Через тиждень нам повідомили, що батько помер. Але ми знали, що його вбили. Ось так просто — без суду і слідства. У нас відібрали все, оголосили сім'єю ворога народу і вигнали з хати. І зробив це мій рідний дядько. Було боляче дивитися на це все. Але світ не без добрих людей. Дякувати Богу, що були ще такі люди, які, попри усі труднощі, не забули про людяність, не стали циніками та егоїстами; і прийняли нас до своєї родини, яка і

без того була немалою, як рідних. Мова йдеться про сімю Григорія Фліпчука.

Коли нас вигнали з нашої хати, а хату закрили на ключ, ми були у розпачі. На вулиці була середина осені, дні короткі, ночі довгі, та й під деревом чи кущем вже не полежати і не поспати, бо зимно. Мама плакала, але її, крім нас, дітей, ніхто не чув. Доходило до ночі. Ми бідкалися, просилися до сусідів. Хоча б на одну ніч, але нас ніхто не впускав, бо ми вороги народу. Вже надворі було темно, ми всі сиділи міцно притулившись один до одного на траві, коли неподалік почули голос чоловічий. Мама обізвалася, той чоловік підійшов ближче, і ми впізнали дядька Гришу. Він забрав нас до своєї хати, де для нас вже в кутку була постеляна солома, накрита зверху старою ковдрою. А на столі стояло чотири миски з харчем. Нам було ніяково, соромно, але голод переміг, і ми дружно почали їсти. Ви навіть не уявляєте, якою смачною була риб'яча юшка, правда зовсім не посолена.

Вранці, коли ми прокинулися, на нас знову чекала на столі їжа — чотири варених картоплини і невеличкий кусень чорного хліба. Де це все роздобув дядько Гріша, ми не знали, але були йому дуже вдячні. Коли ми поїли дядько Гріша зібрав нас і почав розмову:

— Я знаю, вам зараз дуже важко. Знаю і те, що з вами поступили підло і несправедливо, тому я, порадившись з усією своєю сім'єю, вирішив допомогти. Тепер нас дуже багато і потрібно думати, як вижити в ці скрутні часи. Довго ми все ділили в теплій затишній хатині і вирішували, як бути далі, як жити чи існувати... Того самого дня після обіду ми, старші діти, разом з дядьком пішли до лісу. Так як це був жовтень місяць, то в лісі ще можна було знайти грибів. Блукали ми лісом довго, але все-таки не вернулися з порожніми руками — принесли грибів, які засушили. Так ми ходили рибалити і засушували рибу, потім ходили до міста і вимінювали її на хліб чи картоплю. Ось таким чином ми вижили, дякуючи сім'ї Фліпчуків. І хоча ми зовсім не родичі, після того страшного голокосту ми поріднилися, і тепер рідняться наші покоління.

*Записала Охоцька В. О.,
дата запису невідома.*

Свідчення Ружницької Талити Михайлівни

1927р.н., с. Юхимівці Волочиського району
Хмельницької області.

Народилася я в квітні 1927 року в с. Юхимівці. Коли почався голод, мені було п'ять років, я відвідувала ясла. Нас там, хоча й погано, але годували. По сусідству жила старенька баба Палажка, як зараз пам'ятаю, в неї біля хати росла стара, схилена яблунька. Яка, як і сама стара, була найстаршою і найстарішою в селі. Баба Палажка пригощала нас сушеними яблуками і деколи приносила не стакан, а стопку молока, бо тримала вона стару, худющу козу. Молоко це ми ділили аж на вісім осіб, бо в нашій сім'ї дітей було аж восьмеро.

Одного разу, а було це пізньої осені 1932 року, в селі з'явилася, ніхто не знає чия і звідки, дівчинка, десь приблизно моїх літ. На ній була легка одежина, а ноги були босі, поранені. Дівчинка була

хвора і кволала. Якось так сталося, що вона опинилася біля оселі баби Палажки.

Побачивши дівчинку, яка сиділа під плотом — голодна та холодна, баба Палажка забрала її до себе, у свою ветху, приземкувату хатину. Вона хоч трішки розпалила плиту, підігріла молока, дала дитині напитися. Зварила чаю з гілочок малини і висушеної м'яти і народними методами почала лікувати дівчинку. Моя мама дала їй якусь теплішу одежину. День за днем дівчинці ставало краще. І невдовзі, дякуючи Богові і бабі Палажці, дівчинка видужала, набралася хоч трішки сил. Коли вона виходила на вулицю, її волошкові очі світилися від радості та від бабусиної турботи. А баба Палажка була задоволена тим, що, хоча б на старості років, вона може когось приголубити і назвати рідною онукою. Дівчинка не пам'ятала, звідки вона, як її звати чи своє прізвище. Тому баба Палажка називала її Варварою. Варвара жила в нашому селі до 1939 року. Саме цього року померла баба Палажка: А після її похорону десь зникла і Варвара, про яку у відтоді нічого не знаю.

Записала Охоцька В. О.,
дата запису невідома.

*Свідчення Дачини
Марії Іванівни*

1925 р. н., с. Воробіївка Білогірського району
Хмельницької області.

Важко згадувати ті часи, які пережили наші бідні люди в 1932—1933 рр. на нашій багатій Україні.

Мені тоді було 7 років, але я дуже добре пам'ятаю ті тяжкі роки. То була весна 1932 року. До нас почали приходити бідні, голодні, виснажені люди і приходили до того, хто щось дасть. Це в більшості були люди з Чуднева. Приходили і діти з дорослими. Прийшов якось хлопчик років 6—7. Було воно те дитя бідне: голодне, обдерте, а худе, що тільки те маленьке обличчя обтягала

молоденька шкірка. Не потрібно було уже казати, що воно хоче їсти, а стало біля дверей у хаті і плаче. А брат мій був трішки менший за того хлопчика, сів біля нього і просив щоб він не плакав, а їв. Хлопчик трішки освоївся, почав говорити з братом, а потім просив маму, щоб переночувати. Мама його положила, переодягнула у братів одяг, а його попрала, посушила, а на другий день та дитина поснідала і пішла з тими дорослими, що пішли у другі села.

А ось ще випадок, але таких історій не бракувало.

Наша хата стояла в кінці невеликої вулиці в центрі села. Завжди приходили ті бідні люди, щоб десь переночувати. А в нас була велика клуня і там була солома. Хто не мав де ночувати, то направляли до крайньої хати на вулиці.

І от приходять жінка з двома дітьми і плаче, що обходила півсела і ніхто не хоче прийняти на ніч з дітьми. Завели ту жінку до клуні, де вона мала спати, а сама почала варити вечерю, але приходять мій батько і каже, що жінка може дітей покинути у Степана, то буде глядіти, а батько побачив, щоб лягали спати, а він буде спати на возі. Рано побачили, що все добре, і жінка з дітьми є. Жінка поснідала і почала плакати: «Що б я була за матір, якби покинула своїх дітей».

Записала Височанська І.,
дата запису невідома.

*Свідчення Короля
Параски Климівни*

1922 р. н., с. Сарнів Волочиського району
Хмельницької області.

Мені було 10 років. Голод пам'ятаю дуже добре. Важко було всім, а надто тим, у кого було багато дітей. У моїх батьків нас було четверо. Бідували, але мали город, корову, тож помаленьку виживали. А от нашому сусідові Королю Василю було дуже важко. У них забрали все. Діти попухли з

голоду, не могли ходити. Моя мама варила юшку нам та підгодовувала дядька Василя та його сім'ю, де було троє малих дітей. А ми, діти, ділилися з своїми друзями останнім: твердою паляницею, вареним буряком. Прийшла весна, стало трішки легше, бо підросла трава з якої нам мама варила юшку, а діти діда Василя прибігали до нас, їли і раділи цій їді, як цукеркам. Ми всі вижили, дякуючи моїй мамі, вижили і сусіди.

Записала Багрій О. М., 2 жовтня 2009 року.

Свідчення Писарук Танни Омелянівни

1924 р. н., с. м. т. Базалія Теофіпольського району
Хмельницької області.

По-різному згадують своє дитинство люди, а я своє — з жахом. Бо ж моїх батька — Писарука Омеляна Маркевича і маму — Христину Максимівну розкуркулили. Батька засудили на 3 роки (реабілітований), а нас четверо дітей: брат Василь, сестри Ліда і Марія залишились жити у бабусиному хліві. Життя стало нестерпним, може, ми б і не вижили, якби не чуйні люди поряд. Через 77 років ті спогади і болять, і печуть. Але я з вдячністю згадую Петричука Петра Петровича, який працював на Базалійській пошті, його сім'я не знала голоду. Він ділив нам, сиротам, і круп, і жменю муки, і кілька картоплин, щоб ми не померли з голоду.

Згадую, вічна їм пам'ять, і Кашука Григорія, який працював шевцем. По-перше, він сяке-такє взуття, хоч одну пару на всіх, відривав від своєї сім'ї нам; по-друге, з далекої Америки він отримував „турксин» (посилки з продуктами від родичів) і також ділив продукти, які йому висилали.

Жили в селищі і єврейські сім'ї, які також допомагали харчами, серед них кравець Винокур (на жаль, забулися ім'я і по-батькові, але те, що допомагав яким-небудь одягом і харчами не забулося).

1932—1933 роки залишили в моєму житті тяжкий слід і на роки, бо постійно жила дитиною куркулів.

Ким і коли записано — немає даних.
Матеріали надані Хмельницькою
облдержадміністрацією до Інституту
національної пам'яті у 2009 році.

Свідчення Черевченко (Медведенко) Євгенії Марасівни

1926 р. н., с. Новосафронівка Новоодеського району
Миколаївської області.

Як згадую про Голодомор, зразу хочеться плакати. Я хоч і була маленькою, але голодні дні запам'яталися назавжди. Сім'я у нас була невелика: мама і ми удвох із сестрою. Батько помер ще у 1928 році, коли мені ще не виповнилося і двох років. Тож мамі доводилося одній нас рятувати. Але, як говорить народна мудрість, світ не без добрих людей. Жив неподалік від нас Каретін Олексій. Дружина його померла, діти були вже дорослі, жили в Росії. Дядько Олексій працював у колгоспній плотні, отримував пайок. Мав добре серце. Бачив як ми голодували, то допомагав, чим міг — приносив по маленькому окрайцю хліба, якщо взагалі можна назвати хлібом, бо там було більше висівок, трави. Навесні ходив на річку, підгодував нас рибою. І цим допоміг мамі врятувати нас. За що ми були йому вдячні все життя.

Записано 12.09.2009 р.

Свідчення Фрастівцевої Віри Єгорівни

1918 р. н., с. Драбинівка Новосанжарського району
Полтавської області.

Під час голоду ми жили в селі Драбинівка, наша сім'я дуже бідувала, бо батько наш, Фастівець Єгор Павлович нас бросив ще в 1925 році. Мама робила в радгоспі, а ми з братом Миколою нишпорили по городу і шукали то торішній бу-

ряк чи гнилу картоплю. Бо до всього у наш погріб залізли вори і забрали останню картоплю. Трохи-трохи стало легше, коли прийшла весна, дуже важко це казати, але ми їли траву, як кажуть, паслися. Дуже добрі квітки акації, а також коржики з берестка. Ніколи не забуду Співак Федору Павлівну, яка не мала своїх дітей, але не раз давала нам з братом то кусочок макухи, то хліба і так спасала нас від смерті.

Записала Суткова Н. Г. 20.09.2009 р.

Свідчення Мюканкіної (Мельник) Ніни Мосинівни

1922 р. н., с. Нова Гребля Волочиського району
Хмельницької області.

Наша сім'я не голодувала, тому що ми мали корову, хоч вона і давала не більше двох літрів молока. А ще наша мама пекла нам коржики і картоплю. Зерно було сховане на стежці, по якій ходили, а жорна, щоб змолоти зерно на муку, на озері. Мололи зерно вночі, щоб ніхто не бачив, а то розіб'ють жорна.

До нас ходив сусідський хлопчина, босий взимку, Мельник Володимир Аріонович (покійний), тому що його сім'я не мала що їсти. А сім'я в нього була велика: сестра Ніна, брат Коля і їхня мама. Мати його ніде не працювала, тому що хворіла. Я пам'ятаю один випадок: прийшов Володя до нас, а тут мама наша виймає з печі картоплю. Та картопля ще гаряча, і він її ловить своїми худенькими рученятками й кидає в блаженську сорочку, щоб віднести додому сестрі, брату й хворій мамі. Ділилися з тією сім'єю чим могли.

А ще до нас деколи навідувався Палій Іван Тимофійович (також покійний), бо у них також не було, що їсти.

Дуже добре пам'ятаю, як ходили люди з Левковиць. І коли одного разу прийшла жінка просити хліба, наша мати не дуже хотіла дати, тому що було своїх четверо дітей, я сказала мамі: «Мамо,

віддай мою половину хліба цій жінці». Мама подивилась пильно на мене й дала жінці великий окраєць хліба.

Записала Баранова Т. М. 2009 р.

*Свідчення Войтенко
Євдокії Юхимівни*

1925 р. н., с. Новопетрівка Великобілозерського району Запорізької області.

У 1932 році мені було сім років. Я добре все пам'ятаю. Хочу сказати, що в батьків нас було троє, я та два братика — Митя і Григорій. Важко було, але в нас ніхто не вмер з голоду, бо була в нас теличка. Ще ми їли очерет, лободу, ловили в полі ховрашків. Помню, що дуже ми хворіли, бо їли все підряд, що і вспоминати не хочеться.

Хочу ще сказати, що були в селі і добрі люди, які працювали і могли чимось допомогти другим людям. Їхні фамілії я і досі пам'ятаю, хоч уже дуже стара. Це Пахота Савка, Макуха Протас, Бабошко Оверко. Ці люди давали голодним людям, потроху, по жменці зерна, і ніхто на них не заявив, ось так.

Я до самісінької смерті буду з благодарністю вспоминати цих людей, бо і їм не сладко було, а вони ще і другим помагали.

В період Голодомору я проживала тут же, в селі.

Записала Палатіна Л. В. 10 вересня 2009 р.

*Свідчення Казимирчук (Куліковської)
Зінаїди Павлівни*

1927 р. н., с. Куліковка Великомихайлівського району Одеської області.

Я пам'ятаю в 1933 році була сильна голодовка. Комуністи ходили попід хати, забирали в людей зерно, до останньої зернини. Моя бабуся запхала в піч горшки з зерном, горохом, а скраю заклала кирпичом-топливом. Сама замастилася і мені теж замастила лице і руки, щоб нас пожаліли і не

дуже шукали. Прийшло їх троє, а бабуся якраз запалила піч скраю. Вони подивилися, які ми бідні та брудні. Один погладив мене по голові, постояли трохи та й пішли, бабуся зразу ж загасила вогонь. Ми стояли і дивилися, як вони далеко відійшли, потім зітхнули з полегшенням.

Мій дідусь, Куліковський Павло Васіронович, в кінці городу викопав під деревами ями і заховав у них діжки з зерном. У нього була велика сім'я: 8 дочок і 1 син. Він видавав усім по пуду (16 кілограм) зерна на тиждень на сім'ю, щоб не померли від голоду. З кожного пуду мама набирала по жмені зерна, щоб на Великдень спекти паски. Дідусь допомагав також своїм родичам. Дідусь працював охоронником, мав ружжо, то він, коли вполював щось, приносив і ділився зі всіма по кусточку.

Коло нас жила старенька бабуся, то мама, як зварить якусь мамалигу, ми називали її «кандьор Іванович», або напече «каторжаників» (млинців з відходів), так посилає нас до сусідки. Ми приходили до неї, допомагали підмести, щось зробити. Так ми її підкормлювали всю зиму.

Але, не дивлячись на важкі часи, люди були дружні, допомагали один одному, ділились останнім кусочком хліба, в кого було корова втелиться раніше, ділились молоком.

Записала Гушич Н. 2009 р.

Свідчення Гаврилюк (Мусій)

Дарія Остапівна

1919 р. н., с. Чугор Староушицького району, Хмельницької області.

Я, Гаврилюк (Мусій) Дарія Остапівна, народилася в 1919 році в селі Чугор Староушицького району Кам'янецької (Хмельницької) області. В нашій сім'ї було п'ятеро дітей. Батьки мали шість гектарів землі, двох коней, ще деяку худобу.

Влада вважала батька багатим і відібрала все, що було: худобу, зерно до колгоспу, а ми лиши-

лися голодні. Вигнали нас із хати і поселили в ній голову колгоспу та бібліотекаря, а ми вимушені були жити в погребі: п'ятеро дітей і батьки. Двоє сестер вже були заміжні. Батько зробив у погребі грубку, щоб було тепло, а замість світла горіла газова лампа. Так ми і жили. Були перевірки із сільської ради: обшукували все і забирали все до зернини. Батько трохи заховав кукурудзи і закопав її у лісі під кущем. Але хтось побачив, доповів владі, то зерно забрали. Батько захворів. Весь спух і помер з голоду в 50 років. Ми залишилися голодувати. Хто що давав, з того і жили. Мати хотіла втопитися, та ми дуже плакали, просили і вмовляли її не робити того.

Дуже допомогла у той страшний час одна з моїх заміжніх сестер, яка мала свою мельницю. В неї заховали трохи кукурудзи на муку. Сестра давала нам по жмені муки, і ми варили «бевку» - рідку кашку, так виживали.

Був один випадок, який запам'ятався мені на все життя. Сиділа я маленька, голодна на вулиці, а йшла одна дівчинка і несла десь кілограмів п'ять муки. Вона підійшла до мене й насипала 2-3 пригоршні муки. Яка ж я була щаслива! Зразу ж побігла додому і мама нам зварила юшки.

Трохи пізніше мама відправила мене в дитячий будинок доглядати малих дітей, за що мені нянька давала пару коржів додому, так ми «перебивались».

Багато людей вмирало, пухло з голоду. Щоб врятуватись від смерті, ходили по полях, збирали гнилу картоплю, колоски зерна, траву, равликів. Пізніше, як підросли сестри, то написали заяви в колгосп, і їх взяли на роботу. А коли підросла я, то теж брала норму на полі.

Дякувати Богові, що мама і старші й молодші сестри залишилися живі і пережили всі разом цей страшний час.

Записала Бондар О. 9 вересня 2009 р.

*Свідчення Танжи
Танни Фодійівни*

1919 р. н., с. Виноградівка Веселинівського району
Миколаївської області.

Батьки повмирали в 1932 году, ще перед Різдвом, то ми остались одні, самі. Даже рідні ніякої тут не було. Були односельчани, но не рідня. Ми ж самі зі Скибинців Тростянецького району Вінницької області. Я старшою була, то я Марусі і Лізі за маму була. Було у нас трохи кукурудзи, батько ховав. Її не знайшли. То було трохи що їсти.

Найбільше нам помагав Швець Федір Тарасович. Він був председатільом, як колхоз почався, попервах. Жінку його Палажка звали, Палагея. То молочка дадуть, то того, то сього, то муки.

Федоренки, Іван і Ольга, а по-батькові не помню, теж помагали. Федоренкові то їжі принесуть готової, вареної — дітей у них не було, вони бездетні були, то жили добре — або до себе приглашали.

Добре помагав старий Бевз Тихон Савович, а жінку його звати Ксеня. І молоко давали, то квасолі, то крупи. Трохи того, трохи сього. Якби вони не давали, то ми б і повмирали, бо вдома все вигребли, не було що їсти.

Записав Хмельницький М. І.
23 червня 2009 р.

*Свідчення Литовченка
Федора Ілліча*

1928 р. н., с. Новопарафіївка Кегичівського району
Харківської області.

Я, Литовченко Федір Ілліч, син Іллі Федоровича та Марії Павлівни, які померли в 1933 р., поховані на цвинтарі в кінці села.

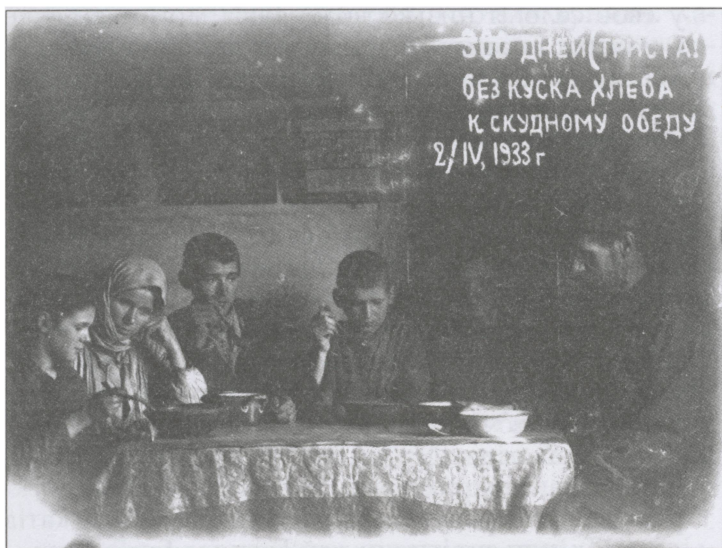
Сім'я наша складалася з батька і матері, сестри Хариті (1919 р. н.), брата Івана (1923 р. н.) та мене, найменшого. Хоча й мало мені тоді було років, але в пам'яті чітко зафіксувалися ті страхітливі моменти.

Чи був урожай у ті роки, я не можу знати, не пам'ятаю, а от про те, що активісти ходили по селу й забирали все те, що можна і пригодне для харчування, я пам'ятаю добре. Як ми їх боялись! Яку допомогу, яке добро й милосердя було ждати від цих людей?.. І ось один із епізодів пережитого й досі живе в моїй пам'яті й душі.

Десь по обіді заходять до нас люди з залізними загостреними палицями й стали ними руйнувати стіни хати, долівку, піч — шукати зерно та інше збіжжя. Сердиті від того, що нічого в нас не знайшли, штурхонули стіну в печі і під припічком в герунчику, де мама примазала в ямці квасолю, знайшли здобич мізерну й забрали. Мати, падаючи їм під ноги, просила не брати знайдений вузлик і залишити пухлим від голоду дітям. Та вони штовхнули її в груди й пішли задоволені з подвір'я. Хоча вони бачили, що мама була пухла, а в нас у важких руках були лободяники та калачики, як ми благали й плакали!...

Згодом сестру Харитину поставили працювати до колгоспних свиней, і вона приносила свинячу баланду, яку їй теж видавали на день у горщику.

Ще спливає страхітливий спомин. Батько працював у якогось хазяїна і привіз додому торбинку жита за роботу. Розсіяв його на клаптику землі, воно вже колосилось за садочком, нікому невидне. Й от одного разу мама зі мною і братом вийшла до стиглого жита, вирвала важкий колосок і заплакала: «Діти, мабуть, ми виживемо...». І почала обминати колосок, даючи нам по зернині посмакувати. Як дивимосся, а по селу мчить на коні вершник, перепоясаний ременями. Мати як закричала, застогнала: «Діточки, ГПУ!» Мене штовхнула в канаву, а сама з братом заціпеніла від холодного страху, ждучи біди. А вершник, збивши живих із ніг, топтався конем по тілах і по достигнутому житі, поки зерно змішалось із житом, сльозами і кров'ю, а мама й брат стали бездиханні. Прийшли дідусь Корній Мартиненко з дядьком Павлом, підібрали

їх, занесли в хату, брату сусідська бабуся вправила кишки, а мати зразу ж і померла. Так їх і поховали поряд із сусідським дядьком, який лежав на узбіччі дороги, хлопчика Зеленського Федота, мати Василя та Івана Льченкових — всі від голоду представилися, всі поряд лежать.

Так де ж жалість і людяність у тих партійних людей? Як можна викреслити з пам'яті гірке, сирітське минуле?

Пам'ятаю, зайшов до нашої хати голова колгоспу «Шлях до кращого життя» Шурда Филімон Тимофійович і сказав тітці: «Явдохо, придивись за малим, а там щось придумаємо», зняв кашкет, гірко заплакав і вийшов. І так почалося: завтра буду ночувати у Карпенюк, післязавтра — у Левченка, і так почалося самовиживання. Филімон Тимофійович не забував про мене, як міг піклувався, сусіди й односельці ділилися зі мною самою останньою крихіткою, каплею перегону, гарячим бур'яновим наваром.

Кожного разу, як приїжджаю на поминки

у своє село, я низько вклоняюся могилкам уже покійних спасителів. Згадую в ту хвилину, як я пасся на шпориші та калачиках, як радів, коли чиясь рука подавала розділений між своїми дітьми чорний маторженик і гладила мою немиту голівку. А я завжди ходив голодний по селу і співав на весь голос пісню «Із-за лісу сонце сходить», пісню моєї матері, яку вона не доспівала. Люди виходили з хат і плакали, дивлячись на мене та слухаючи пісню нещасного, голодного сироти Федька Левченка, сина покійних, померлих від голоду Марії та Іллі... Люди загукували до себе, годували мене, чим Бог послав, і вижив я. А село голодувало ще довго, спасаючи один одного.

Це мої свідчення — поминки по моїй матері, батьку та всіх родичах-жертвах геноциду українського народу. Царство їм небесне... А катів дитячих душ сирітських хай Господь Бог судить.

Записано 18 липня 2009 р.

*Свідчення Мудь
Леоніди Калинівни*

1926 р. н., с. Завалійки Волочиського району
Хмельницької області.

В сім'ї Мудь Калини Тимофійовича та Мудь Параньки Іванівни був великий голод. В сім'ї було п'ятеро дітей, а їсти нічого. Допомогала нам сім'я Кобельника Степана. Ми, діти, ходили до них, і вони допомагали і мукою, і крупою, молоком. І так ми вижили. Навіть тітка Марійка деколи сама нам приносила паляницю.

Записала Шуляк Н. А. 6 жовтня 2009 р.

*Свідчення Шелих
Танни Капітонівни*

1921 р. н., с. Моньки Красилівського району
Хмельницької області.

Коли роздали землю, то батько з дядьком Антоном дуже тішились. Тяжко робили, але з часом мали весь свій реманент, пару конів, навіть моло-

тарку в Чепелівці напिताли і хотіли купити. Хазяювали добре. Вже час пройшов, як почали згонити людей в колгосп. Батько йти не хоче, тільки жити для себе почав, він же з пупинка в наймах робив, всю роботу вмів, а стріхера такого, як він, на всю округу не було. Нашо йому знов на чужі злидні робити? Не йде.

От якось в жнива приходить Пасічник Лукаш. Зарізяка й конокрад, але при советах вибився в начальники, в активісти. Хоч яким він бандітом не був, но в своєму селі нікому нічого поганого не зробив. Приходить і каже:

— Капітоне, не шуткуй з товарищами, бо підеш в Сибір, сам пропадеш і сім'ю занестиш. Ти хоть наймитом був, але Лікерка твоя багачка. Загримиш, шо й сам не будеш радий.

— То, шо ж робити? — батько питає.

— В тебе нова клуня, реманент, коні. Ти це віддай, а сам попроси корову, бо діти в тебе малі, й сховай корову.

— Куди я його сховаю?

— Викопай десь в полі, ще десь кілька ямів і засип зерно. Тільки не чисте, а з половиною. Воно так десять років може лежати і не згниє. Послухай мене: сам будеш жити й дітей спасеш.

Батько обмолотився. Все зерно поділив на четверо: часть закопав у корови в яслах, часть замурував у припічку, а найбільше вивіз у поле потайки, там закопав і зверху пшеницю засіяв, а найменше лишив на сівбу й на хліб. А далі зробив, як Лукаш казав. Все віддав, а сам записався і в конюхи на свої коні попросився (думав, що колгосп розпадеться, і він назад коні забере).

Мати довго плакала за кіньми, за клунею, але коли в осінь почали по хатах ходити, зерно траси, то притихла.

Ми не голодували: було молоко, хліб, якась картопля. Не жирували, але й не пухли.

Вже навесні 33-го, коли вже сніг розтанув, але ще було холодно, це було. Наша хата стояла край-

ня коло поля, і коло неї була стежка на Мончину. На городі була криниця й лавка біля неї. Люди йшли, хто воду пив, хто віддихав, бо всі такі хилі ходили. І там часто сидів Данило Бабак з Мончи-нець, поштар. Він сяде, то батько вийде до нього, самосаду винесе, покурать. Батько бачить, що той голодний, ледь ходить, то в хату закличе. Мати якоїсь юшки налле, шмат хліба дасть. Жалко людину. Довго він до нас ходив і ніколи голодним не виходив, навіть шмат хліба на дорогу давали. І він добре віддячив.

Одного дня прийшов він з чотирма активістами-комсомольцями і кричить: «Капітон хліб ховає! Має десь закопаний, бо інакше не роздавав би кому-небудь». Мати до нього: «Даниле, ми ж тебе від голоду спасли». А він відштовхнув і ну з тими харцизяками хату перекидати, шпіннями землю і в хаті, і на дворі, і в хліві, і на городі штирхати... Але ніде нічого не знайшли. Так і пішли без нічого. Батько дуже крився з зерном. А мати закидала криницю гилляками, а потім землею, щоб більше там ніхто не сидів, а батька заставила викопати нову криницю за плотом на дорозі.

Записано у 2009 р.

Свідчення
Одгенбах
Валентини Давидівни

1923 р. н., с. Маринопіль Розівського району
Запорізької області.

Хоч і жили в місті, та пам'ятаю, що постійно була голодною. Мама піде на роботу, а я чекаю, бо вона хліб принесе. Наша квартира була в підвалі, а коли йшов дощ, то я вилазила на стіл із козеням бабусі-сусідки та котом, бо у кімнаті було повно води. Сиділа й бачила ноги перехожих, а щоб не плакати від голоду, співала про те, що чула, які пісні запам'ятала. А коли приходила мама, то приносила пайок. Як ми не ділили хліб, та його було так мало. Бували випадки, коли мама ділилася хлібом з безпритульними. Мені, чесно, так

хотілося з'їсти той шматочок, а мама казала, що не можна дати померти голодній дитині.

А у вихідні ми йшли в село до дядька, щоб поїсти. Одного разу до двору підійшли люди, такі страшні від голоду... Хлопець просив їсти. Тітка винесла хліб, картоплю й трохи меду. Його нагодували, та це його не врятувало. Він помер, а ми плакали. Я цього довіку не забуду.

Записав Топалов М. А. 30 вересня 2009 р.

*Свідчення Нісовської
Марії Павлівни*

1927 р. н., селище Розівка Сосівського району
Запорізької області.

У 1932—1933 роках наша сім'я проживала в Розівці. В той час було дуже скрутно, але в селі жило багато німців і євреїв, і вони нам допомагали. Рядом з нами жила сім'я німців з фамілією Фідлер (як звать — не пам'ятаю). В їх становище було краще, і вони ділилися з нами їжею. А ще ми з братиком бігали на молокозавод. Начальником там був теж німець, але не знаю, як звать. Він завжди давав нам живчики (спресовані відходи з жареного насіння). І скільки б ми не приходили, він ніколи не відмовляв, а завжди насипав повні кармани і в торбинку. Це дуже допомогло нам вижити. Від сусідів чула, що він допомагав і їм. Добра була людина.

Записала Дейнеко Ю. 6 серпня 2009 р.

*Свідчення Крамаренко
Танни Степанівни*

1925 р. н., с. Комарівка Охтирського району
Сумської області.

Про голод 1932—1933 рр. ми знаємо багато. Якщо взяти нашу Олешнянську сільську раду, до якої входять декілька сіл, то становище було не скрізь однакове. Пам'ятаю, мати говорила, що в Олешні страшний голод був, люди вимирали сім'ями, а у нас у Комарівці, де я народилася,

страшного не було нічого. Всі тоді так жили — надголодь. З голоду померли тільки дві людини.

Можливо, це від людей залежить, бо в нас у селі головою колгоспу був Чумаченко Хома Якович, також сам комарівський, мав приблизно 40 років на той час. Це була доброї душі людина. Під час голодовки с. Комарівка не страждало, як інші села. Масових вимирань не було. Хома Якович завжди допомагав людям. Де було багато дітей у сім'ї, допомагав харчами. У колгоспі різали коней і давали м'ясо. На полі варили їжу, і всім, хто працював у колгоспі, давали їсти. Хома Якович казав: «Хоч рачки лізьте, а на роботу йдіть, а там їсти дадуть обов'язково, і дітям можна взяти тихцем».

Знаючи, що в Олешні творилося нелюдське, Хома Якович організував інтернат (розкуркулені хати пустували), і бере з с. Олешні 30 дітей-сиріт. Особисто вигодовує, одягає, та так, що навіть у нас такої одежі не було. Виховує цих дітей до 7 класу.

В Комарівку часто навідувалися олешнянські «гості» — активісти, які хотіли й тут оббирати людей, встановлювати свої «порядки», та Хома Якович їх стримував і не давав дуже «розгулятися». Можливо, якби таких людей, як Хома Якович Чумаченко, було більше, то і голодовки не було б. Його добра справа до цих пір не забувається, з теплотою в серці згадую про нього.

Записано 25 червня 2009 р.

Свідчення Кравчинської Катерини Іванівни

1923 р. н., м. Лебедин Сумської області.

Батьки мої робили в колхозі, і бабушка тоже. Бабушку мою розкуркулили. Жили ми в Лебедині (...). Нас було семеро. Я сама перша у батьків була, старшенька. Зразу була колективізація, так усі вступили в колхоз, заставляли. Ось... Забрали все: і коня, й інвентар до нього. Як вступив батько

в колхоз, то зробили дитську площадочку, і мене туди батько віддав. Ми там відхали, гралися. Та це тільки для тих, хто вступив в колхоз, а для других так нілзя було. Кормили нас три рази на день. Утром кусочок хлібця, та тонюсінький-тонюсінький та світиться, а в обід і увечері давали баланду, то вже ми її так називали, там де-не-де картошечка та бульйончик, та сама вода мукичкою заправлена. Воспідательниця за нами слідила. Вот! Раз я хотіла кусочок хліба принести додому, так вона його і забрала. Я сіла да й плачу. Так обідно було за той кусочок. Думала понесу додому, сім'я...

Наша сім'я пережила голод, бо була корова. Звали ми її Гриваста, за гривку. А в марті принесла вона нам телочку. ... Ми помагали друг другу, дуже помагали. Бува, чуємо, то в тому районі померли з голоду, то в тому, а в нас ніхто й не помирав. Тоді люди були добрішими. У нас сусіди були, жили тільки удвох, старенькі вже. Так бабка ота тіки спече шось і нам сразу несе. Велике їй спасіба. Ми їх все врем'я вспоминали. Їх Костюками називали. Я бачу зараз такого вже і нема. Була тоді людяність, була...

А сусід з нами жив, так ото було прийде до мами і каже: «Галю, налий хоч трохи борщику». Фамілія його була Оголь, сапожником був. Ото мама йому борщику, а то сидить аж синій, а він нам чоботи латав. А тоді якраз колективізація начиналася, отбирали все. Бригада така ходила — чоловік десять. Було зерна трохи у нас, батько у грубці заховав те зерно у переході. І все-таки прийшли. А головного їхнього прозивали Пророка. Казали люди: «Пророка з бригадою іде». А я маленька вилізла на лавочку та і стою ж, виглядаю. Дивлюся — ідуть. Підходить той Пророка, а я на нього: «Тьху на тебе, Пльольока». Так він мене — по губам. ... Найшла та бригада зерно, відкрили бичок у грубі і забрали хліб. А як виходили, то солдатик один мені кусочок хлібця за пазуху всунув, щоб ніхто не бачив. Боже збав, якби

хтось побачив. А його й досі в споминаю. Ось так і жили, і в голод вижили, тошо люди добрі були, помагали один одному хто чім міг. А зараз все не так, не так...

Записала Топчій Ю. 13 вересня 2009 р.

*Свідчення Давиденко
Анастасії Іванівни*

1919 р. н., с. Новий Стародуб Петрівського району
Кіровоградської області.

Тяжко згадувати ту страшну подію, яка вхопила була Україну. Я весь свій вік з тяжким болем згадую той Голодомор, про який не писали ні в якій історії, ні в газетах до того часу, поки Україна стала незалежною. Тепер розкривається все те, про що мовчали раніше. ...

Голодомор 33 року почався з 1932 р. Люди працювали по совісті, старалися. За їхню працю не одержали нічого. А що з городу зібрали, треба віддати за різні податки. Вже починаючи з нового року, не було ніяких продуктів. Живилися хто чим міг.

Коротко про свою сім'ю. Нас було вісім. Чим можна прогодувати всіх, якщо нема нічого. Коли вступали до СОЗу, то все віддали: пару коней, корову і всякий сільськогосподарський реманент... Люди через деякий час свої корівки забрали назад додому, бо не було чим у СОЗі їх годувати, а нашу — забрали на м'ясозаготівлю (і в багатьох так сталося).

Батько із старшим моїм братом кинулися підзаробити у якомусь радгоспі. Їм обіцяли дати зерно пшениці, а дали зерно з мишію. Привезли той мишій і почали його товкти в ступі. Від нього лишалася зелена полова, з якої ми варили куліш (суп). Я його як зараз бачу й пам'ятаю його гіркоту. Про хліб ніхто не згадував, бо його ні в кого не було. Полову яшну товкли й пекли ліпеники. Вони теж гіркі й розсипалися.

Вже взимку почали вмирати. Першою помер-

ла бабуся, за нею незабаром помер дідусь. Я згадую, які дуже були дід і батько, а голод звалив... Ранньою весною помер батько. Я бачу його благаючі очі перед смертю, він сказав: «Ой, як хотілося ще годочків п'ять пожити...». Помер. Йшов уже травень 33 року. Я йду зі школи, плутаюсь пухлими ногами, а мені гукнули сусіди, що мама померла. Горе за горем. А сили не було оплакати матусю. Немічні падали біля неї, бо знали, що їй нам судилась така доля.

На городі був клопоть посіяного жита, яке красувалося й стало наливатися. Тоді колоски підсмажували й висмоктували зачатки зерна. Та це було пізніше. А чим живилися до цього? Обривали листя з берестка, сушили, терли і місили на коржики. Вони теж гіркі, і їсти їх якби ніхто ніколи не діждав. А їли, бо нічого не було. Від цього бур'яну почали викидати пекучі нариви, і старший брат помер від ран.

Залишилось нас троє. Я до школи не могла вже ходити, така пухла, що вже мені важко ноги тягти. Вчителька, Олена Михайлівна, переказала, щоб я якось добралась до школи. Кожного ранку вона мене зустрічала й вела поснідати. А вчителька Любов Корніївна нав'язала мені вузол борошна (хоч і яшного, але це було великою допомогою, бо вдома лежали нерухомі старші мене брат і сестра. Дякуючи цим добрим людям нас троє залишилось в живих...

Записала Фурманова М. 14 липня 2009 р.

*Свідчення Чучис
Танни Миколаївни*

1924 р. н., с. Топилівка Чигиринського району
Черкаської області.

Страшні роки були. Дуже бідували. Мати сліпа. Нас — двоє дівчат: я — старша, а Марія — менша, з 1927 року, ще жива. Ходили по щавель весною у луг за річкою Боровичкою. Їли його і пареним, і всяким, і акації цвіт їли, кропиву, бу-

зину, козельки різні їли. Всі бідували. Виживали, хто як міг. По сусідству жила баба Біланка (так її по-вуличному звали), а по-справжньому Марія Гайдамака. Жила вона, мабуть, років сто... Так от, з матір'ю сусідкою була, хорошо жили. Приходила і рано, і вночі. Коли не було чим топити, то принесе щось і сама затопить, подивиться, чи діти пішли по щавель. Вирядить: «Йди, дитино». Її родичі всі вижили, бо коровку мали, сім'я була хазяйновита. ... Так от, баба Біланка носила нам об'їдки, що залишились від сім'ї своєї. Збере, що залишилось, і — до нас, чи то вечір, чи то ніч вже. А ми раділи. Більше приносила перед постом, бо чого їм не слід було їсти, вона нам, дітям, несла. Царство їй Небесне. Ото ми і вижили, а сусіди померли, що з другого боку.

Записала Жуган Г. 27 вересня 2009 р.

Свідчення Біланської Олександри Яківни

1926 р. н., с. Осипове II Новописковського району
Луганської області.

Проживала наша сім'я в селі Осипове II. Сім'я була багатодітна, семеро дітей. Жили дуже бідно і тяжко. Батьки працювали в колгоспі «Червона Україна». Коли мені виповнилося сім років, то був 1933 рік, це страшний рік, рік Голодомору. Я, мій брат Михайло і сестра Марфа були менші. Старші брати вчилися в МТС, їм там давали хоч невеличкий пайок, тому вони ще й не були пухлі, а ми, менші діти, не могли ходити, були пухлі. Батько був хорошим майстром по виготовленню саней і гарб, але від голоду й він перестав ходити на роботу.

Одного ранку до нас на подвір'я приїхав лінійкою голова колгоспа, треба було закінчити сани, а батько вже другий день не міг вийти, тобто діяти до роботи. Голова колгоспу запитав: «Яшко, ти чого не виходиш на роботу?» Батько відповів, що не має сили дійти до роботи, тоді голова увійшов

до хати і побачив, що менші діти — я, брат і сестра — лежимо і пухлі. Він закричав: «Яшко, та в тебе ж діти попухли і вмирають!» Головою колгоспу був Ігнатенко Микола Якович, який сказав батькові, щоб той їхав з ним.

Батько поїхав з Миколою Яковичем, і згодом вони привезли мішок квасолі. Микола Якович прямо наказав батькові, щоб сам їв і дітей нагодував. Так до весни ми були врятовані цим мішком. Я вдячна Господу, що він послав нам таку добру і милосердну людину, як М. Я. Ігнатенко. Царство йому Небесне, він, як янгол-захисник, врятував нас від смерті...

Записала Хорошевська Л.О., 29 березня 2008 р.

Свідчення Ємішлівої Ламнії Олександрівни

1919 р. н., с. Новомикільськ Міловського району
Луганської області.

У ту пору мені було 13 років. Помню ті страшні годи добре, того що я їх пережила.

Урожай у 33-м году був неполий, тіки все влада заставляла здавать із колхоза. Людям зерна не оставляли. Податки були на колхози непомерні, а їх треба було виполнять. У колхозі посліди після віялок тоже заставляли перевівать іще і їх забирали. Приїзжала комісія з району в колхозні коморі, провіряла налічіє хліба. Якшо находили зерно, його заставляли здавать, людям нічого не оставляли.

Був уполномочений у нас у селі, так він помагав людям харашо. З мельниці, шо в Морозовці, привозив мучку, варили затірку і роздавали людям їсти. Так хтось на нього доніс у район, шо він людям допомагав. Його як забрали тоді у 33 году, так більше ніхто нічого про нього не знав. Фамілія його була неначе Шовкопляс, а як звать, не помню...

Записала Сидоренко І. М. 12 березня 2008 р.

*Свідчення Сохи
Паналії Андріївни*

1923 р. н., с. Трембачеве Новопсковського району
Луганської області.

В роки Голодомору мені було 9 років. В сім'ї було нас семеро — батько, мати, три брати, я і моя старша сестра. Страшне то було врем'я, їсти було нічого, а що було, те забирали. Їли ми і траву, і листя, і на горі збирали гаврашки, товкли в ступі і їли...

Мій менший брат Альошка почав пухнуть од голоду. А в нас на вулиці жила баба Шурка, так мати пішла до неї і випросила стакан молока для Альоші, та воно йому не допомогло.

Хороша була та баба Шурка. Було підемо до неї, хоч і в самої їсти було нічого, та вона візьме натре крейдою грубу й напече нам ладиків з ячмінної муки. Була ще в баби Шурки коза. Якось пішла баба ночью в склад і вкрала глечик пшениці — для себе і кози. А на другий день прийшли якісь люди, забрали бабу Шурку разом з козою, і більше ми їх не бачили...

Свідчення записано у 1998 р.

*Свідчення Брагунцевої
Дар'ї Петрівни*

1918 р. н., с. Ново-Олександрівка Біловодського району
Луганської області.

— Вы помните 1933-й год?

— Да как же его не помнить. Я 1918-го года. А 1918-го года, это мне уж было сколько? Пятнадцатый год, да? Помню дуже хорошо. Но у нас Голодомор был тут, в заводе. Но нам кой-какой пайок давали. Я вот забыла какой директор у нас был тогда. Фамилию его забыла. Шо коням пришлют оттуда, так он людям давал. Коней как он там подержал: чи сеном, чи соломой, может, там какую часть выделял, а людям давал. Когда крупу, когда пшено, когда кукурузу со стеклом. Вы представите, было шо, со стеклом привезли даже скотине.

А он не дал же лошадям, а дал нам. Так мы по одной кукурузинке выбирали и толкли кукурузу. Это в 33-м. Ну, а вот эти села: Волкодаево, Сеньково, Евсуг — все ишли к нам. В колхозе ничего им не дали. Все вывезли осенью, что намолотили. Все вывезли! Шо люди придбали с лета, они съели до Рождества. А к весне попухли люди и шли сюда. А шли сюда... Как тот директор был у нас, так они чи заболел, чи шо оно было, так прислали нам два директора: Васильчиков и Данильчиков, дядьки такие украинцы. Кирзовые сапоги... Ну, украинский человек, не такие, как сейчас, понаденут галстуки. Так те люди, не знаю чего, стали до нас муку присылать. 33-ий же та в 32-ом... Нас тогда не обижали: на работе давали пуд муки, а на иждивенца полпуда...

Записала Анусова В.А. 3 серпня 2005 р.

*Свідчення Мищенко
Наталії Кузміївни*

*1921 р. н., с. Мусяївка Міловського району
Луганської області.*

Нас в сім'ї було восьмеро дітей і батько, а мама померла. Коли більшовики вирішили забрати в селянства все продовольство, почалися темні часи — почався голод. В моєму селі також настав голод і добрався до нашої оселі. Люди пухли з голоду, помирали дуже мучною смертю, особливо дуже тяжко страждали малі діти.

В мого батька все зерно, всю худобу конфіскували. А йому потрібно було якось годувати вісім дітей, і вкрав він мішок пшениці з поля і закопав його в хліві. Та раптом прийшли більшовики з собакою, і собака винюхала, де закопане зерно. Зерно знайшли і відібрали, а батька забрали в тюрму, де він через два місяці помер. Брати і сестри мерли один за одним, але я і старша сестра Надя, щоб не померти від голоду, їли звичайний бур'ян та лободу. Потім нас до себе забрала сусідка, яка якимось чином заховала від людей корову. І вона

Людність у негодяній час

вигодувала нас молоком, таким чином врятувала мене і сестру. Та більше з моїх рідних не залишилося нікого...

Записала Пасічник В.В. у 2008 р.

*Свідчення Мартинової
Райси Андріївни*

1931 р. н., с. Варюшине Веселинівського району
Миколаївської області.

Батьки розповідали, що сусідка Швець Хима, яка тримала корову, допомагала сім'ї циганів, які жили на цій же вулиці, приносила їм молоко. В сім'ї циганів було багато дітей і їм було дуже важко. Вони, мабуть, і не вижили б, якби сусідка не допомагала їм.

Записала Стефанишина Л.Б.,
4 червня 2009 р.

*Свідчення Михошерст
Олександри Єфреївни*

1914 р. н., с. Новогригорівка Новобузького району
Миколаївської області, нині проживає у с. Миролі-
любівці Новобузького району Миколаївської області.

Батько продав корову, щоб врятувати дітей і купити хліба. Оштрафували на 50 пудів зерна і 100 рублів. Вигнали з колгоспу. Пішли жити в друге село — Буденне, де всі вимерли з голоду. Я, будучи одруженою, разом із чоловіком залишилася на місці. Покладова Клавдія, вповноважена від району, прийшла, погрожуючи пістолетом, відвела мене до сільради, протримавши там два дні. З дому в мене забрали швейну машинку, сир з діжкою, варення, розламали піч у хаті. Все це робила бригада з дев'яти осіб місцевого населення. Ми вижили дякуючи Бабаченку Данилу Митрофановичу, який носив жменями ячмінь.

Свідчення записано
10 липня 2009 р.

*Свідчення Лисенко Трини Петрівни
та Ратушної Віри Петрівни*

1920 р. н., 1927 р. н., с. Калантаєво Новобузького району Миколаївської області, зараз проживають у с. Миролюбівка Новобузького району Миколаївської області.

В 1932—1933 роках ми проживали в селі Калантаєві. У нашій сім'ї з голоду ніхто не помер. У батька були золоті хрести з війни, то він поміняв їх на 4 мішки муки, сахар і зерно. Невістка заявила в сільраду, що є зерно. Прийшов у хату секретар райкому комсомолу Гончаренко Василь і сказав батьку, щоб здав мішок зерна, а останнє сховав під ясла, де коні стояли. Прийшов з бригадою. Бригада довбала у дворі, у хаті, а він пішов у сарай і сказав, що нічого немає.

Людей спасло від голоду три великі скирди льону. Батько їх сторожував, а люди вночі приходили красти, він їм ще й допоможе, піддасть мішок на плечі. Дуже людям помагав, ділився з усіма, хто приходив їсти. І так люди спаслися льоном.

Свідчення записано 15 липня 2009 р.

*Свідчення Тригор'євої
Ніни Марасівни*

1922 р. н., с. Білоусівка Вознесенського району Миколаївської області.

Народилася я 16 серпня 1922 року в сім'ї колгоспників села Білоусівки. В родині було 3 дітей, я була найстаршою. Закінчила 7 класів місцевої школи. Голод я пам'ятаю добре. На мою думку, причиною голоду було те, що весь урожай забрала влада. Пам'ятаю, як штричками пробивали капусту, помідори, валяли печі, шукали зерно без документів. Назавжди запам'ятала їхні прізвища: Аркуша Євдокія, Чуб Євдокія, Мельник Данило, Фолкуян Сидір. Цих односельців люди боялися, бо після їхнього приходу позбавлялися всього їстівного. Якщо знаходили в людей велику кількість зерна то виселяли з хат або навіть садили в

«Людність і неможливий час»

тюрму. Але все ж невелику кількість зерна, можна було сховати. Всі комори та колгоспні поля охороняли об'їзчики, а якщо когось спіймали на полі з колосками, то відразу доповідали властям і тих людей били на степу нагайками.

В селі не голодували ті, хто був при владі. Але були деякі люди, котрі допомагали один одному, як могли. Наприклад, Уткін Тарас Пантелійович, працював завхати-лабораторії і виручав односельців. Давав людям зерно, борошно, щоб вони не помирили від голоду, допомагав їм вижити під час Голодомору.

Люди їли все, що можна було, щоб не вмерти з голоду. В основному їли лободу, кропиву, щавель, рогіз, козелики, сусай. Також їли ягоди, корінці, шовковицю, груші.

Померлих від голоду хоронили, де попало — на городах, під мурами. Багато померло людей у той час, але я дякую Богові за сили, що допомогли мені пережити лихоліття.

*Записав Спанатій В. І.
14 липня 2009 року.*

«Він врятував село»:
публіцистичні
написи
та
краєзнавчі
розвідки

Від душі спасених

Кілька років тому, готуючи матеріал про Плешкані — село Золотоніського району, де голод викосив кожного третього, і на пам'ятнику його жертвам викарбувано 756 прізвищ, мені зустрічалися такі свідчення: «Йшли на Великий Хутір виміняти хліба чи бодай чогось їстівного, аби порятуватися від голодної смерті». Чому саме в Хутір — з цієї цікавості й надибала у селі історію, ще живу не тільки в матеріалах краєзнавчого музею, а й у пам'яті живих свідків, пригнучих вже до землі літами. І вони настільки незвичні у густому чорнописі подій, що не згадати про них просто не можна.

Після служби в Червоній Армії Яків Дробот повернувся в село непізнаваний: ні на своїх п'ятьох братів-сестер не схожий, ні на батька, якого називали в селі «святим» чоловіком, бо читав церковні книжки і вдовував. Такий же гостроязикий і веселун, але зовсім «почервонілий»: мав і книжечку комуніста, і балачки одно про комуну, де всі рівні і в достатку, вів з фанатичною вірою.

І коли в 1928 році почали організовуватись колгоспи, він заснував «Незаможник»: об'єдналося 12 господарств і 4 батраки, усупільнили 6 коней, хомута і одну корову, мали до сотні десятин землі. Спершу — добровільно, а потім на клич «дайош колективізацію» — пішло й поїхало. З району і вище прибували представники і вели агітацію, бувало з деким і до ранку — під замком у коморі чи в школі. Однак, з шести утворених у Великому Хуторі колгоспів «Незаможник» вирізнявся переважно добровільним вступом. І це було приємним винятком, бо кампанія виявлення куркулів, «нещадної більшовицької відсічі підкуркульникам і петлюрівцям» набирала обертів. У Хуторі вона першими захопила степовиків — з тих, хто завдяки століпінській реформі обзавівся землею й навкруг села звив свої заможні хутори — господарства. Та нещадна машина трясла їх як грушу, і сипались степовики сім'ями — хто на Соловки, хто бездомним попідтинню. Ще тоді Яків Дробот подав руку допомоги степовикам: їхні хати перенесли в село, а от Панаса Слинька, Савку Реву, Шепеля прийняв у колгосп. Уляна Чепігу, який мав свою лобогрійку, і вона витягла аж на зятого куркуля, врятував від Сибіру. Так Улян став передовим колгоспником-машиністом парової машини і вірним другом Якова.

А в 32—33 роках «Незаможник» вже міцно зіп'явся на ноги, 103 колгоспники мали свої корови, на трудодень отримували по 2 кілограми хліба і по 3,6 карбованця, правда фінагенти так обкладали людей позикою і облігаціями, що грошей вони не бачили.

Колгосп торгував з азовськими моряками: взамін картоплі привозили оселедці. Тут, в диковинку на цілу округу, першою з'явилася електрика —десь роздобули динамомашину, був і телефон, і красень двоповерховий новий будинок культури, і своя цегельня, й дитясла, де дітям видавали молоко, і споруджувалася ціла вулиця просторих,

на два ходи, будинків. І «ударниця Покорняк Нас-тя 4 рази була премійована — телицею, поросям і хліба одержала 120 пудів».

Це з обширної, мажорної розповіді про «Незаможник» у золотоніській газеті «Вільне життя» за 33-й рік. А живі свідки (в розповіді використано свідчення Палажки Іванівни Дробот, Стефана Климовича Удовиченка, Ніни Трохимівни Пізняхівської, Марії Іванівни Коваль) першу фразу про ті роки кажуть ось цю:

— У нас ніхто не помер з голоду, жодна душа...

Фразу настільки ємку, що ми навіть ціни їй не знаємо, а ціною було життя.

А голод ходив попід ворітьми в селян з «Незаможника» — водив жебраків з навколишніх сіл: особливо з присупійських, які були заможнішими і опиралися колективізації, а вона таки поклала їх на лопатки. З сусідніх Рождественського і Ашанівки, де, як писала та ж газета, віжками під'язували коней і волів, аби не звалились, про опухлих же людей мовчала; з Чопилок, де майже всі до душі вимерли, де викинули над сільрадою чорний прапор. Та й навіть у самому Великому Хуторі по інших колгоспах, як от у «Жовтні» і «Перебудові», пухли з голоду люди.

Дробот виконав хлібопоставки та його не залишали у спокої представники, найджали викачувати мішки. Мусив обміняти трохи хліба на огіркове насіння — борошно з нього видавали на млинці, трохи роздав людям. А кукурудзу приховав — зібрав збори і так прямо про це сказав: хто видасть — в тюрму мене посадить, а людей голодом виморить. Ніхто не видав, не залишилось незасіяним поле.

Йому не довіряли — прислали активістів з Чапаєвки з щупами — він їх вигнав. Організував патронат для бездомних дітей — правлінця Василя Кривого (за те, що кульгав, так прозвали, а прізвища не пам'ятають) посилав на станції в

Пальмиру, Золотоношу, Кононівку їх підбирати. Той патронат перекинувся й на його хату — їм з першою дружиною Мотрею не дав бог дітей, то чужих рятували.

А ще «індусів» — така тодішня аббревіатура індивідуального сектора, тих, хто настирливо не хотів йти до колгоспу — вже опухлих з голоду Дробот порятував. І в «Перебудову» послав тягло, й насіння позичив. Так колективно й вибралися з страшного 33-го.

«Незаможник» став уже колгоспом Кірова, бо й по суті своїй вже не був незаможником: до свят молодим хлопцям купували пальта, а дівчатам — костюми, було в колгоспі 5 тисяч індиків і возили їх на продаж у Соснівку, а м'ясо — аж у Київ, у готель «Континенталь».

Розміняв Яків четвертий десяток, як всміхнулася йому веселкою друга молодість: зустрів Сіму, Серафиму Бойко з-під Яготина, гарну собою і сміливу жінку. Це вона, маючи на руках двох дітей, розлучилася з чоловіком-п'яницею, вчилася в Харкові, в інституті народного господарства. Привів її в хату за дружину, не міг нарадуватися таким пізнім сином Славком.

Мабуть, лихо тоді й підкрадається, коли людина хмільна від щастя: захопила Якова за полу січкаря репресивного 37-го. Чомусь упав перед начальством Дробот у немилість і перевели його директором радгоспу в Раціюківщину. Не встиг там як слід і до справи придивитися, як почався падіж худоби (зоотехніком був Саєнко), а Дробота — до відповідальності: забрали партквиток, засудили. Та піднявся його «Незаможник»: люди підписи зібрали, ходаками аж у Київ на його захист їздили. І таки захистили: забрали Дробота знову до себе головою.

Війна навхрест перекреслила і зроблене, і плани. Вже на другий день він повіз два десятки новобранців у Золотоношу: самого на фронт не взяли. Там же зняв з колгоспного рахунку гроші і видав

кожному по 25 карбованців на дорогу. А сам відправляв на схід все, що потом-кров'ю нажите: трактори, череду, хліб.

Евакуюватись не встиг: зліг від хвороби. А як оклигав, робити це було вже пізно — в селі хазяйнували німці. Їм на очі не потрапляв, та в селі людина — не гілка — не сховаєшся. Раз і його підстеріг поліцай Саєнко, той самий зоотехнік з Рацюківщини, завів у контору і улєсливо переконавав, що Дробота не займуть, він людям лиха не робив, потім великодушно відпустив. Іншим разом, вже не так пильно й остерігаючись, лютнево-холодним присмерком Яків пробрався до сестри Христі. Навперейми йому з-за голого стовбура відірвався Саєнко. На цей раз розмова в управі була не улєсливо-добренькою: Дроботу рахували зуби і ребра. Потім побитого повів його у Золотоношу поліцай Юхим Удовиченко, а сестра Катерина кинулась по селу з підписами: може віддадуть на поруки. За кілька днів прийшла у село страшна звістка: Якова розтерзали собаками.

А Серафима була зв'язковою партизанського загону в районі Яготина-Києва. Як добиралась у Хутір, переховувалась у Палажки Іванівни Дробот, Якової родички. От і на цей раз спекли їй у дорогу хліба, перевдягли і попрямувала вона до залізниці. Та не вбереглась від лихих очей: вислідив її той же Саєнко, привіз до села, а потім у Золотоношу: там її і розстріляли.

Чи не вони, двоє, тепер серед міста в меморіальному парку, в гурті приречених, застигли в граніті: дужий чоловік підпирає плечем брилу, а жінка — в короні золотих кіс із синочком на руках...

І думається: як нам сьогодні бракує патріотів, отих одухотворених ідеєю, здатних платити за неї потом і кров'ю, коли Україну, як шкарлупину крутить у кризовому вирі. Таких, як Дробот. Бо якщо про нього через стільки десятиліть ще й сьогодні згадують добрим словом люди, то дійсно прожила людина чесно своє життя.

Пам'ять про нього — від душ спасених. Про
кого ж пам'ятатимемо ми?

Гавришкевич В. Від душ спасених //
Черкаський край. — 1993. — 16 жовтня.

Життя заради людей

Літа 7441-го від Створення світу
(літа 1933-го від Різдва Христового)
був в Україні великий Голод.

Не було тоді ні війни,
ні суші, ні потопу, ані моровиці.

А була тільки зла воля одних людей проти інших.

І ніхто не знав, скільки невинного люду зійшло в могилу —
старих, молодих і дітей, і ще не народжених — у лонах матерів...
(Голод 33: Народна Книга-Меморіал)

Про ці жахливі роки штучного винищення українського народу нині нам відомо чимало: преса, хроніки, відомості з архівів, твори літературних діячів, а головним чином — спогади наших рідних прабабусь та прадідусів, людей, які на власні очі бачили ці криваві злочини проти цілої нації.

Болісно ступати стежками пам'яті. Та все ж, бажання глибше дізнатися історію краю, докопатися, дошукатися істини й спонукало нас, членів групи «Пошук» при НВК «Бобринецька гімназія — загальноосвітня школа I—III ст. № 1» вже десять років збирати свідчення очевидців про Голодомор 1932—1933 років. На жаль, більшість з них, на сьогодні уже померли.

Бобринець... Дрюкова... Витязівка... Кривоносова... Миколо-Бабанка... Бобринка... Тарасівка... Веселівка... Василівка... Свердлове... Безліч спогадів, в яких відбилися страждання і муки людей.

Податки. Обшуки. Грабунки. Ув'язнення. Заслання. Розстріли... Це стало побутовим явищем початку тридцятих років. Але відомі й інші приклади. У спогадах жителів села Миколо-Бабанка зафіксований подвиг голови колгоспу «Прапор»

села Ульянівка Спарового Олексія. У період хлібозаготівель він зібрав громаду і роздав підготовлений до вивезення хліб людям...

І ось, з скупих розповідей, перед нами постала Велика людина.

У 1927 році в балці, біля річки Гнилий Сланець, вихідці з Київщини заснували село Ульянівку. Зима для них була важкою, жити доводилося в землянках. Та вже навесні почали будувати хатки, господарські будівлі, садити сади. Перші роки були неспокійними. В селі поселилися люди, які не знали один одного, люди різних характерів і вдач, з різними долями. Утворили ТСОЗ під назвою «Прапор». Головою обрали 22-річного Олексія Спарового. Його сини і сьогодні про це обрання говорять з посмішкою. Коли навесні не стало чим годувати овець, Олексій Спаровий запропонував винести їх на толоку, і покласти біля них траву. Так вівці і вижили. Односельці відзначили розум та винахідливість молодого Олексія і обрали його головою.

На початку 1930 року відбувся розширений пленум Бобринецького райвиконкому який, виконуючи волю робітників, селян-бідняків, ухвалив «...ліквідувати куркуля як клас в кількості 650 господарств, а майно передати в колгоспи. Вислати за межі району найбільш заможну частину в кількості 140 господарств, а останніх розселити в межах району по 10—12 дворів, відвівши для них гірші за якістю землі...»

Назаренко Софія Григорівна, жителька села Микола-Бабанка, 1921 року народження, згадувала, як в 1929 році була розкуркулена третина жителів села. Заможні селяни — добрі господарі втратили худобу, будинки, реманент, окрім того, вимушені були залишити село. А саме вони були основними виробниками продуктів. І нестача харчів почала відчуватися вже в тридцятому та тридцять першому роках.

В артілі стали приховувати від обліку справж-

ні розміри врожаю. Хлібозаготівлі проходили дедалі важче.

Кожен пуд хліба доводилося забирати силоміць. Дії буксирних бригад, які по суті грабували сільське населення, було схвалено вищими партійними й урядовими органами. Їм на підмогу було кинуте міліцейські сили, підперто на місцях партійними чи комсомольськими організаціями. На сторожі «державних інтересів» стояли також сільські ради, в яких верховодили запобігливі голови.

Восени 1932 року голову артїлі «Прапор» Олексія Спарового викликали до Микола-Бабанської сільської ради. Він отримав розпорядження підготувати заготовлений хліб до вивезення в районний центр, відкрити комори і не говорити односельцям. Спаровий зрозумів, що вивезуть навіть насінневий фонд.

Коли повернувся в Ульяновку, то зібрав до комор усю громаду. Олексій запропонував людям не віддавати хліб заготівельникам, а сховати його. Весь вечір ховали люди хліб по дворах, а вночі приїхали підводи з Микола-Бабанки.

Побачивши пусті комори, заготівельники заарештували голову артїлі, його мали доправити до районного центру вранці. Але Олексій Спаровий утік, обхитривши вартового.

Вночі, балками та ярами, через села Соколовка, Крива Пуща Олексій утік аж за Південний Буг. Влаштувався їзовим у лісництво. Навесні 1933-го року таємно прибув додому за своєю сім'єю. І сьогодні сини простого трудівника — Великої людини — живуть у селі Вікторівка Доманівського району Миколаївської області.

Про свій вчинок не любив розповідати сином Олексій Фадійович. Але про нього пам'ятають у Микола-Бабанці, куди переселилися жителі Ульяновки в 60-х роках. Самої ж Ульяновки сьогодні не існує — зникла в роки «укрупнення», визнана «неперспективним» селом. А в роки Голодомору, завдяки Спаровому вижили всі...

Народ перестраждав ті чорні часи, він стерпів люту наругу своїх катів, але в його пам'яті живе досі прокляття тим, хто збиткувався над його долею, працею, життям. І глибока вдячність тим, хто намагався спасти, врятувати не дбаючи про власне життя...

Луговська Яна, учениця Бобринецької гімназії — загальноосвітньої школи I—III ступенів № 1.

Директор школи рятував дітей від голодної смерті

Мета цього допису — повідомити українських громадян та світову спільноту, як під час голоду 1933 року кращі сини нашого народу чинили спротив цій людиноненависницькій акції. Нашим героєм (будемо сподіватися, що і героєм українського народу) є Василь Якович Івчук (1904—1938 рр.), який працював директором школи в селі Дударкові Бориспільського району Київської області.

Чудова людина та гарний педагог, В. Я. Івчук виявився також здібним господарем.

Директор тримав при школі дві корови та двоє коней. Орендував велику земельну ділянку в колгоспі «Правда» (тоді у селі було три колгоспи), розташованому у бік села Требухів Броварського району. На цій землі силами учнів та колективу школи вирощували для шкільних потреб фрукти та овочі, заготовляли на зиму сіно для корів та коней.

Коли у селі настав голод, В. Я. Івчук організував у школі одноразове харчування для дітей усіх п'яти класів, які діяли в той час. Але дитині мало поїсти раз на день. Директор із цієї ситуації вийшов так. У бік села Княжичі (теж Броварського району) були засіяні сільськогосподарськими культурами поля комбінату, який розташувався неподалік села Дударкова і спеціалізувався на ви-

рощуванні та відгодівлі свиней для Дарницького м'ясокомбінату.

В. Я. Івчук домовився з керівництвом комбінату, щоб діти після уроків виходили на пропонування сільськогосподарських культур. Платою для них за виконану роботу був черпак супу. Так за допомогою керівництва м'ясокомбінату Василь Якович урятував у 1933 році від голодної смерті всіх дітей шкільного віку села Дударкова. На жаль, нам невідомі прізвища керівників м'ясокомбінату, які разом з В. Я. Івчуком зробили благородну справу.

Треба зазначити, що у 90-х роках ХХ ст. газета Бориспільщини «Трудова слава» друкувала список жителів села Дударкова, замучених голодною смертю катями у 1933 році. На сьогодні у цьому списку — відомості про більш як 140 безневинних дітей, стариків та вагітних жінок села Дударкова, він весь час поповнюється. Можна уявити, яким би міг бути цей список, якби Василь Якович разом із керівництвом комбінату не врятував школярів.

На жаль, такі героїчні та благородні люди як В. Я. Івчук дуже заважали режимові здійснювати тотальну етнічну війну проти українців. Не минула лиха доля В. Я. Івчука та його родину. У надрах таємного та злочинного відомства колишнього СРСР, яке називалося Народний комісаріат внутрішніх справ (НКВС), був створений, звичайно, таємний, план розправи з жителями села Дударкова та особистого покарання патріота.

Учні 9-го класу мали б у 1938 році закінчувати 10-й клас у рідному селі. Але злочинна влада вирішила їх покарати. Після закінчення 9-го класу у 1937 році Дударківська середня школа, за рішенням тогочасних освітянських фондаций без пред'явлення яких-небудь суттєвих причин була переведена в категорію початкової школи.

Офіційно причину переведення школи до рангу початкової, звичайно, не повідомляли, але зрозумі-

ло, що патріотичний вчинок Василя Яковича був не до шмиги тодішній більшовицькій владі, метою якої було якнайбільше винищити українців.

Звичайно, дирекція та учні школи не погоджувалися з таким протиправним рішенням. Дирекція підготувала у відповідні інстанції клопотання — відмінити злочинне рішення. З дев'ятикласників — майбутніх десятикласників — створили спеціальну представницьку групу, завданням якої було особисто звертатися до освітянських установ з проханням від імені колективу школи відмінити рішення. Ця група була на прийомі у районному та обласному відділах народної освіти, а також у тодішнього міністра освіти УРСР. Але все було марно. Глухий мур тодішньої влади зруйнувати проханнями чи клопотаннями було неможливо. Учні вимушені були закінчувати 10-й клас у сусідніх селах Броварського району — Гоголеві (оспіваному безсмертним Тарасом Шевченком як «Оглав») і Требухові.

Так жорстоко влада позбиткувалася над жителями села Дударкова та дітьми, які вижили під час Голодомору завдяки героїчному та гуманному вчинку директора школи Василя Яковича Івчука. Але, на жаль, на цьому біди не скінчилися.

17 травня 1938 року був заарештований Василь Якович Івчук. Постанову про його арешт та, як запобіжний захід, — утримання у київській в'язниці підписав начальник Бориспільського районного відділення НКВС Ковтунюк.

У постанові зазначається, що В. Я. Івчук активно вів агітацію, спрямовану на поразку радянського ладу і партії. Постанова вбачала в діях В. Я. Івчука наявність злочину за статтею 54-10 кримінального кодексу (КК) колишньої УРСР. Постанову також було надано Бориспільському районному прокурору Якубовичу.

Ордер на арешт за № 82 від 17 травня 1938 року (дійсний дві доби) надав право інспекторові Бориспільського районного відділення НКВС Ярмо-

ленкові заарештувати в цей же день В. Я. Івчука. Під час обшуку був присутній житель села Дударкова Петро Іванович Овдієнко.

У день арешту також складено анкету арештованого, з якої видно, що В. Я. Івчук не тільки залишив школу, якій чесно і самовіддано служив, а й залишив у Дударкові дружину Тетяну Матвіївну (тридцяти років), дочку Євгенію (дев'яти років) та сина Івана (чотирьох років).

В. Я. Івчука утримували в Борисполі у камері попереднього (досудового) ув'язнення. У постанові від 21 травня 1938 року, підписаній згадуваним Ковтунюком, стверджується, що, мовляв, В. Я. Івчук був активним учасником контрреволюційної повстанської організації, яка ставила за мету відокремити Україну від колишнього СРСР та приєднати до Польщі. В. Я. Івчука безпідставно було звинувачено у скоєнні злочинів за статтями 54-2 та 54-11 КК УРСР.

За результатами бездоказового, упередженого, із застосуванням тортур, слідства 21 липня 1938 року патріотові пред'явлено звинувачувальний вирок, з яким він, після фізичного впливу, погодився. Звинувачення стверджувало, що В. Я. Івчук був учасником польської диверсійної шпигунської контрреволюційно-повстанської організації, яка існувала на теренах Бориспільського району із 1936 року. У зв'язку з цим В. Я. Івчука було визнано кримінальним злочинцем, який підпадає під дію таких статей КК колишньої УРСР: 54-2; 54-6 та 54-11. Судові справи В. Я. Івчука та ще восьми жителів Бориспільського району, які проходили одночасно за цим сфальшованим радянським правосуддям процесом, були направлені на розгляд «трійки» при Київському обласному управлінні НКВС.

28 вересня 1938 року «трійка» при Київському обласному управлінні НКВС розглянула матеріали слідства всіх дев'яти підсудних. Вісьмом чоловікам, у тому числі В. Я. Івчукові, було оголо-

шено найвищу міру покарання — розстріл. Про це повідомляється у виписці із протоколу № 294, бо оригінал протоколу зберігався в архіві НКВС у Москві. Про оскарження рішення даного вироку немає жодного слова.

У судовій справі є виписка із акту про те, що 2 жовтня 1938 року В. Я. Івчук був розстріляний згідно з протоколом № 294 від 28 вересня 1938 року. Виписку з акту підписав начальник першого спецвідділу Київського обласного управління НКВС лейтенант держбезпеки Шлепченко. Місце поховання В. Я. Івчука невідоме. Можливо, вдасться його встановити, коли відкриють архіви НКВС. Відомо, що безневинно знищених у столиці українців та представників інших народів без людських почестей закопували у двох місцях.

Перше місце — створений у 1919 році у Бабиному Яру концтабір — служив місцем поховання всіх закатованих до часу, поки не запрацювала Биківня. Можна бути впевненим, що в архівах є відомості про те, коли почала працювати Биківня та коли припинив свою діяльність, як місце захоронення безневинних українців, Бабин Яр. Зазначимо, що концтабором у Бабиному Яру скористався Гітлер у 1941 році для знищення киян.

15 травня 1958 року син В. Я. Івчука — Василь Васильович Івчук — звернувся до Президії Верховної Ради СРСР з проханням надати інформацію про долю батька.

Реакцією на його лист став протест від 30 червня 1958 року до Військового трибуналу Київського військового округу, підготовлений військовим прокурором генерал-майором юстиції Климовим, про відміну постанови «трійки» щодо В. Я. Івчука і припинення справи — «за відсутністю доказів».

Ще до цього, 18 листопада 1957 р., слідчий, лейтенант Новейко, допитав у селі Дударкові в індивідуальному порядку жителів села — Клишту Якова Ігнатовича, Клишту Івана Єгоровича та

Радкевич Наталію Петрівну з метою отримати характеристику засудженого від людей, які працювали під керівництвом В. Я. Івчука.

Усі три свідки охарактеризували В. Я. Івчука як благородну людину, котра користувалася великою повагою не тільки серед жителів села Дударкова.

Єдиного не сказали свідки: за що поважали жителі села В. Я. Івчука — за велику гуманність. Бо про голод-33 у 1958 році було заборонено говорити під страхом смерті. Чисто по-людськи відзначимо надзвичайно тяжкий психологічний стан свідка — пенсіонерки Наталії Петрівни Радкевич. На час свідчень їй виповнився 81 рік. Її чоловік — Євтихій Антонович Живойнов, заарештований 27 квітня 1938 року, був розстріляний в один день із В. Я. Івчуком. Наталії Петрівні, на жаль, не була відома доля її чоловіка. Вона пішла у Вічність, не дочекавшись, коли у 1989 році її чоловік був реабілітований.

У результаті перегляду судової справи В. Я. Івчука 18 серпня 1958 року його син — В. В. Івчук — отримав довідку про несправедливе рішення «трійки» Київської області щодо батька та про його реабілітацію і закриття кримінальної справи за відсутністю складу злочину.

Красивий і благородний подвиг вчинив В. Я. Івчук, врятувавши життя багатьох дітей села Дударкова від голоду 33-го року...

*Охріменко Г. Директор школи
рятував дітей від голодної смерті //
Українське слово. — 2005. — 20—26 липня.*

Людяність у нелюдяній гас

Врятував ціле село

Наше село (с. Мала Кужелівка, Дунаєвецький район, Хмельницька область) не зазнало пекельних мук завдяки тодішньому голові колгоспу Смутковій Ксенофонту Григоровичу 1901 року народження. Це унікальний випадок, коли одна лю-

дина врятувала ціле село (більше тисячі жителів) від голодної смерті.

Ксенофонт Григорович був сильним, міцним чоловіком, волю мав, мов кремінь, характер — залізний. Проте був дуже чесним та справедливим, спокійним і розсудливим. Головою колгоспу його обрали люди зразу після двадцятип'ятитисячника Ніколайчука.

У 1932 році майже весь хліб забрали на хлібозаготівлі. Тому Ксенофонт Григорович збирає правління колгоспу, на яке виносить питання, як боротися з голодом. Треба було мати нечувану мужність та сміливість, щоб не побоятися назвати речі своїми іменами, виступити проти влади, системи в цілому. Кажуть, що члени правління завмерли з подиву. І одноголосно проголосували за пропозицію голови: роздати людям зерно, так званий мірчук, що залишився в млині після помолу зерна та мав бути вивезений на станцію Дунаївці згідно з планом хлібозаготівель. Наступного дня він особисто слідував, щоб справедливо роздали зерно, нікого не обидили, щоб люди могли пережити важку зиму з хлібом.

Та, на жаль, поряд з добром завжди ходить зло. У когось піднялася рука написати в район доносу. Ще ніхто не перевірів квитанцій хлібозаготівель, а вже приїхав представник з політвідділу перевіряти, хто віддав таке розпорядження щодо мірчука. Ксенофонт Григорович навіть у такій складній ситуації поводить себе з честю, гідною захоплення. Він бере все на себе: «Якщо я скажу, що ми всі разом вирішили, то всіх й покарають. А так я один відсиджу, а ви тут хоч сім'ї моєї допоможете».

Його засудили па п'ять років позбавлення волі. Покарання відбував у Херсонській області, розорював степові цілинні землі. Важко працював на тракторі, голодував. Після повернення додому гірко жартував: «Така моя доля: голодував би вдома, голодував і на цілині!»...

Марчук А.

Рятівний вузлик у переджнив'я

Находили жнива, а люди як манекени: одні лежали пухлі і вимирали, інших хилило від вітру, а хто ж жнивуватиме? Тоді на свій страх і ризик голова колгоспу Андрій Іванович Квітка вирішив скосити пару десятин пшениці воскової стиглості. Його рішення підтримали збори. Андрій Іванович косив косою, а з ним — ще кілька чоловіків. І навіть не змолотили, а обім'яли, щоб не пропав бодай колосочок чи зернина, й видали людям на заколоту по 3 кг. Той рятівний вузлик у переджнив'я багато кому врятував життя. А Квітчине занастив. Бо хтось доніс про це, й через тиждень його викликали в район, звідки вже не відпустили. Андрія Івановича засудили до 15 років таборів за шкідництво. Судимість відбував в Омську — два роки і два місяці (державний обвинувачувач Вишенський поклопотався про скорочення строку). У 1941 році пішов на війну, загинув під Харковом. І досі рідина не знає, де його могила.

21 листопада 2008 року був нагороджений орденом «За мужність III ступеня» посмертно.

*Матеріал підготували працівники
Чорнобильського районного краєзнавчого музею.*

Людськість у неможливий час

Своєї голова «Красного шуга»

Народився Григорій Васильович Чечоткін у селі Бунякине в 1903 році. Селянський син, він зумів закінчити лише три класи земської школи. Допомігав батькові по господарству. Одними з перших Чечоткіни вступили до колгоспу. Прийшли сюди не голіруч — з коровою й конем. У 20 років Григорій оженився на Марії Яківні Декуновій. У них було троє дітей: син Олексій, доньки Євдокія та Євгенія.

У 1931 році Чечоткін став сьомим за рахунком головою бунякинсько-мар'янівського колгоспу «Красний луч».

Нелегкі, ох, які нелегкі роки випали на його на-
труджені руки. На його очах люди пухли від голо-
ду, їли кропиву, лободу, пекли коржі з картопля-
них очисток. І проте йшли на роботу, виконували
й перевиконували норми. А коли в 1933 році кол-
госп виконав план хлібоздачі, зважився Григорій
Васильович зовсім на ризикований крок: узяв та й
дав кожному трудівникові по кілограму зерна. Чи
треба говорити, як вдячні були йому люди, що ці-
лий рік і запаху хліба не чули. І до того ж негласно
дозволив непомітно брати підморожений буряк,
що залишився в полі неприбраним.

Зараз можна гадати, чи розумів тоді голова, на
що йде, зважившись на таке. Напевно, розумів.
Усіх своїх людей він знав добре, як і те, що всім не
догодиш. І все-таки ризикнув. І — поплатився.

Відразу знайшлися «доброзичливці», «борці за
схоронність суспільного добра». І пішли доноси в
Путивль на голову. А незабаром його «вигнали» з
керівної посади. За «потурання», «заступництво»
і ще невідомо за що. Став Григорій Васильович
приймальником сировини на Бунякинському ко-
ноплетіпальному заводі. А в 1935 році вночі при-
їхала «трійка» з Путивля, й заgrimів наш земляк
у Суми. Лише через рік родина одержала такий
довгоочікуваний перший лист. Він був відправ-
лений із Харкова, де колишній голова відбував
покарання на земляних роботах. Потім вісточ-
ки від нього приходили з Карачева, що на Брян-
щині, з Житомира, де він будував залізницю, з
Киева...

І тільки в 1943 році Григорій Васильович зне-
нацька з'явився в рідному селі. Він вже знав про
партизанів Ковпака, про те, що в з'єднанні воює
чимало земляків. Але навіть не підозрював, що
його вісімнадцятирічний Альоша теж став народ-
ним месником. Через кілька днів Чечоткіна тер-

міново викликали у військкомат. І відправився він на фронт бити ворога. За словами Івана Золотіна, його односельця й однополчанина, Григорій Васильович воював відважно, а після поранення йому було доручено доставляти продукти для бійців на передову.

На початку 1944 року в родину прийшла радісна звістка: колишній солдат писав, що здоровий і поспішає в рідний будинок. Однак рідні так і не дочекалися його...

Незабаром Марія Яківна одержала повідомлення, що її чоловік Григорій Васильович Чечоткін пропав безвісти. З болем прийняла вона ці страшні слова. Адже не встигла вдова ще відійти від загибелі сина. А через кілька місяців у Бунякине повернувся Іван Золотін. Він і розповів про те, що Григорій Васильович загинув під Білою Церквою при нез'ясованих обставинах.

Скільки років перевернулося з тієї пори, але люди досі пам'ятають свого голову, пам'ятають його сердечність і доброту.

Лепьошкіна О. М. Сьомий голова «Красного луча» // Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932—1933 років в Україні. Сумська область. — Суми: Собор, 2008. — С. 852—853.

Проти Голодомору виступає із зброєю в руках

У сім'ї селян-бідняків Даниленків син Лука — третя і остання дитина, народився 1905 році. Харитон і Давид були старшими. Та хоч як скрутно не було і з грошима, і з одягом, батьки дали хлопцям початкову освіту. Перед революційними подіями 1917 року закінчив два класи школи і Лука. У 1926 році пішов служити в лави Робітничо-Селянської Червоної Армії. Служба в ті роки була почесною. Стрункий, міцної статури, Лука твердо заявив, що стане офіцером.

Він готував себе до армійського життя, і мрія збулася: вступив до Ленінградської військової школи артилеристів, що готувала командний склад для армії. Саме він, Лука Даниленко, найперший отримав відзнаку «Відмінний артилерист». Під час навчання стає кандидатом, а згодом і членом ВКП(б). Тут знайшов своє кохання. Устина Прокопівна стала його дружиною і кращим та надійним другом життя.

Влітку 1932 року молодий офіцер після успішного завершення курсу навчання, отримавши звання лейтенанта, перед направленням у військову частину одержує короткострокову відпустку на малу батьківщину. Яка ж то радість — побути знову у рідному краю! Скільки ж там не був!

До батьківського порога Лука Даниленко повертався з молодою дружиною Устиною, якій щойно виповнилося 20. Її дитинство і юність минули в Білорусії, на Вітебщині. Та Лука був упевнений, що його батьківщина сподобається коханій, а його родина стане і її родиною.

А ось і рідне село. Тільки щось не чути тут людського гомону, дитячого щебету. Замість того — зажурливі обличчя перехожих, їх сумні сполохані погляди. Коли дійшли до рідного обійстя і зустрілися з братом Давидом, запитав: «Що це?» І той повідав йому, що змін невеселих відбулося тут чимало.

Боявся брат про те в листі писати, страшно й розповідати. У сусідніх Вакулках та Луках два роки тому створили колгосп «Червоний Жовтень». Довго розповідав брат про «добровільний» вступ до нього земляків, про місцевих «куркулів». Його, Давида Мокійовича, обрали першим головою, бо був письменним. Та вже через рік переобрали. Не підійшов, як кажуть, до двору. А оскільки Давид Даниленко був одним з небагатьох письменних, то залишили членом Пушкарської сільради. Моторошно було Луці від того, про що розповідав Давид. Як же справді тяжко жилося селянам!

1932 рік був надзвичайним. Земля, мозолями оброблена, потом полита, слізьми скроплена, віддячила селянинові врожайми і зернових, і технічних культур. Та пізніше хлібозаготівля перетворилася на справжню війну. По селах з'являлися уповноважені з району, метою яких було викачати із села продукти харчування.

У Віховому в селян повимітали всі насінневі, фуражні та продовольчі фонди. Крім хліба, вивозили й картоплю, насіння, м'ясо, птицю. Люди вимирали цілими сім'ями, кутками. Голодну смерть сприймали, як порятунок від мук. У селі можна було побачити опухлих, збожеволілих, конаючих. Доходило до найстрашнішого — людожерства.

Хіба міг це спокійно сприймати офіцер Червоної Армії? А тут на поріг і сам уповноважений з району по заготівлях хліба. Це вже в котрий раз по хатах «вимітають» хліб. Давид же, як член сільради, повинен був вести «щупаря» туди, де ще в селян залишився хліб. Але той сперечався і відкрито сказав, що по хатах не піде. Ось тоді і втрутився в суперечку Лука Даниленко. Він витягнув наган і наказав: «Геть з цього села!» 27-річний офіцер сміливо виступив проти вказівок компартії, членом якої він був.

Але виступ Луки Мокійовича в селі Віхове на захист селян від Голодомору потяг за собою звичний ланцюжок: донос в органи НКВС, звіди — їхніми каналами, до партійних органів Червоної Армії, потім — на засідання первинного партосередку (4 лютого 1933 року), і, нарешті, виключення з лав ВКП(б) і його затвердження парткомісією при політуправлінні Приволзького військового округу 22 квітня 1933 року... Людина вже була з тавром, але ще на волі. І служила далі в армії. Адже витрачено кошти на вишкіл, а молодшого командирського складу бракує... 1935 року Луку перевели на Далекий Схід. Того ж року народився син Едуард, а 1937 року наро-

дився іще один — Юрій. За контрреволюційну діяльність серед військовослужбовців Луку Мокійовича заарештували. А сім'я була ще на волі.

На щастя, Всевишній врятував родину від трагедії. Вночі після арешту Луки Мокійовича у воєнному містечку Бікін, де залишилася його сім'я, хтось подзвонив у кімнату, а потім передав у вікно Устині Прокопівні квиток на поїзд. З тривогою за дітей і чоловіка вона місяць добирається до Харитона, рідного брата Луки, який проживав на Сумщині в селі Пушкарщина. А восени 1937 року їде на рідну Вітебщину до свого брата Максима, де влаштовується на одну із фабрик, аби прогодувати дітей. Серце обкипало кров'ю за Луку, який у цей час зазнавав тяжких знущань у в'язниці в Хабаровську.

Проїшли десятки літ з тих трагічних часів. По краплиночці збирав правду про батька всі роки його молодший син Юрій, якому було тільки 10 днів від роду, коли татуся заарештували. Як же саме злочини вчинив його батько? На столі — цілі стоси копій протоколів допитів Л. М. Даниленка, анкети арештованого, протоколи обшуку, постанови УДБ НКВС, звинувачувальні висновки, вирок. Серед документів: лист від заступника голови Служби безпеки України, начальника УСБУ по Львівській області нині генерал-лейтенанта Василя Горбатюка, в якому він розповів правду про батька Луку Мокійовича. «Трагедія офіцера Луки Мокійовича Даниленка розпочалася в 1933 році. Він був свідком тяжкого життя селян на Україні і відверто говорив про те з колегами по службі. Але в державі, яка будувала «світле майбутнє», не було місця для осіб, які насмілилися б поставити під сумнів правильність курсу, оголошеного партією. До Луки Даниленка, як рядового члена ВКП(б), виникли претензії. Його почали «проробляти» в райкомівських кабінетах. А він знову порушив «правила гри»: кинув партквиток на

стіл, відмовившись бути членом партії, яка не бажала визнавати власних помилок».

Командир батареї 35 артилерійського полку 35 стрілецької дивізії лейтенант Лука Даниленко був заарештований 31 липня 1937 року і лише через 9 місяців його таки зламали — 8 травня 1938 року з'явився власноручно написаний ним документ, в якому він визнав себе винним в тому, що був «учасником правотроцькістської контрреволюційної організації» та назвав ще ряд «контрреволюціонерів»-спільників. Сценарій подальших подій був простий, відпрацьований до автоматизму на мільйонах жертв. Все слідство було проведено в рекордно короткі строки — за два тижні. 14 днів від моменту визнання вини до оголошення вироку. Наступний документ-довідка під грифом «таємно» засвідчує, що вирок про розстріл Л. М. Даниленка виконано в м. Хабаровську 22 травня 1938 року.

Тільки в 1959 році Військова Колегія Верховного Суду СРСР своєю ухвалою скасувала вирок від 22 травня 1938 року і припинила справу за відсутністю складу злочину.

Абаровський І. Проти Голодомору виступає із зброєю в руках // Сумщина. — 2008. — 24 травня; Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932—1933 років в Україні. Сумська область. — Суми: Собор, 2008. — С. 840—842.

Свідомість у неможливий час

Мо не було Голодомору?..

Він з Криму. Я із Запоріжжя. Він симпатизує біло-блакитним. Я — помаранчевим. Сьогодні ж ані слова про політику. Ми так давно не бачились! Я гордо показую йому рідне місто, воно подобається йому. А останнім акордом, після Хортиці й Дніпрогесу, після фотографування на тлі індустріальних пейзажів (екзотика — різноко-

льоровий дим заводських труб) — то звісно, наше пиво. Найсмачніше у світі пиво рідного міста.

А там, де пиво, вже й політика. А ні — політиці, то перейдемо до питань історії. Слово, кинуте мною — Голодомор. Він каже раптом — брехня! Люди, що сидять за сусідніми столиками, починають прислухатися...

... Про що розповісти тобі, хлопчик з Криму? Давай, я розповім про те, що чула не раз від бабусь своїх, тіток, від мами з татом. Я — пізні дитя своїх батьків. Батьки мої те двадцять сторіччя на своїх плечах пронесли. З чого почати? З рецепту затірки, може?

Затірка робиться так: вариться борошно, розведене водою. Багато води, трохи борошна. Потім — кілька крапель олії. Якщо є олія... А ні — то й ні.

А якщо узяти трохи борошна, додати висівок та вимісити тісто, то вийде хліб. Чи щось дуже схоже на хліб.

А з гілочок вишні та малини — добрий чай. З лободи можна зварити щось схоже на суп. А якщо узяти в руки гірчак, довго крутити між долонями, говорячи: «Гірчак-молочай... (як же там далі? Забула), то можна потім їсти той гірчак. Без приговорок можна їсти таку траву — «козельку». А як усі ці трави, та ще кропиву, кінський щавель степовий, листя кульбаби — то стільки страв можна зробити! Жаль, недовго. Кілька днів по весні.

Чому я це знаю? Я, що крутила носом у дитинстві на ковбасу та м'ясо, вимагаючи чогось особливо смачненького. Ти теж капризував за столом, наше дитинство припало майже на одні роки. Мое — у Запоріжжі, твоє — в Криму. Чому не знаєш ти таких рецептів? Невже бабуся не розповідала? Чи ти погано слухав, гасаючи вже подумки на велосипеді, та у футбол із хлопцями. Я теж стрибала у вікно, почувши заклик: «Грати у войнушку!», мої коліна теж не заживали після велосипедних змагань з братами наперегонки.

Чому ж і я, й мої брати знають страшні рецепти та історії голодних років?

Я мовчу. Мовчать запорожці за сусідніми столами. Ми слухаємо, як ти кричиш: «Не було Голодомору! Усе придумано і цифри підтасовані! Не було у Криму, то і у вас не було!»

... Розповіді тобі про мого діда, першого комсомольця на селі — і першого ж голову найпершого колгоспу? Коли вже стало зрозуміло, що насувається голод — ось слухай, що він зробив! Він зачинився якось увечері з агрономом і довго щось там рахував. Вирахували, що озимі, посіяні рідше — то є вихід. Ніхто цього не помітить, а лишок посівного зерна допоможе людям пережити зиму. Так і зробили. Лишок не роздали по хатам, як того чекали люди. Бо знав мій дід, що не кожна мати відірве від себе шматок хліба та віддасть дітям. Інша й від дітей приховає — знав це мій мудрий дід.

І придумав він їдальню, де кожна людина з села мала право на усього одну в день миску тієї затірки, у якій плавали краплі олії, а іноді — кілька шкваринок. Та на один в день окраєць хліба з полови — чорного хліба голодного року. Але завдяки тій їдальні, жодна людина у селі не померла тої зими. Вдумайся — жодна! Коли вимирали села навкруги, у нашому селі — ніхто! Пухли від голоду, так, але не помирали. І кожного дня робив мій дід об'їзд села на «бедці», заходив до кожної хати, перевіряючи — живі, протримаються, чи треба вже рятувати? Найслабшим видавався мішечок «додаткового раціону». Інші казали: «Ідь далі, Андрійовичу. Ще тримаємось» Слухаючи ці розповіді, не вірила я, що так казали люди. «Казали» — відповідала бабуся. — «Бо знали, що найголоднішою була у той час сім'я голови. Я й діти попухли тоді найбільше».

А навесні хтось із врятованих дідом односельців на діда й написав донос — за проріджені озимі. Так уперше дід пішов до Сибіру. Чи знав, що цим усе закінчиться? Звісно.

А може, розповісти про діда другого? Той був куркуль та багатій. Дивом врятувався від репресій, бо вчасно віддав сам добро своє у колгосп і швиденько встав до лав Комуністичної партії. Коли ж почалася найстрашніша зима тридцятих, покинув сім'ю і поїхав до родичів на багаті хутори. Бабуся ж, обсаджена купою голодних дітей, була засуджена «за колосок», як тоді казали. За зерно у кишени, що на дорозі зібрала. П'ятеро дітей лишилися самі. Молодший чотирнадцять, старший шіснадцять. Тітки рідні не покинули, прийшли й забрали ... старших двох до себе. Бо ці вже великі, зможуть працювати по господарству. «А молодші?» - з жахом питала я. «Молодших покинули — бо у тіток самих по лавках малі діти» — спокійно пояснювали мені. О, часи, о, люди!..

Мій тато (12 років) усю зиму годував тоді братика й сестричку (4 і 6 років). Чим? Слухай: мерзлими овочами, що дивом знаходив на городах, котами, які спочатку довірливо йшли на руки, окрайчиками хліба, що заробляв чи просив у людей. А ближче до весни, коли вже не було й тієї «їжі», знайшов у хаті схованку. Мій дід лихий, безжальний, але закоханий в агрономію, сховав запас сортового насіння. Варили, їли — завдяки тому вижили. Коли доварювали останнє, у хату вступив дід. Бив дітей смертним боєм, особливого старшого, тата мого. Біг тато скалічений до станції, скочив у товарняк — до Ташкенту. Так мріяв, як тисячі дітей того часу...

... Чому ми слухаємо мовчки, коли ти захоплено розповідаєш про світлі радянські часи? Я ковтою образу — ти говориш, що репресовані дійсно були ворогами народу. Голодуючі — були поганими господарями. Мовчать і слухають вусаті робітники Автозау, Дніпрогесу, Запоріжсталі. Жителі міста, яке на 80 % складається з вихідців із села. А села ж — нонсенс! — вимирали тоді нарівні з містами.

Ми не мовчали — не втримались ми. Я роз-

повідала тобі пам'ять поколінь — свою? Мамину? Бабусину?

Земляки забули про пиво. Сідали до нашого столу, гупали шкарубками долонями — тримайся, мовляв! І розказували тобі пам'ять своїх батьків... Вуйко зі Львівщини розповідав, як збирала Західна Україна ешелони з хлібом для голодуючих українців східних. І як палили ті ешелони радянські прикордонники — такий був наказ.

То не було Голодомору?..

Діана Макарова

<http://diana-ledi.livejournal.com/76125.html?view=1038941&style=mine#t1038941>

Іменний показник

- Абаровський І. 212
Авксентій, житель с. Бендзарі
Балтського району Одеської області 120
Адаменко 153
Андрієвська Н. 153
Андрієвський В. 153
Андрющенко Д. О. 117
Антон, житель с. Моньки
Красилівського району
Хмельницької області 174
Антон, коваль у с. Новоукраїнське Ріпкинського району Чернігівської області 139
Антоненко О. П. 116
Антоніна, сестра *Городненко П. Г.* 134
Анусова В. А. 185
Ануфрієва А. О. 47, 101
Аркуша Є. 118
Бабак Д. 176
Бабаченко Д. М. 20, 186
Бабенко А. 19, 21, 55, 108
Бабенко І. Ф. 19, 160
Бабошко О. 20, 168
Багрій О. М. 165
Бакшанський П. Д. 25, 78
Балакшей І. 20, 134
Баланчук (Мирошник) М. П. 37
Балицький В. 10
Барабаш Т. М. 137
Барабаш Ф. Х. 137
Баран А. Ю. 20
Баранова В. 88
Баранова Т. М. 168
Баркар 21, 119
Басюки 130
Бевз Ксеня 20, 171
Бевз Т. С. 20, 171
Безпалько З. В. 148
Безручко (Кистерна) О. Я. 37, 124
Берегові 153
Березенський С. 102
Бесараб П. 19, 21, 108
Бігота П. О. 21, 74, 75
Бігота С. О. 74, 75
Біда І. С. 24, 77
Біда С. 24

- Білан К. П. 55
 Біланка, див. *Гайдамака М.*
 Білецька (Головенко) В. А. 127
 Білова Н. В. 105
 Білоус Н. М. 12
 Білянська О. Я. 33, 34, 182
 Богородицький 22, 45, 46
 Богуцький М. К. 22, 76
 Боделан Г. П. 122
 Бойко І. 23
 Бойко С. 194
 Бойко (Личко) С. Р. 27, 141
 Бойко (Павловська) Н. М. 22,
 74, 75
 Бондар О. 170
 Бондар Т. О. 99
 Бондаренко В. М. 86
 Бондаренко В. Д. 46, 132
 Бондаренко М. Г. 105
 Борщенко В. 104
 Боцман П. М. 23
 Брагунець Д. П. 184
 Бражник М. Т. 130
 Братухін І. 159
 Бурлаченко Ф. І. 23
 Бурякова Ганя 153
 Бутенко М. Ф. 12
- Валентина, жителька с. Ху-
 тянка Сміленського райо-
 ну Сумської області 128
 Ваня, брат *Савицької Є. І.* 75, 76
 Варка, жителька с. Баба (Жов-
 тневе) Менського району
 Чернігівської області 126
 Варка, жителька с. Осіївка
 Бершадського району Він-
 ницької області 119, 120
 Варка, сестра *Картавої К. І.*
 78, 80
 Варткова, див. *Тафрова Ф. І.*
 Василь, житель с. Андріївка
 Бердянського району За-
 порізької області 117
 Василь, житель с. Дем'янівка
 Семенівського району
 Полтавської області 126
- Василь, житель с. Хитці
 Гадацького району Пол-
 тавської області 122, 123
 Васильченко В. Й. 156
 Васильченко Й. Т. 158
 Васильченко М. 157
 Васильченко М. Й. 156
 Васильченко П. Й. 156
 Васильчиков 185
 Васкевич І. 97
 Вашук (Добишева) П. Є. 87
 Вернидуб А. 153
 Вернидуб Н. 153
 Винник Л. 24, 77
 Винокур 24, 165
 Випшевський 153
 Височанська І. 164
 Вільчинська М. 25, 77, 78
 Вовченко М. 153
 Войтенко Є. Ю. 20, 45, 50, 168
 Волошина Є. 25, 109
 Вонберг А. 25, 78
 Ворона К. І. 99
 Ворона К. О. 117
- Гаврилюк (Мусій) Д. О. 169
 Гавриш Л. В. 150
 Гавришкевич В. 196
 Гайдамака М. 25, 182
 Галька, донька *Картавої Варки*
 80
 Гальчук П. Т. 78
 Гам'янін П. Т. 32, 126
 Ганжа Г. Ф. 20, 59, 171
 Ганна, сестра *Кравчук Н. С.* 77
 Ганна, сестра *Літвінової А. А.*
 146
 Ганя, сестра *Савицької Є. І.* 75,
 76
 Гаса Й. 25, 80
 Герасименко 155
 Герасимчук М. 26, 92
 Гирич І. К. 26, 79
 Гітлер 203
 Глега Б. І. 41, 94
 Голініщів 88
 Головченко А. М. 127

- Гончаренко (Барабаш) О. Т.
64, 137
- Гончаренко В. 26, 27, 187
- Горбатюк В. 211
- Горбунова Ю. О. 131
- Гордієнко Л. І. 119
- Горілов В. М. 19, 159
- Городненко П. Г. 134
- Горпина, жителька с. Хитці
Гадяцького району Пол-
тавської області 122
- Гортинська Б. І. 44, 65, 142
- Гортинська Р. 142
- Горячкіна Н. 119
- Господінов 71
- Гребінник А. 27, 141, 142
- Гребінник Т. 27, 141, 142
- Грек М. О. 44
- Грек О. 44
- Григор'єва Н. Т.
- Григорій, брат *Войтенко* Є. Ю.
168
- Григорович С. І. 116
- Гринберг 141
- Гринченко Г. М. 27, 109
- Гриценко А. П. 28, 81
- Гриценко Д. Є. 109, 110
- Гриценко М. М. 28, 81
- Грінченко (Черевань) К. І. 28,
35, 35, 86
- Грінченко М. Ф. 28, 86
- Груба М. 22, 42, 53, 75, 76, 107, 130
- Гудзенко К. Н. 110
- Гулякіна В. П. 42, 97, 98
- Гуменюк С. 28
- Гуменюк Ю. 28
- Гупало В. І. 145
- Давиденко А. І. 180
- Давидов Д. І. 118
- Даниленко Д. М. 209
- Даниленко Л. М. 208, 209, 210,
211, 212
- Данильчиков 185
- Дарина, жителька с. Хустанка
Сміленського району Сум-
ської області 128, 129
- Дацько В. С. 66
- Дейнеко Ю. 177
- Декунова М. Я. 206
- Демченко О. М. 62, 115
- Дзюбенко М. Г. 38, 91
- Дзюбич П. 28, 81
- Дикола М. 61, 121
- Дмитро, брат *Войтенко* Є. Ю.
168
- Дмитро, житель с. Петрівка
Приморського району
Запорізької області
70
- Добишев Є. П. 87
- Добишева Д. Я. 87
- Добровольська М. Я. 105
- Докієнки 149
- Домнікія, жителька с. Петрів-
ка Приморського району
Запорізької області 70
- Доскоч О. І. 87
- Дранко Н. С. 54
- Дробот П. І. 193, 195
- Дробот Я. О. 29, 191, 192, 193,
194, 195
- Дудник І. 29
- Дяченко С. 40
- Дячина М. І. 163
- Езоп 146
- Євгенія, донька *Волошиної* Є.
109
- Євгенія, жителька с. Бендзарі
Балтського району Одесь-
кої області 121
- Євдокія Кузьмівна, теща *Ков-
туна* І. О. 52, 135
- Євка В. К. 105
- Єждін 111
- Єлизавета, сестра *Ганжи* Г. Ф.
171
- Єлькіна В. Д. 118
- Ємець М. Н. 30, 82, 83
- Єременко С. В. 111, 112, 113,
114
- Єфремов П. П. 30

- Живойнов Є. А. 204
Жуган Г. 181
Жук О. Л. 48, 102
Жук, житель с. Криничне
Устинівського району
Кіровоградської області
155
Журавлі 153
- Заболотний С. Л. 152
Зав'язкін П. І. 57, 110
Зав'язкін Ф. І. 57, 110
Завалій А. Т. 130
Задорожнюк О. І. 31
Замрій Ю. Ю. 45, 153
Занькова О. 80
Заплюсвічка В. М. 31, 41
Запорожець Ю. В. 107
Зарецький 31, 83, 84
Здравчева В. П.
Зеленський Федот 56, 72
Злоцький Т. А. 32
Значківський 32, 126
Золотін І. 208
Зубко Л. В. 115, 123
Зуев Я. 88
- Іван, брат Завалій А. Т. 130
Іван, брат Лісничої
(Чорнобай) Н. І. 131
Іван, брат Янчевої Н. К. 69
Іван, житель с. Уздиця
Глухівського району Сум-
ської області 120
Іваніченко М. Д. 35, 85
Іванов В. М. 32, 136
Іванова А. К. 88
Іванова М. Д. 32
Івчук В. В. 204
Івчук В. Я. 29, 199, 200, 201, 202,
203, 204
Ігнатенко М. Я. 33, 183
Льченко В. 173
Льченко І. 173
Іорганський В. 72
Іпатенко Ф. С. 34
Іщенко 153
- Кабанюк В. Х. 34, 84, 85
Каганович Л. 9
Казимирчук
(Куліковська) З. П. 168
Калугін В. 88
Кальченко О. 35, 118
Каменська Ф. І. 35, 85
Канчура В. Ю. 102
Капітон, житель с. Моньки
Красилівського району
Хмельницької області 175,
176
Капушта М. Р. 114
Каретін О. 35, 86
Карпенки 173
Картава В. 25, 80
Картава І. Є. 35, 86
Картава К. І. 26, 78
Картавий Н. Д. 80
Катрич 115
Кащук Г. 36, 165
Квач М. З. 36, 87
Кваша Т. І. 88
Квітка А. І. 36, 206
Киківська М. М. 29, 81
Кисляк П. 37, 120
Кистерний Я. П. 37, 125
Кінчевський Ф. 72
Клименко А. Г. 91
Клименко В. Ю. 37, 38, 60, 88,
89, 90
Клименко П. Г. 38, 91
Клименок Н. М. 139
Климов 202
Клишта І. Є. 203
Кліпак А. А. 41, 92
Кобельник М. 38
Кобельник С. 38
Коваленко А. І. 50, 103
Коваль М. І. 193
Ковальчук Г. М. 38
Ковпак С. 206
Ковтун В. Ф. 46, 143
Ковтун І. О. 52, 135, 145
Ковтун І. Ф. 46, 143
Ковтун О. Ф. 46, 143
Ковтун П. Ф. 46, 143

- Ковтун Ф. Н. 46, 143, 144
 Ковтун Ф. А. 46, 143, 145
 Ковтунюк 201, 202
 Козій І. 26, 39
 Козій Й. С. 39, 92
 Козоріз Й. 40
 Колесниченко С. Т. 40
 Колісник Г. Н. 49, 51, 104
 Коломієць (Білокінь) Г. П. 100
 Колот К. П. 40, 64, 65
 Коляновська Г. 41, 92
 Копил Т. І. 126
 Корж Н. В. 100
 Корнієвська (Назарова) Д. С. 46, 143
 Корнієць 158
 Король В. 164, 165
 Король П. К. 164
 Корягини 88
 Косак В. О. 41, 92, 93, 94, 95, 96
 Косарев І. Х. 42, 97
 Костюки 42, 179
 Котурна Я. 126
 Кравчинська К. І. 42, 179
 Кравчук Н. С. 25, 77
 Крамаренко Г. С. 61, 177
 Кривий В. 193
 Кривіч Я. С. 42
 Кривогуз В. М. 80
 Крижанівська Д. 21, 119
 Крижанівський Ф. 21, 119
 Кріпак М. В. 153
 Кроха А. Ф. 126
 Кружнов С. 88
 Кудінови 88
 Кузьмін Г. І. 42, 43
 Куліковський П. В. 169
 Куліш Г. Т. 43, 98
 Кулько М. Ю. 43, 136
 Купрій Я. 92
 Курико (Кулько) О. П. 43, 136
 Курило М. 84
 Курчук І. О. 117
 Куца Л. Є. 119
 Куценки 153
 Куценко Г. 153
 Кучеренко Л. Д. 78
 Куш С. 43, 99
 Кушій Я. 43, 44, 92
 Лазарчук В. М. 127
 Лариса, донька Морозовсько-го М. 100
 Ларіонов 148
 Лащ М. 129
 Лащ А. 129
 Лащ П. 129
 Левченко І. 174
 Левченко М. 174
 Левченко Ф. І. 174
 Лєпшошкіна О.М. 208
 Ликерія, жителька с. Моньки Красилівського району Хмельницької області 175
 Лисак Т. 44, 142
 Лисенко І. П. 26, 27, 187
 Литвин М. І. 130
 Литвинова (Шаповал) С. С. 61, 121
 Литовченко І. Ф. 171
 Литовченко М. П. 171
 Литовченко Ф. І. 171
 Литовченко Х. І. 171, 172
 Лихошерст О. Є. 20, 186
 Личко Г. Р. 27, 141
 Личко П. 141
 Личко Р. Т. 141
 Лізогубов І. М. 88
 Ліповська Л. Ф. 26, 46, 100
 Ліснич (Чорнобай) Н. І. 58, 131
 Лісовська М. П. 59, 177
 Літвінова А. А. 146
 Ляна П. Ф. 44
 Луговська Я. 16, 56, 199
 Лузан В. Д. 58, 113
 Лузан У. Л. 113
 Любов Корніївна, вчител: ка в с. Новий Стародуб Петрівського району Кіровоградської області 181
 Ляпота О. О. 30, 82
 Мазило З. В. 99

- Мазунова М. 150
 Майор Л. Г. 105
 Макарова Д. 216
 Макуха П. 44, 168
 Малиш 22, 45, 46
 Маловічко А. І. 45, 153, 154
 Манько М. 150
 Марійка, донька *Здравче-
вої* В. П. 73
 Марінов В. В. 93, 94, 95, 96, 97
 Марія, жителька с. Хустянка
 Сміленського району Сум-
ської області 128
 Марія, сестра *Ганжи* Г. Ф. 171
 Марія, сестра *Лісничої*
 (*Чорнобай*) Н. І. 131, 132
 Марія, сестра *Рябушенка*
 (*Струсевич*) Н. В. 37, 120
 Марія, сестра *Чорної* Л. 124
 Марія, сестра *Чупис* Г. М. 181
 Марія, сестра *Шиш* Г. І. 123
 Маркеєнко Ф. 80
 Марков П. 88
 Мартиненко К. 172
 Мартинова Р. А. 63, 186
 Мартиновський В. 45, 132
 Марфа, жителька с. Федорівка
 Карлівського району Пол-
тавської області 82
 Марфа, сестра Білянської О.
 Я. 182
 Марфа, сестра *Вашук* (*Добише-
вої*) П. Є. 88
 Марченко Г. І. 36, 87
 Марченко М. 44, 48, 58
 Марчук А. 92, 123, 124
 Мар'янов 22, 45, 46
 Мельник В. А. 167
 Мельник Д. 187
 Мельник М. А. 167
 Мельник Н. А. 167
 Мельничук А. О. 81
 Микитча П. 150
 Микола, брат *Лісничої*
 (*Чорнобай*) Н. І. 131
 Микола, брат *Савченка* Р. Г.
 150
 Мирівська Н. М. 41, 95
 Мирон О. І. 93
 Мироненко П. 122
 Миронюк Д. 147
 Михайло, брат Білянської О. Я.
 34, 182
 Михайло, брат *Завалій* А. Т.
 130
 Михайло, брат *Коломієць*
 (*Білокін*) Г. П. 100
 Михайло, житель с. Уздиця
 Глухівського району Сум-
ської області 112
 Мицик Ю. 42
 Миць М. М. 53, 107
 Мільченко П. Т. 58
 Могілівський М. С. 99
 Молотов В. 8, 9
 Морозовський М. 46, 100
 Морозовська П. 100
 Мостовий Г. О. 139
 Мостовик О. І. 152
 Мотря Дем'янівна, мати *Івано-
ва* В. М. 136
 Мочерет 141
 Мудь К. Т. 38, 174
 Мудь Л. К. 38, 174
 Мудь П. І. 38, 174
 Мурін Л. 65, 143
 Мурін М. 65, 143
 Мурін О. 65, 143
 Мурлян М. П. 54, 107
 Муха Г. І. 100
 Нагребецький А. Н. 26, 39, 44,
 63, 92
 Назаренко С. Г. 197
 Назаров С. Ф. 46, 143
 Назаров Ф. П. 143
 Назарова І. 146
 Назарова О. С. 143
 Настя, донька *Картавої* В. 80
 Наталія, сестра *Почапсь-
кої* Г. К. 132
 Наталка, сестра *Христова* В. Г.
 72
 Непомнящий С. Е. 47, 101

- Несміх З. Я. 153
 Несміх П. 153
 Нікітіна В. Г. 153
 Ніколайчук 205
 Нікульча О. М. 83, 84
 Ніна, жителька с. Петрівка
 Приморського району
 Запорізької області 70
 Новейко 203
- Овдієнко П. І. 202
 Овдіюк (Шевчук) О. І. 19, 21,
 55, 108
 Оголь 179
 Оденбах В. Д. 176
 Одрин О. С. 145
 Олександр, брат Сарафанюка
 Я. І. 109
 Олександра, жителька с.
 Трембачеве Новопокровсь-
 кого району Луганської
 області 184
 Олексієнко Г. О. 47
 Олексієнко К. О. 47
 Олексій, брат Сохи П. А. 184
 Олена Михайлівна, вчителька
 у с. Новий Стародуб Пет-
 рівського району Кіро-
 воградської області 181
 Олена, жителька с. Хустянка
 Сміленського району Сум-
 ської області 128
 Ольга, сестра Пилипенко М.
 М. 113
 Ольга, сестра Сарафанюка Я. І.
 109
 Омелянчук М. С. 105, 143
 Омельченко Р. М. 105
 Осадча В. П. 57, 152
 Осадчук І. С. 48, 102
 Осипенко Т. В. 137, 146
 Остапко О. Т. 117
 Остап'юк Т. І. 48, 102
 Остряньська С. М. 151
 Охоцька В. О. 162, 163
 Охріменко Г. 33
 Охріменко Ф. І. 50
- Очерідник Н. 48
 Ошедченко Ю. 159
- Павло, брат Ткаченко О. А. 148
 Павло, житель с. Новопара-
 фіївка Кегичівського райо-
 ну Харківської області 173
 Павло, житель с. Хустянка
 Сміленського району Сум-
 ської області 129
 Палажка, жителька с.
 Юхимівці Волочницького
 району Хмельницької
 області 162, 163
 Палатіна Л. В. 168
 Палій В. В. 99, 117
 Палій І. Т. 167
 Палюк О. М. 103
 Панаж В. 49
 Панін М. С. 117
 Папуга В. В. 41, 95
 Папуша Ф. 49, 51, 104
 Параска, жителька с. Хитці
 Гадяцького району Пол-
 тавської області 123
 Парфило М. Ю. 49
 Пасічник В. В. 186
 Пасічник В. М. 138
 Пасічник Л. 175
 Пасічник М. 138
 Пасічник П. А. 138
 Пасічник У. М. 138
 Патай Г. Л. 134
 Патай М. С. 134
 Патлатий Г. 49, 51, 103
 Пахота С. 50, 168
 Пацьорко І. 44, 142
 Пацьорко Н. 44, 142
 Пашкульська М. 71, 72, 74
 Пелішенко А. І. 55
 Пелюшенко М. Ф. 49
 Пелюх (Пеліхов) Т. І. 50, 104
 Петренко Г. Г. 44, 98
 Петренко, секретар райкому
 в м. Зінькові Полтавської
 області 154
 Петричук П. П. 50, 51, 165

- Петро, житель с. Петрівка
Новобузького району Ми-
колаївської області 116
- Петрунеля, мати Савіць-
кої Є. І. 75
- Пешкова М. І. 88
- Пенкін 133
- Пилип, житель с. Вільшанка
Вінницької області 118
- Пилипенко М. М. 58, 113
- Пилипенко О. В. 154
- Пиндюр М. 49, 51, 104
- Пипа П. 49, 51, 104
- Писаренки 153
- Писарук В. О. 24, 36, 50, 165
- Писарук Г. О. 24, 36, 50, 51,
165
- Писарук Л. О. 24, 36, 50, 165
- Писарук М. О. 24, 36, 50, 165
- Писарук О. М. 24, 36, 50, 165
- Писарук Х. М. 165
- Пишна Я. 133, 147
- Півленко О. М. 35, 118
- Півторацький С. Я. 105
- Піддубний І. 51, 139
- Пізняхівська Н. Т. 193
- Пікул Д. 26, 39, 44, 63, 91
- Погрібна Г. П. 60, 114
- Погрібний П. В. 51, 139
- Покладова К. 186
- Покорняк Н. 192
- Покровко В. Я. 124
- Поліна, донька Волошиної Є.
109
- Поліна, сестра Савіцької Є. І.
75, 76
- Попович А. І. 41, 96
- Попович Н. Д. 52, 105
- Попович Т. П. 51, 154
- Постишев П. П. 9, 154
- Потупа Г. К. 130
- Потупа К. 130
- Поцеди 153
- Почапська Г. К. 132
- Приймак М. С. 38, 60, 88
- Прокопенко С. 35, 85, 86
- Прокопишина Г. І. 118
- Прокопишиний І. 80
- Пророка 179
- П'ятаченко С. В. 47, 101
- Рабулець О. Д. 125
- Радкевич Н. П. 204
- Рак Н. А. 49, 50, 51, 103
- Ратушна В. П. 26, 27, 187
- Рева С. 192
- Резвін Є. С. 43, 99
- Рибак Є. І. 119
- Рубаха С. В. 52, 138
- Руденко К. 52, 135
- Руденко О. 125
- Рудь М. Н. 52, 106, 107
- Ружицька Г. М. 162
- Ружицький М. 60
- Ружицький Ф. М. 60, 160
- Рябушенко (Струсевич) Н. В.
37, 120
- Рябченко 53
- Рязанов О. А. 53, 54
- Сабецька Н. 54, 107
- Савенкова А. 125
- Савицький 109
- Савіцька Є. І. 22, 75, 76
- Савіцька П. 22
- Савченко І. 150
- Савченко П. І. 150
- Савченко Р. Г. 150
- Савчук А. М. 78
- Садкова Н. Ф. 123
- Саєнко 194, 195
- Саковиха, дядина Карта-
вої К. І. 80
- Сакович І. 80
- Санька, жителька с. Хитці
Гадяцького району Пол-
тавської області 123
- Сарафанюк І. Д. 25, 56, 109
- Сарафанюк Я. І. 25, 56, 109
- Семенець М. А. 151
- Семенюк (Рубаха) З. Г. 52
- Семенюк З. Г. 138
- Сепета П. Д. 54
- Сердешна М. П. 34, 84

- Серебрякова Л. Я. 34, 85
 Сидоренко І. М. 183
 Сидоренко М. Є. 58, 112
 Сидоренко Михайло 54
 Сидьорко Р. Д. 83
 Сильченко Г. Т. 128, 130
 Сіленко І. 28, 86
 Сіленко М. 28, 86
 Скидан О. М. 136
 Скороход М. 153
 Скороход Т. Т. 60, 61
 Слинко П. 192
 Смєлкова О. О. 84, 85
 Смішлива Л. О. 63, 183
 Смутьський М. 132
 Смуток К. Г. 55, 204, 205, 206
 Собко В. 125
 Соколов Д. А. 109
 Соловей П. А. 19, 21, 55, 108
 Сороката Г. 61, 121
 Соха П. А. 184
 Спанатій В. І. 182
 Спаровий О. Ф. 55, 197, 198
 Співак Ф. П. 56, 167
 Сталін Б. 7, 8, 9, 10, 11, 34, 110, 140
 Стегній (Хелемеля) В. М. 47, 100, 101
 Степан, брат Завалій А. Т. 130
 Степан, житель с. Воробіївка Білогірського району Хмельницької області 164
 Степанида, жителька с. П'ясове Балтського району Одеської області 29, 82
 Степанишина Є. А. 41, 92
 Стефанишина Л. Б. 186
 Стеценко М. О. 151
 Стеценко Т. А. 78
 Стрельницька А. С. 99
 Струсевич П. Ю. 121
 Сугак М. 56, 109
 Суткова Н. Г. 167
 Тамбовський Є. 133
 Тафрова Ф. І. 56, 70, 71, 72, 73, 74
 Теницька Г. І. 132
 Терлецька В. С. 152
 Терлецька Г. С. 152
 Терлецька М. С. 152
 Терлецька М. С. 152
 Терлецька О. 152
 Терлецька С. С. 152
 Терлецький Д. С. 152
 Терлецький І. С. 152
 Терлецький О. С. 152
 Терлецький С. 152, 153
 Терлецький Ф. С. 152
 Терлецький Я. С. 57, 152, 153
 Тетієвський Х. 152
 Тетьора Антін 109
 Тиханський І. 57, 110
 Тищенко Є. К. 57, 111, 112, 113, 114
 Тищенко І. Є. 58, 111
 Тищенко М. П. 112
 Тищенко Марфа 112
 Тищенко Н. К. 185
 Тканов І. Г. 159
 Тканова П. 159
 Ткаченко В. Д. 58, 149
 Ткаченко І. 149
 Ткаченко М. 149
 Ткаченко О. О. 148
 Ткаченко О. А. 58, 147
 Ткаченко С. Я. 149
 Тодоренко В. І. 120
 Толстови 88
 Томилко Г. В. 138
 Топалов М. А. 177
 Топчій Ю. 180
 Точилін В. М. 88
 Триморуш Г. І. 119
 Трофименко Є. 58, 131
 Троцан П. 58
 Тушич Н. 169
 Тjukanкіна (Мельник) Н. Й. 167
 Тягуненко Р. 153
 Удовиченко С. К. 193
 Удовиченко Ю. 195

- Уляна, жителька с.Хотіївка
Семенівського району
Чернігівської області 124
- Устинівська Т. Я. 109
Уткін Т. П. 59, 182
Учуєва Л. О. 109, 121
- Фабрика В. К. 61, 64, 65,
115
- Фабрика І. 61
- Фалілеев М. М. 28, 81
Фалілеев П. М. 28, 80
Фастівець В. Є. 56, 166
Фастівець Є. П. 166
Фастівець М. Є. 56, 166
Федоренко І. 59, 171
Федоренко О. 59, 171
Федотов М. 150
Федотова Р. 150
Фідлер 59, 177
Філь С. В. 59
Фліпчюк Г. 60, 161
Фолкуян С. 187
Фотина, невістка *Сорокатої Г.*
121
Фурманова М..181
- Халаменда Г. Т. 41, 96
- Харитина, жителька с. Хитці
Гадяцького району Пол-
тавської області 123
- Харченко П. П. 37, 38, 60, 88, 90
- Хасанова Р. В. 98
- Хатаєвич М. 98
- Хвіст Є. П. 140
- Хмельницький М. І. 171
- Хорошевська Л. О. 183
- Храбець Я. 130
- Христов В. Г. 56, 71
- Худолій М. Г. 66
- Цимбаліста О. 60, 114
- Цирульник К. 60
- Цюпа І. А. 153
- Чабан Д. Г. 78
- Чепіга У. 192
- Чепуренко Г. І. 91
- Черванюк Л. В. 117, 118
- Черевань О. О. 86
- Черевченко (Медведенко) Є. Т.
35, 166
- Черненко М. І. 126
- Чечоткін Г. В. 206, 207,
208
- Чорна А. В. 55
- Чорна В. С. 122
- Чорна Л. 123
- Чорна О. Т. 47
- Чорнобай Т. 131
- Чуб Є. 187
- Чумак К. 102
- Чумаченко Х. Я. 61, 178
- Чупис Г. М. 25, 181
- Чупис М. 25
- Шавков 72
- Шаповал В. 122
- Шаповал Д. М. 61, 121
- Шаповал П. С. 80, 121
- Шаповал С. В. 121
- Шаповалова М. Д. 32, 83
- Шарандак В. В. 156
- Шаргородський П. І. 61, 116
- Шардт А. С. 62, 115
- Шардт Є. Ф. 62, 115
- Шардт І. С. 62, 115
- Швець М. Т. 30, 82
- Швець П. 171
- Швець Ф. Т. 63, 171
- Швець Х. 62, 186
- Шевченко О. М. 118
- Шевченко Т. 201
- Шелих Г. К. 174
- Шепель 192
- Шинкаренко 146
- Шиш Г. І. 122
- Шкадов 91
- Шквира В. Г. 105
- Шкурін М. 26, 39, 92
- Шлепченко 203
- Шнабель-Тихомирова О. Я.
52, 111
- Шовкопляс 63, 183

- Шовкошитня С. В. 100
Шопов Д. 72
Шрамко Г. І. 64, 116
Штихно Й. І. 64, 137
Штогрин К. 92
Шуляк В. П. 140
Шуляк Н. А. 174
Шумило В. І. 65
Шумило І. Я. 64, 65
Шурда Ф. Т. 173
Шустіцький Г. Д. 65, 142
- Щербець Ф. І. 20, 133
Щитильник 131
- Ющук А. А. 28
- Явдоха, жителька с. Черепівка
Буринського району Сумської області 130
Явдоха, сестра Півленко О. М. 119
Яків Петрович, житель с.Хотіївка Семенівського району Чернігівської області 125
Якубович 201
Янчева Н. К. 56, 69
Яременко О. П. 155
Яроменко 201, 202
Ярмусевич Г. 153
Ярмусевич М. 153
Ярмусевич О. 153
Яроменко 65, 115
Ярош Б. І. 42
Яцун О. Д. 66

Географічний показник

- Авраменків, х. 26
Авраменкове, с. 26
Агаймани, с. 97
Алтинівка, с. 60
Америка 165
Ананівський район 31
Андріївка, с. 43, 99, 117
Арбузинський район 22, 40,
45, 46
Аркалаєвка, с. 51, 105
Ашанівка, с. 193
- Баба, с. 126
Бабин Яр 203
Базалія, смт. 24, 36, 50, 165
Балаклія, м. 91
Баландине, с. 109
Балта, м. 120
Балтський повіт 20
Балтський район 25, 28, 36, 46,
49, 51, 56, 61, 81, 87, 99, 100,
104, 109, 115, 120, 121
Бахмацький район 134, 135,
136
Бахмач, с. 32, 52, 135, 136
Бахмач-Пасажирський, стан-
ція залізнична 32, 136
Баштанський район 127
Бендзарі, с. 25, 36, 56, 109, 120
Бердянський район 31, 43, 83,
99, 117
Березівка, с. Балтського райо-
ну Одеської області 61, 121
Березівка, с. Талалаївського
району Чернігівської об-
ласті 150
Березнегувате, с. м. т. 28, 35, 86
Березнегуватський район 28,
35, 51, 60, 86, 105, 114, 127
Бершадський район 119
Биківня 203
Бікін, м. 211
Біловодський район 184
Білогірка (Білогорілка), с. Лох-
вицького району 27, 141
Білогірський район 163
Білозерський район 44, 55
Білорусія 209
Білоусівка, с. 59, 187
Бобринець, м. 16, 196, 199
Бобринецький район 55, 197
Бобринка, с. 196

- Богодухівка, с. 36
Богословка, с. 132
Божандарівка, селище 62, 115
Бориспіль, м. 202
Бориспільський район 33, 199, 200, 201, 202
Боровичка, р. 181
Борсуки, с. 46, 100
Броварський район 199, 201
Брянщина 207
Буг, р. 146
Бугаївка, с. 131
Будилка, с. 47, 100, 101
Булгакове, с. 127
Бунякине, с. 206, 207, 208
Буринський район 130
- Варюшине, с. 62, 186
Василівка, с. 196
Васильківський район 105
Велика Знам'янка, с. 87
Велика Лепетиха, с. м. т. 44, 48, 58, 74, 75, 76, 98, 107, 128, 130
Велика Лука, 54
Велика Мечетня, с. 20
Велике Плоске, с. 57, 110
Великий Зліїв, с. 52, 138
Великий Хутір, с. 29, 39, 191, 192, 193, 194, 195
Великі Будица, с. 46, 143, 145
Великобагачанський район 38, 91
Великобілозерській район 49, 168
Великолепетиський район 42, 47, 48, 53, 58, 74, 97, 106, 128
Великомихайлівський район 52, 57, 110, 111, 168
Веселики, х. 35, 85, 146
Веселинівський район 20, 59, 62, 63, 171, 186
Веселівка, с. 196
Виноградівка, с. 20, 59, 63, 171
Висулька, с. 38
Витязівка, с. 196
Вишневе, с. 54, 107
- Вікторівка, с. 198
Вікторія, с. 37, 90
Вільшанка, с. 118
Вільшанський район 152
Віненці, с. 130
Вінниця, м. 26, 39, 44, 63, 92
Вінницька область (Вінничина) 7, 26, 39, 43, 61, 63, 64, 65, 91, 115, 118, 119, 143
Вітебщина 209, 211
Віхове, с. 210
Вовкодаєво, с. 185
Вознесенський район 20, 59, 133, 187
Володарський район 19, 21, 55, 108
Володимирівка, с. Городнянського району Чернігівської області 43, 136
Володимирівка, с. Новобузького району Миколаївської області 30
Володимирівка, с. Роменського району Сумської області 80
Волочиський район 28, 38, 60, 160, 162, 164, 167, 174
Воробіївка, с. 163
- Гадяцький район 122
Гадяч, м. 122
Ганівка, с. 123
Генічеський район 32
Глухівський район 57, 111, 113
Гнилий Сланець, р. 197
Гоголів, с. 201
Голованівський район 151
Горбанівка, частина с. м. т. Березнегувате 86
Горобіївка, с. 140
Городнянський район 43, 136
Гюнівка, с. 49
Грунь, с. 45, 153, 154
- Далекий Схід 48, 210
Дебальцеве, с. 105
Демидівка, с. 52

- Демківка, с. 61, 115, 116
Демківці, с. 44, 65, 143
Дем'янівка, с. 126
Дзеркавка, с. 78
Дніпровка, с. 28, 80
Добровеличківський район
57, 152
Доманівка, с. м. т. 132, 146
Доманівський район 21, 34, 85,
146, 198
Донбас 119, 125, 143, 157
Донецька область 131
Драбинівка, с. 56, 166
Дрюкова, с. 196
Дударків, с. 33, 199—204
Дунаєвецький район 41, 58,
92, 123, 124, 204
Дунаївці, м. 55, 92, 205
- Європа 5, 6
Єфінгар, с. 127
Євсуг, с. 185
- Житомир, м. 207
Житомирська область 42, 48,
102, 127
Житомирський район 127
Жовтневе, с. 126
Жовтневий район 58, 147
Жорнище, с. 143
- Завалійки, с. 38, 174
Запоріжжя, м. 29, 42, 43, 212,
213
Запоріжжя, с. 52, 106, 107
Запорізька область 8, 20, 28,
30, 31, 43, 44, 49, 50, 56, 59,
69, 71, 72, 83, 87, 99, 117, 160,
168, 176, 177
Заставля, с. 124
Зелене II, с. 76
Зелений Гай, с. 148
Зінків, м. 154
Зінківський район 154
Золотоніський район 191
Золотоноша, м. 29, 194
Зоря, с. 148
- Іванівський район 19, 159
Ізраїлівка, с. 155
Ізюм, м. 58, 131, 132
Ізюмський район 131
Іллічівськ, м. 119
Ільїнецький район 143
Ічня, м. 50, 103
Ічнянський район 50, 103
- Казахстан 48
Калантаєво, с. 26, 187
Калинівка, с. 51, 105
Каланчацький район 59
Калуга, с. 60, 114
Кам'янець-Подільський
район 117, 118
Кам'янка, м. 110
Кам'янський район 109
Кам'янсько-Дніпровський
район 28, 80, 87
Капустяни, с. 64, 65, 115, 116
Карачів, м. 207
Карлівський район 30, 82
Картавий, х. 78, 79
Катеринівка, с. 42, 97
Кегичівський район 171
Київ, м. 194, 201
Київська область 19, 21, 33, 55,
78, 100, 108, 130, 197, 199,
202, 203, 204
Китайгород, с. 116
Кіровоградська область 10, 23,
47, 54, 55, 57, 151, 152, 155,
156, 180
Кіровоградський район 158
Клинове, с. 151
Клинці, с. 158
Княжичі, с. 199
Ковалин, с. 100
Кодима, м. 118
Кодимський район 25, 77, 119
Козинці, с. 116
Козова, с. м. т. 103
Комарівка, с. 61, 177, 178
Кононівка, с. 194
Констянтинівка, с. 22, 45, 46
Коростки, с. 102

- Корюківка, м. 46, 137, 143, 144, 145
Корюківський район 64, 137, 143
Красилівський район 174
Красний Лиман, с. 132
Краснопілля, с. 10
Кролевецький район 60
Крива Пуща, с. 198
Кривий Ріг, м. 145
Кривоносова, с. 196
Крим 212, 214
Кримка, с. 25, 78
Криничанський район 62, 115
Криничне, с. 155, 156
Кубань 11
Кулікова, с. 168
Куриленки, х. 80
Куцівка, станція 158
Куцо-Ганебне, с. 43, 98
- Лабушне, с. 119
Лебедин, м. 42, 100, 178
Лебединський район 31, 40, 47, 49, 64, 65, 100, 101
Лебедівка, с. див. с. Куцо-Ганебне
Леб'яже, с. 12
Левковці, с. 167
Ленінград, м. 145, 209
Летківка, с. 116
Липоводолінський район 54, 66
Лисянський район 35, 118
Лозоватка, с. 152
Лохвицький район 27, 141
Луганська область 33, 63, 182, 183, 184, 185
Лукашівська сільрада 42
Лучка, с. 66
Любарський район 48, 102
Львівська область 211, 216
- Мала Кужелівка, с. 55, 204
Малківка, с. 151
Маловисківський район 47
Маринівка, с. Ананівського району Одеської області 31
Маринівка, с. Доманівського району Миколаївської області 34, 85, 146
Маринопіль, с. 152
Маріуполь, м. 104
Мар'янівка, с. Арбузинського району Миколаївської області 40
Мар'янівка, с. Софіївського району Дніпропетровської області 54, 107
Мелітопольський район 160
Менський район 126
Миколаїв, м. 21, 22, 24, 28, 30, 31, 34, 39, 40, 45, 46, 147, 148
Миколаївка, с. 22, 75, 76
Миколаївська область 20, 22, 23, 25, 27, 28, 30, 34, 35, 38, 40, 45, 46, 51, 58, 59, 60, 62, 63, 78, 84, 85, 86, 105, 114, 116, 125, 127, 132, 133, 146, 147, 166, 171, 186, 187, 198
Миколаївський район 34, 84, 85
Миколо-Бабанка, с. 196, 198
Миролобівка, с. 187
Миропіль 49
Михайлівка, с. 23, 183, 185
Міловський район 63, 183, 185
Мойсинці, с. 24, 32, 77, 126
Мончинці, с. 176
Моньки, с. 174
Морозівка, с. 183
Москалівка, частина с. 131
Москва, м. 7, 131, 132, 203
Мурманськ, м. 49
Мусіївка, с. 185
- Наумівка, с. 64, 137, 144, 145, 146
Нижні Сірогози, стан. 48
Нижньосірогозький район 75, 106
Нова Гребля, с. 167
Нова Одеса, м. 133, 134, 146

- Нова Чорторія, с. 48, 102
Новгородківський район 156
Новий Стародуб, с. 180
Новобузький район 20, 26, 30,
116, 186, 187
Новогеоргіївка, с. 127
Новогригорівка, с. 20, 186
Новомикільськ, с. 63, 183
Новомиколаївка, с. 147, 148,
149
Новомиколаївка, с. 19, 159
Новомиргородський район 54
Новоодеський район 23, 24,
34, 35, 166
Ново-Олександрівка, с. 184
Новоолександрівська сільрада
59
Новоолексіївка, с. 32
Новопарафіївка, с. 171
Новопетрівка, с. 20, 44, 50, 168
Новопсковський район 33,
182, 184
Новосанжарський район 56,
166
Новосафронівка, с. 35, 166
Новосеастополь, с. 27
Новоукраїнка, с. 127
Новоукраїнське, с. 139
Новоукраїнський район 23
- Обжиле, с. 121
Обіточне, с. 31, 83
Овруцький район 127
Овруч, м. 127
Одеса, м. 52, 86, 111, 146, 147
Одеська область 10, 25, 28, 31,
36, 46, 49, 51, 56, 57, 61, 77,
81, 87, 99, 100, 104, 109, 110,
115, 118, 119, 120, 121, 168
Олександрівка, с. 37, 60, 88
Оленівка, с. 58, 147
Олешня, с. 61, 177, 178
Омськ, м. 36, 206
Оріховський район 8
Осередок, частина с. Березівка
150
Осипове II, с. 33, 182
- Оситна, с. 54
Осіївка, с. 119
Осіч, с. 134
Остап'є, с. 91
Острівська сільрада 53
Охтирський район 45, 61, 153,
177
- Пальмира, с. 29, 194
Первомайськ, м. 125
Первомайське, с. 154
Первомайський район 25, 45,
78, 125, 132
Переяслав-Хмельницький
район 78, 100, 130
Петрівка, с. Новобузького
району Миколаївської
області 116
Петрівка, с. Приморського
району Запорізької облас-
ті 56, 69, 71, 72, 73
Петрівський район 180
Петровосолониха, с. 34, 84, 85
Печенізький район 12
Пирятинський район 37, 60,
88
Південний Буг, р. 84, 198
Піщана, с. 115
Плешкані, с. 191
Плоске, с. 28, 49, 51, 81, 104
Плющівка, с. 127
Поділ, с. 51, 139
Подільківська сільрада 54
Подільська губернія 20
Полтавська область 27, 30, 38,
46, 56, 60, 88, 91, 122, 126,
141, 143, 144, 145, 154, 166
Польща 126, 202
Полянка, с. 40
Помічна, с. 23
Попівці, с. 28
Попільнянський район 42
Придніпровське, с. 24, 32, 77,
126
Прилуки, м. 151
Прилуцький район 151
Приморськ, м. 83

- Приморський район 56, 69,
71, 72
Путивль, м. 207
Пушкарщина, с. 211
- Радивонівка, с. 38, 91
Рацюківщина, с. 194, 195
Рибчине, с. 156
Ріпки, с. м. т. 139
Ріпкинський район 52, 138, 139
Рождественське, с. 193
Розівка, 59, 177
Розівський район 176
Роменський район 26, 78
Рубанівка, с. 53, 76, 107
- Савинці, с. 116
Сарнів, с. 164
Сатанівський район 49, 51, 103
Сахалін 49
Сахновщинський район 43, 98
Свердлове, с. 196
Северинівка, с. 116
Семенівський район Пол-
тавської області 126
Семенівський район Чер-
нігівської області 37, 124
Сенькове, с. 185
Сергіївка, с. 105
Сибір 119, 151, 157, 175, 192,
214
Сисівка, частина с. Березівка
150
Скибинці, с. 171
Смілівський район 26, 78, 128
Снігурівський район 27, 38
Соколівка, с. 198
Соловки 154, 192
Соломна, с. 49, 51, 103
Сомкова Долина, с. 78
Соснівка, с. 194
Софіївка, с. 45
Софіївський район 54, 107
Спирidonівка Новоодеського
р-ну Миколаївської області
34
Срібнянський район 51, 139
- Староушицький район 169
Суворівка, с. 23
Суми, м. 47, 101, 207, 208, 212
Сумська область 26, 31, 40, 42,
45, 47, 49, 54, 57, 60, 61, 64,
65, 66, 78, 100, 101, 111, 112,
113, 128, 130, 153, 177, 178,
208, 212
Сухий Сланець 146
- Талалаївський район 150
Тарасівка, с. 196
Тарган, с. 108
Теофіпольський район 24, 36,
50, 165
Тернове, с. 57, 152
Тернопільська область 103
Тетянівка, с. 27
Тимкове, с. 25, 77
Тошилівка, с. 25, 181
Требухів, с. 199, 201
Трембачеве, с. 184
Тростянецький район 61, 64,
65, 115, 171
- Удріївка, с. 41, 92
Уздиця, с. 57, 111, 112, 113
Україна 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11,
12, 13, 30, 33, 84, 94, 110, 143,
154, 160, 180, 195, 196, 202,
211
Ульянівка, с. 55, 56, 197, 198
Устинівка, с. 155, 156
Устинівський район 155
- Федорівка, с. 30, 82
- Хабаровськ, м. 211
Харків, м. 36, 194, 206, 207
Харківська область 12, 13, 43,
58, 98, 131, 171
Херсонська губернія 23
Херсонська область 19, 21, 23,
32, 42, 44, 48, 52, 53, 58, 59,
74, 97, 106, 159, 205
Херсонський повіт 23, 27
Хитці, с. 122

- Хмельницька область 24, 28, 36,
38, 41, 44, 49, 50, 51, 55, 60, 65,
92, 93, 94, 95, 96, 100, 103, 117,
123, 124, 142, 160, 162, 163,
164, 165, 167, 169, 174, 204
- Ходорків, с. 42
- Хорлівський район 59
- Хотіївка, с. 37, 124
- Хустянка, с. 128, 129
- Цвіклівці, с. 117
- Цвіткове, с. 132
- Чапаєвка, с. 193
- Чемерівці, м. 142
- Чемеровецький район 44, 65
- Чепелівка, с. 175
- Червона Буда, с. 64, 137
- Черепівка, с. 130
- Черепінь, с. 127
- Черкаська область 24, 25, 29,
32, 35, 36, 39, 77, 109, 118,
126, 181
- Чернече, с. 36, 87
- Чернігів, м. 140, 141
- Чернігівська область 32, 37, 43,
46, 50, 51, 52, 64, 103, 124,
126, 134, 135, 136, 137, 138,
139, 143, 150, 1891
- Чигиринський район 25,
181
- Чопилки, с. 193
- Чорнобаївський район 24, 32,
36, 77, 126
- Чугор, с. 169
- Чубарівка, с. 47
- Чугуївський район 12
- Чуднів, м. 163
- Шаргородський район 26, 39,
43, 63, 92
- Шарівка, с. 41, 92, 93, 94, 95,
96
- Шестеринці, с. 35, 118
- Шляхове, с. 99
- Шпиків, с. 26, 39, 43, 63, 91, 92
- Шпиль, частина с. м. т. Берез-
негувате 86
- Шумили, с. 31, 40, 49, 64, 65
- Щербані, с. 20, 133
- Щорськ, с. м. т. 62, 115
- Юхимівці, с. 160, 162
- Яготин, м. 194, 195
- Ярмолинецький район 41, 92,
93, 94, 95, 96

Зміст

<i>Вступне слово</i>	<i>3</i>
<i>Передмова</i>	<i>5</i>
<i>Частина 1</i>	<i>19</i>
Доброчинці у лихоліття Голодомору	
<i>Частина 2</i>	<i>69</i>
«Якби не людська доброта, ми б померли»: свідчення очевидців	
<i>Частина 3</i>	<i>191</i>
«Він врятував село»: публіцистичні нариси та краєзнавчі розвідки	
<i>Іменний покажчик</i>	<i>217</i>
<i>Географічний покажчик</i>	<i>228</i>

Науково-популярне видання

Людяність у нелюдяний час

Упорядники:
*Володимир Тилищак,
Вікторія Яременко*

Дизайн і комп'ютерна верстка: *Сергій Горбаненко*
Дизайн обкладинки: *Ольга Сало*
Коректор: *Тетяна Шептицька*
Відповідальна за випуск: *Ярина Ясиневиц*

Громадський комітет із вшанування пам'яті
жертв Голодомору-геноциду 1932–1933 років в Україні

holodomor33.org.ua

У книзі використано фотографії 1933 року
А. Вінербергера (стор.: 79, 89, 114, 144, 161)
і *М. Боканя* (стор. 173).

Підписано до друку 15.12.2012. Формат 60 × 100/16.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Умов. друк. арк. 11,8.

Друк ТзОВ «Часопис»
Свідоцтво про державну реєстрацію ДК № 4194 від 03.11.2011 р.
м. Львів, вул. Сихівська 10/183
тел.: +38 096 274-83-36
+38 063 628-68-69
chasopys.in.ua
info@chasopys.in.ua

Л 93 Людяність у нелюдяний час / Упорядники В. С. Тилищак,
В. М. Яременко. — Львів: Часопис, 2013. — 236 с.

ISBN 978-966-2720-05-1

Книга присвячена добровольцям, котрі у роки Голодомору 1932–1933 років допомагали виживати тим, хто голодував, рятували їх від смерті. У виданні подано інформацію про понад 140 праведних людей часів Голодомору, прізвища та імена яких встановлено на основі документальних даних та усних свідчень.

Серед хаосу, безкінечної вервиці смертей і страху 1932–1933 років залишалися люди, які не злякалися, не втратили благородства і протягнули руку допомоги приреченим. Нерідко її наслідки ставали фатальними для самих рятівників, які опинялися перед загрозою розстрілу чи депортації. Проте ніщо не зупиняло людей, імена яких у цій книзі. Сьогодні їхні долі нагадують нам, що героїзм можливий завжди.

Громадський комітет
із вшанування пам'яті жертв
Голодомору-геноциду 1932–1933 років
в Україні

holodomor33.org.ua

ISBN 978-966-2720-05-1

